

ISSN 0002 – 3221

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН

КАБАРЛАРЫ

ИЗВЕСТИЯ

НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

БИШКЕК

2023

ilimbasma@mail.ru

**ИЗВЕСТИЯ
НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

ISSN 0002–3221

Редакционно-издательская коллегия:

член-корреспондент НАН КР К.Е.Абдрахматов (главный редактор)
академик НАН КР Ч.И.Арабаев (зам. главного редактора)
член-корреспондент НАН КР Б. М. Худайбергенова (отв. секретарь)
академик НАН КР Д.А.Адамбеков
академик НАН КР А. А. Акматалиев
академик НАН КР А.А.Асанканов
академик НАН КР А. А. Борубаев
член-корреспондент НАН КР Д.С. Джашилов
академик НАН КР М.С. Джуматаев
член-корреспондент НАН КР Н.Ж. Жеенбаев
академик НАН КР Ш.Ж. Жоробекова
академик НАН КР А.Т. Жунушов
академик НАН КР О.И. Ибраимов
академик НАН КР К. Ч. Кожозулов
академик НАН КР С.Ж.Мусаев
академик НАН КР О.А. Тогусаков
член-корреспондент НАН КР К.Т.Шалтыков

Журнал основан
в 1966 г.
Выходит 4 раза
в год

Журнал зарегистрирован
в Министерстве
юстиции КР
свидетельство
№1950

Журнал
входит в
систему РИНЦ
с 2016 г.

ИЦ «Илим»
НАН КР
г. Бишкек
пр. Чуй 265а

МАЗМУНУ СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

ХИМИЯ

- Кожомбердиев Ж., Усупбаев А. К.*
 Антропогенные изменения естественных фитоценозов Ферганского хребта.....7
 Фергана тоо кыркасындагы жапайы фитоценоздордогу антропогендик өзгөрүүлөр
 Anthropogenic changes in natural phytocenoses of the ferghana ridge

ФИЗИКА

- Касамытов Н.К., Макаева К. Т., Асанбеков Ш. К., Донбаев Н.Э.*
 Свойства глазурованной высоковольтной керамики с малым долевым содержанием глины Кара-Кече.....12
 Кара-Кече чопосунун аз кошулган үлүшү глазуурдалган жогорку вольттогу керамиканын касиеттери
 Properties of glazed high-voltage ceramics with a low content of Kara-Keche clay
- Касамытов Н.К., Макаева К. Т., Асанбеков Ш. К., Донбаев Н.Э.*
 Формирование глазури на поверхности черепка высоковольтной фарфоровой керамики на основе местного сырья 19
 Жергиликтүү чийки заттын негизинде жогорку чыңалуудагы фарфор керамикасынын беттик глазурун түзүү
 Formation of glazes on the skull surface of high-voltage porcelain ceramics based on local raw materials

БИОТЕХНОЛОГИЯ

- Асанбекова М.А., Кутумбетов Л.Б., Жунушов А.Т., Орынбаев М.Б., Султанкулова К.Т., Мамбеталиев М., Жугунисов К.Д.*
 Клиническое проявление нодулярного дерматита крупного рогатого скота у различных видов животных в эксперименте.....28
 Жаныбарлардын ар кандай түрлөрүндө бодо малдын нодулярдык дерматитинин эксперименттеги клиникалык көрүнүшү
 Clinical manifestation of lumpy skin disease of cattle in various species of animals in the experiment
- Джекебеков К.К., Жунушов А.Т., Калимолда Э. Жакытқызы, Шыныбекова Г. О., Бопи А. Құралбекқызы, Наханов А. К.*
 От-ПЦР тест-система для диагностики вируса гриппа птиц.....40
 Канаттуулар тумоосунун вирусун диагноз үчүн ТТ-ПЧР тест системасы
 RT-PCR test system for diagnosis avian influenza virus
- Асанжанова Н.Н., Кыдырбаев Ж., Рыскельдинова Ш. Ж., Акмырзаев Н., Жарылкасынулы., Мырзахметов Е.Т.*
 Апробационные испытания вакцины против болезни Ньюкасла из штамма «Н».....51
 Ньюкасл оорусунун «Н» штаммынан даярдалган вакцинаны апробациялык сыноо
 Approbation testing of Newcastle disease vaccine made of «Н» strain

ЭКОЛОГИЯ

Айдаралиев А.А., Джумагулов Ч. К.

Устойчивое горное развитие, вклад Кыргызстана в решении проблем горных стран.....	58
Туруктуу тоо өнүгүүсү, Кыргызстандын тоолуу өлкөлөрдүн көйгөйлөрүн чечүүгө кошкон салымы	
Sustainable mountain development: contribution of Kyrgyzstan in solving of problems in mountainous countries	

ИСТОРИЯ

Арзыбаев Т.К.

Кыргыздардын коңшулаш көчмөн элдер менен болгон этносаясий байланыштары, орто кылымдардагы тарыхый булактарда.....	68
--	----

Этнополитические связи кыргызов с соседними кочевыми народами в средне исторических источниках

Ethnopolitical relations of kyrgyz with neighboring nomadic peoples in medium historical sources

Каратаев О.

“Көк бөрү” - кыргыздардын улуттук спорттук оюну: генезиси жана эволюциясы	73
---	----

“Kök böri” – the national sports game of the kyrgyz: genesis and evolution

“Көк бөрү” – национальная спортивная игра кыргызов: генезис и эволюция

ФИЛОЛОГИЯ

Мукасов М.

Легендага айланган Толубай сынчы.....	85
---------------------------------------	----

Легендарный критик Толубай

Turned into a legend Tolubay synchy

Исраилова Д.А.

Лингвوماданият таануу илиминин изилдениши.....	92
--	----

Изучение языковой культуры

Study of linguistic and cultural studies

Мырзабаева Н.Д.

С.Эралиевдин лирикаларын изилдөөнүн урунттуу учурлары.....	98
--	----

Основные моменты изучения лирики С. Эралиева

The main points of studying the lyrics of S. Eraliev

Ажыбаев А. Ш.

Улуу Ата Мекендик согуш мезгилиндеги эпистолярдык форманын кыргыз адабиятындагы колдонулуш өзгөчөлүктөрү.....	103
---	-----

Особенности применения эпистолярной формы в кыргызской литературе в период Великой отечественной войны

Specific use of the epistle form in kyrgyz literature in the period of the great patriotic war

Туратбеков К. Т.

- А. Токтогуловдун поэзия жанрындагы изденүүлөрү жана табылгалары.....110
 Поиски и находки в жанре поэзии А. Токтогулова
 Poems and poems in the genre of poetry A. Toktogulova

Козубекова Г.Р.

- Т.Сыдыкбековдун «Улуу сөз жөнүндө ой» очеркинин өзгөчөлүктөрү.....115
 Особенности очерка Т.Сыдыкбекова «Великая мысль»
 A special feature is the essay by T. Sydykbekova “Great thought”

Абасова А. А.

- Кыргыз адабиятында расмийдүүлүк категориясынын берилиши.....121
 подача категории официальности в кыргызской литературе
 Manifestation of the category of formality in kyrgyz literature

Мамутова З. Дж.

- Национально-культурная специфика коммуникативного поведения на материале
 кыргызского и немецкого языков.....127
 Кыргыз жана немис тилдеринин материалы боюнча коммуникативдик жүрүм-турумдун
 улуттук маданий өзгөчөлүктөрү

National cultural specifics of communicative behavior on the material of the kyrgyz and
 german languages

Эсеналиева С.

- Жакшылык категориясы «Манас» эпосунда.....137
 Отражение категории добра в эпосе «Манас»
 Good novels including epic «Manas»

ФИЛОСОФИЯ**Козубаев Ө.**

- Алгалап-кетенчиктеген тааным логикасы.....144
 Когнитивная логика познания
 Cognitive logic of knowledge

Бекбоев А.А.

- Көркөм образдын философиялык маңызы.....149
 Философская сущность художественного образа
 The philosophical essence of the artistic image

Бекбоев А.А., Алымкулов З.А., Ибраев М.Э.

- Ой жүгүртүү – эмне: диалектико-логикалык дискурс.....155
 Что есть мышление: диалектико-логический дискурс
 What is mind: dialectical-logical discourse

Саралаев Н.К., Салморбекова Р.Б., Ибраев М.Э.

- Ибн Халдундун социо-философиялык көз карашы.....164
 Социально-философский взгляд Ибн Халдуна
 Socio-philosophical view of Ibn Khaldun

Жумагулов Т., Табылды кызы Н.

Назидательные строки эпоса «Манас».....171
 «Манас» эпосундагы санат саптары
 Instructive lines of the epic “Manas”

Карабукаев К.Ш., Акматова Н.С.

Формирование экологической культуры – приоритетное направление
 устойчивого развития общества.....176
 Экологиялык маданиятты түзүү коомдун туруктуу өнүгүүсүнүн артыкчылыктуу
 багыты
 Formation of ecological culture is a priority direction of sustainable development of society

ПЕДАГОГИКА**Араев Ч.**

Особенности преподавания перевода на языковых специальностях.....181
 Тил адистиктери боюнча котормолорду окутуунун өзгөчөлүктөрү
 Features of teaching translation in language specialties

ПРАВО**Албанов Н.Т.**

Бейтарап териштирүүнүн натыйжалуулугун жогорулатууда жасалма интеллект
 технологияларынын мүмкүнчүлүктөрүн колдонуу.....187
 Использование возможностей технологий искусственного интеллекта для повышения
 эффективности третейского разбирательства
 Using the power of artificial intelligence technologies to improve the efficiency of arbitration
 proceedings

Токоева А.Т.

Үй-бүлө жана нике институтунун түшүнүгү..... 192
 Понятие института семьи и брака
 The institutionalization of marriage and family

ПОЛИТОЛОГИЯ**Барниев Ш.А.**

Use of fake information in social networks as a mechanism of manipulating voter
 consciousness in conditions of digitalization.....196

Социалдык тармактарда жалган маалыматтарды цифралаштыруу шартында шай-
 лоочулардын аң-сезимин манипуляциялоонун механизми катарында колдонуу

Использование фейковых информации в социальных сетях как механизм манипулирова-
 ния сознанием избирателей в условиях цифровизации

ЮБИЛЯР.....203
 СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ.....209
 ПАМЯТКА ДЛЯ АВТОРА.....211

ХИМИЯ   CHEMISTRY

УДК 582: 542.1 (575.2) (043.3)

*Кожомбердиев Жыргал, аспирант,
Институт химии и фитотехнологии
Национальной академии наук Кыргызской Республики*
*Кожомбердиев Жыргал, аспирант,
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын
Химия жана фитотехнология институту*
*Kozhomberdiev Zhyrgal, postgraduate student,
Institute of Chemistry and Phytotechnology of the NAS KR*
*Усупбаев Адилет Кыдыкбекович, доктор биологических наук,
заведующий лаб. Геоботаники и ООПТ,
Институт биологии НАН КР*
*Усупбаев Адилет Кыдыкбекович, биология илимдеринин доктору,
Геоботаника жана корголуучу аймактар лабораториясынын башчысы,
КР УИАнын Биология институту*
*Usupbaev Adilet Kudykbekovich, doctor of biological sciences,
head of lab. Geobotany and protected areas,
Institute of biology of the NAS KR*

*Институт Биологии НАН КР
Институт химии и фитотехнологии НАН КР*

*КР УИА Биология институту
КР УИА Химия жана фитотехнология институту*

*Institute for Biology NAS KR
Institute for chemistry and phytotechnology, NAS KR*

**АНТРОПОГЕННЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ ЕСТЕСТВЕННЫХ
ФИТОЦЕНОЗОВ ФЕРГАНСКОГО ХРЕБТА**

Аннотация. За последние десятилетия под воздействием антропогенных факторов изменились естественные фитоценозы Ферганского хребта от подгорной покатой равнины до гляциально-нивальной зоны. В результате роста поголовья скота, бессистемного и несвоевременного выпаса с каждым годом ухудшается травостой естественных пастбищ. В статье приведены материалы современного состояния естественного растительного покрова.

Ключевые слова: Ферганский хребет, фитоценозы, пастбища, типы растительности, опустынивание.

**ФЕРГАНА ТОО КЫРКАСЫНДАГЫ ЖАПАЙЫ ФИТОЦЕНОЗДОРДОГУ
АНТРОПОГЕНДИК ӨЗГӨРҮҮЛӨР**

Аннотация. Акыркы ондогон жылдар аралыгында антропогендик факторлордун таасири астында Фергана тоо кыркасынын табигый фитоценоздору түздүктөн баштап гляциалдык-нивалдык зонага чейин өзгөрдү. Малдын көбөйүшүнүн, системасыз жана туура эмес убакытта жайытта мал багуудан улам табигый жайыттардын өсүмдүктөрү жыл өткөн сайын начарлоодо. Макалада табигый өсүмдүүлүктүн учурдагы абалы жөнүндө маалыматтар берилди.

Негизги сөздөр: Фергана кырка тоосу, фитоценоздор, жайыттар, өсүмдүктөрдүн түрлөрү, чөлгө айлануу.

ANTHROPOGENIC CHANGES IN NATURAL PHYTOCENOSSES OF THE FERGHANA RIDGE

Abstract. During the last decades under the influence of anthropogenic factors the natural phytocenosis of Fergana ridge from submountain sloping plain to glacial-nival zone has changed. As a result of growth of livestock number, unregulated and improper timing in grazing, the herbage of natural pastures deteriorates every year. The article presents materials on the current state of the natural vegetation cover.

Key words: *Fergana Ridge, phytocenosis, pastures, vegetation types, desertification.*

Ферганский хребет относится к горной системе Тянь-Шаня, хребет является северо-западным продолжением гор Торугарт. Хребет протягивается более, чем на 150 км и отличается ассиметричным строением. Его юго-западные склоны длинные и относительно пологие, а северо-восточные, относящиеся к бассейну реки Нарын, короткие и крутые (Забилов, 1960).

Район исследования относится к Юго-Западной климатической области. Наиболее тёплая и увлажнённая климатическая область Кыргызстана, где в отличие от других климатических областей, в холодный период года выпадает значительное количество осадков. В предгорьях Ферганской долины среднегодовая температура воздуха 8-12°C, средняя температура января -3-4°C, средняя температура июля +23-26°C. Абсолютная максимальная температура около 40°C, абсолютная минимальная температура около -30°C. Ферганский хребет является экранирующим хребтом на пути влагонесущих воздушных масс. Следует отметить, что значительные осадки выпадают на среднегорье, на юго-западных склонах Ферганского хребта, где их количество превышает 1000 мм (Ак-Терек-Гава – 1090 мм, Чаар-Таш – 1057 мм) («Климат...», 1965).

Согласно почвенно-географического районирования территории Кыргызстана по А. М. Мамытову (1996), почвы изучаемого района относятся к Ферганскому округу, Чаткало-Ферганской подпровинции, Южно-Кыргызской (горно-Западно-Тянь-Шанская) провинции.

Согласно классификации типов вертикальной поясности растительности Кыр-

гызстана по И. В. Выходцеву (1956), изучаемый район относится к поясам, слагающим Западно-Тянь-Шанский тип. Согласно схеме биогеографического районирования, принятой в Кадастре генетического фонда Кыргызстана (2015), изучаемый район относится к при Ферганскому району.

По данным О. В. Колова (1985), своеобразное сочетание природных факторов на территории орехово-плодовых лесов обусловило развитие необычайно богатой растительности. Наряду с орехом грецким (*Juglans regia*), который образует много растительных сообществ разного таксономического уровня, здесь насчитывается не менее 150 видов деревьев и кустарников.

Разнообразие физико-географических условий Ферганского хребта обуславливает разнообразный растительный покров. Растительность здесь зависит от экспозиций склонов и высоты местности. Наиболее распространёнными типами растительности являются леса, которые представлены лиственными с доминированием: *Juglans regia*, *Crataegus turkestanica*, *Acer turkestanicum* и с участием: *Malus niedzwetzkyana*, *Malus sieversii*, *Prunus divaricate*, *Pyrus asiae-mediae*, *Pyrus korshinskyi*, *Sorbus tianschanica*, еловыми с доминированием *Picea schrenkiana*, арчевыми с доминированием *Juniperus semiglobosa*, тугайными представителями *Betula tianschanica*, *Cerasus mahaleb*, *Populus alba*. Остальные типы как полидоминантные кустарники: *Berberis integerrima*, *Euonymus semenovii*, *Exochorda tianschanica*, *Lonicera microphylla*, *Louiseania ulmifolia*, *Rosa canina*, *Rosa platyacantha*, *Rhamnus cathartica*, *Rubus caesius*, *Spiraea hypericifolia*

и др., луга, где наиболее широко представлены формации *Phlomooides oreophila*, *Ligularia thomsonii* и *Alchemilla retropilosa*, саваннойды с господством *Ferula kuhistanica* встречаются реже. Характерным для района является наличие незначительных площадей скал, каменисто-щебнистых склонов, которые представлены: *Achillea millefolium*, *Alcea nudiflora*, *Allium carolinianum*, *Androsace lehmanniana*, *Ferula kelleri*, *Ferula kuhistanica*, *Galium turkestanicum*, *Hypericum scabrum*, *Pyrethrum pyrethroides*, *Sagina saginoides*, *Scrophularia kiriloviana*, *Thymus seravschanicus*, *Urtica dioica*, *Veronica verna*, *Ziziphora clinopodioides* и др.

В современных социально-экономических условиях изменения естественных фитоценозов в горных областях происходят чрезвычайно быстро. Так, за последние десятилетия изменились естественные фитоценозы Ферганского хребта от подгорной покатой равнины до гляциально-нивальная зоны. Естественно, под воздействием антропогенной нагрузки произошло усложнение природных фитоценозов, которые интенсивно осваивались. В степных растительных сообществах в структуре ранее преобладали ячменевые пастбища, в настоящее время равнинные ландшафты почти полностью распаханы, используются под орошаемое земледелие. В предгорьях преобладает богарное земледелие, фитоценозы с резко-расчленённым рельефом используются в качестве весенне-осенних и зимних пастбищ, высокогорные субальпийские и альпийские – в качестве летних.

По данным О. В. Колова (1985), бессистемные рубки, превращение лесных насаждений в сельскохозяйственные угодья, неумеренная пастьба скота привели к сокращению лесов на 15-20 тыс. га, образованию многочисленных полей и редин, а так же к нежелательной смене пород и снижению общих запасов насаждений.

Вопросы сохранения и улучшения пастбищ в нашей стране занимают одно из главных мест в экологических проблемах. И как следствие этого, их ухудшение или полная

деградация могут привести к серьёзной экологической проблеме – опустыниванию территории (Семенова, 2012).

В результате роста поголовья скота, бессистемного и несвоевременного выпаса с каждым годом ухудшается травостой естественных фитоценозов. Под влиянием большой пастбищной нагрузки снизилась урожайность растительности на 80-90%, количество не поедаемых растений возросло до 90-100%. Около 70% территории высокогорных фитоценозов подвержено эрозионным процессам. Это обусловило ухудшение гумусового состояния почв, питательных веществ, физических, физико-химических свойств почв.

Значительное увеличение количества домашнего скота, непродуманный режим их выпаса, недостаточное внедрение пастбищеоборотов привели к тому, что из высокопродуктивных злаково-разнотравных пастбищ западной части Ферганского хребта полностью выбиты кормовые растения.

Растительный покров подвергается интенсивному хозяйственному прессу, особенно животноводческому, когда усиленно эксплуатируются даже наши уникальные горные орехово-плодовые леса. Смена первичного флористического состава ко вторичному наблюдается во всех растительных сообществах и во всех растительных поясах Ферганского хребта. Например, в ореховых лесах на местах, где доминировал коротконожка лесная (*Brachypodium pinnatum*), в настоящее время доминирует недотрога короткошпорцевая (*Impatiens brachycentra*), в арчевых лесах вместо овсяницы валлисской (*Festuca valesiaca*) доминирует шалфей мускатный (*Salvia sclarea*), в луговых сообществах вместо ежы сборной (*Dactylis glomerata*) и мятлика лугового (*Poa pratensis*) доминирует фломоедес горный (*Salvia sclarea*) и бузульник томсона (*Ligularia thomsonii*), в степных сообществах вместо тимофеевки степной (*Phleum phleoides*) и костра кровельного (*Bromus tectorum*) доминирует бодяк многоиглый (*Cirsium polyacanthum*) и татарник колю-

чий (*Onopordum acanthium*) (фото 1). Особо следует отметить, что здесь развита паст-

бищная эрозия, которой подвергнуто почти 100% территории пастбищ.

Фото 1. Татарник колючий в пастбищах Кен-Кол

Эти изменения, безусловно, происходят из-за не устойчивого управления пастбищами. Интенсивный выпас может изменить растительный покров за 4-5 лет (Китаева, 2016; Шихотов и др., 1981). В результате чрезмерного выпаса и прекращения ротации в использовании пастбищ потенциал роста растений сильно подавляется. Из структуры растительного сообщества выпадают ценные бобовые и злаковые травы.

Выпас изменяет конкурентную иерархию видов растений и может привести к смещению в растительном сообществе от

поедаемых видов для скота к менее поедаемым (Archer & Stokes, 2000).

Последствия такого положения с природными ресурсами наших гор вполне предсказуемы – дальнейшая деградация не только почвы, но и все составляющие природной экосистемы. Прогрессивное и экологически необоснованное наращивание поголовья скота привело: во первых, к истощению горных пастбищ в результате многократного перевыпаса; во-вторых, к деградации почвенного покрова, который местами сильно эродирован и/или уничтожен полностью (фото 2).

Фото 2. Оползень в орехово-плодовых лесах

Литература

1. Бассейн реки Нарын [Текст] / под руководством Р. Д. Забиров. – Фрунзе: АН КиргССР, 1960. – 230 с.
2. *Выходцев И. В.* Вертикальная поясность растительности в Киргизии (Тянь-Шань и Алай) [Текст] / И. В. Выходцев. – М.: АН СССР, 1956. – 82 с.
3. Кадастр генетического фонда Кыргызстана [Текст] / под ред. Э. Дж. Шукурова. – Бишкек: БПИ НАН Кырг. Респ., ЭДК Алейне, ЭД БИОМ, 2015. – 368 с.
4. Климат Киргизской ССР [Текст] / под общ. ред. З. А. Рязанцевой. – Фрунзе: Илим, 1965. – 290 с.
5. *Колов О. В.* Эколого-физиологическое обоснование повышения продуктивности ореха грецкого. – Фрунзе, 1985. – 224 с.
6. *Мамытов А. М.* Почвенные ресурсы и вопросы земельного кадастра Кыргызской Республики [Текст] / А. М. Мамытов. – Бишкек: Кыргызстан, 1996. – 240 с.
7. *Семёнова Т. В.* Экологический мониторинг и повышение продуктивности горных пастбищ Восточного Прииссыккуля [Текст]: автореф. дис. ... кандидата биол. наук / Т. В. Семёнова – Бишкек, 2012. – 23 с.
8. *Archer S., & Stokes C.* (2000). Stress, disturbance and change in rangeland ecosystems. In O. Arnalds & S. Archer (Eds.), *Rangeland Desertification* (1st ed., pp. 17–38). Kluwer Academic Publishers.
9. *Китаева Н.* (2016). Аналитическая записка: Деградация земель в Кыргызской Республике - пастбища как стратегический ресурс. <http://www.caresd.net/land/fl.html>.
10. *Шихотов В., Кулатаев А., Горборукова Л., и Гончаренко Д.* (1981). Рекомендации по рациональному использованию пастбищ Кыргызстана (с простой схемой пастбищеоборота). Кыргызский НИТИ пастбищ и кормов.

УДК 536.1

Касмамытов Нурбек Кыдырмышевич,
док. физ.-мат. наук, профессор
Касмамытов Нурбек Кыдырмышевич,
физ.-матем. илимдеринин доктору, профессор
Kasmamytov Nurbek Kydyrmyshevich,
doctor of physical and mathematical sciences, professor

Макаева Кенжегуль Тохтоходжаевна, ведуций инженер
Макаева Кенжегул Тохтоходжаевна, жетектөөчү инженер
Makayeva Kenzhegul Tokhtokhodzhaevna, lead engineer

Асанбеков Шамшыбек Керимбердиевич, инженер
Асанбеков Шамшыбек Керимбердиевич, инженер
Asanbekov Shamshybek Kerimberdievich, engineer

Донбаев Нурбек Эркинбекович, инженер
Донбаев Нурбек Эркинбекович, инженер
Donbaev Nurbek Erkinbekovich, engineer

Институт физики им. академика Ж.Жеенбаева Национальной академии наук, 720071,
Кыргызская Республика, Бишкек, пр. Чуй 265-а, E-mail: nurkas@mail.ru

СВОЙСТВА ГЛАЗУРОВАННОЙ ВЫСОКОВОЛЬТНОЙ КЕРАМИКИ С МАЛЫМ ДОЛЕВЫМ СОДЕРЖАНИЕМ ГЛИНЫ КАРА-КЕЧЕ

Аннотация. В работе исследованы основные физико-механические и электрические свойства глазурованных высоковольтных фарфоровых керамик (ВФК) на основе местного сырья месторождений Кыргызской Республики с малыми добавками глины Кара-Кече. Установлено, что обожженные при температуре 1300°C образцы ВФК-1 соответствуют классу электротехнических материалов подгруппы 110, а по показателям прочности, водопроницаемости, а также по пробивному напряжению заметно превосходят нормативные значения согласно ГОСТ 20419-83.

Ключевые слова: высоковольтная фарфоровая керамика, глазурь, местное сырье, глина Кара-Кече, физико-механические свойства.

КАРА-КЕЧЕ ЧОПОСУНУН АЗ КОШУЛГАН ҮЛҮШҮ ГЛАЗУРДАЛГАН ЖОГОРКУ ВОЛЬТТОГУ КЕРАМИКАНЫН КАСИЕТТЕРИ

Аннотация. Бул макала Кара-Кече чопосунун майда кошулмалары бар Кыргыз Республикасынын кендеринин жергиликтүү чийки затынын негизинде глазурдалган жогорку вольттуу фарфор керамикаларынын (ВФК) негизги физикалык-механикалык жана электрдик касиеттери изилденген. 1300°C температурасында күйгөн ВФК-1 үлгүлөрү 110 топчонун электротехникалык материалдар классына туура келери, ал эми бекемдиги, суу өткөрүмдүүлүгү, ошондой эле тешүү чыналуусу боюнча ГОСТ 20419-83 ылайык ченемдик маанилерден байкаларлык жогору экендиги аныкталган.

Негизги сөздөр: жогорку чыңалуудагы фарфор керамикасы, глазурь, жергиликтүү чийки зат, Кара-Кече чопосу, физикалык-механикалык касиеттери.

PROPERTIES OF GLAZED HIGH-VOLTAGE CERAMICS WITH A LOW CONTENT OF KARA-KECHE CLAY

Abstract: The main physical, mechanical and electrical properties of glazed high-voltage porcelain ceramics (VPC) based on local raw materials from deposits of the Kyrgyz Republic with small additions of Kara-Kече clay are studied in this work. It has been established that VFK-1 samples fired at a temperature of 1300°C correspond to the class of electrical materials of subgroup 110, and in terms of strength, water permeability, and breakdown voltage, they significantly exceed the standard values according to GOST 20419-83.

Keywords: *high-voltage porcelain ceramics, glaze, local raw materials, Kara-Kече clay, physical and mechanical properties.*

Введение

Ранее в ряде наших работ [1-7] были подробно изучены механические и электрические свойства глазурованных высоковольтных фарфоровых керамик (ВФК) на основе местного минерального сырья месторождений Кыргызской Республики, причем в составы керамических смесей ВФК вводилось по массе от 35% до 65% глины с месторождения Кара-Кече. Исследования показали, что опытные композиты ВФК, имеющие в своем составе глину Кара-Кече от 35% по массе и более, до 60% соответственно, обладают пробивным электрическим напряжением от 40 до 25 кВ. Другими словами, с ростом содержания в шихте керамической массы ВФК глины Кара-Кече значения пробивного электрического напряжения ощутимо снижались. Этот факт объяснялся наличием в глине Кара-Кече примесей железа в виде оксидов, причем количественное содержание Fe_2O_3 в глине Кара-Кече превышало в 3-5 раз требуемых норм ГОСТ 7030-75.

Для улучшения диэлектрических свойств ВФК на основе местного сырья нами было уменьшено количественное содержание глины Кара-Кече в составе керамической массы опытных ВФК с 60-35% до малых значений 15%. Наряду с этим, долевое содержание глины Кара-Кече в составе керамической массы глазури тоже было

уменьшено до 8% по массе. При этом мы заведомо знали, что при уменьшении количественного содержания глины Кара-Кече в составе ВФК приведет к заметному ухудшению свойств пластичности и формуемости керамической массы опытных ВФК, что существенно затруднит технологическое изготовление изделий ВФК сложной геометрической конфигурации.

В настоящей работе представлял интерес определить, на сколько повысится значения электрического пробоя по подаваемому напряжению у опытных изделий ВФК с малым долевым содержанием (15% мас.) глины Кара-Кече.

Цель научного исследования заключалась в получении глазурованных образцов ВФК на основе местного минерального сырья месторождений Кыргызской Республики, но с малым долевым содержанием глины Кара-Кече и изучить их физико-механические и электрические свойства.

Экспериментальная часть

Для реализации поставленной цели были изготовлены составы керамической массы ВФК, состоящие на 95-97% из различных компонентов местного сырья, но с малым содержанием глины Кара-Кече (8-15% мас.) и зарубежного сырья (5% мас. -Вишневогорского полевого шпата, Россия).

На основе двух подготовленных керамических масс были изготовлены две опытные партии образцов ВФК-1 и ВФК-2 с малым содержанием глины Кара-Кече (см. табл.1).

Из табл.1 видно, что основными компонентами в обеих керамических массах ВФК-1 и ВФК-2 являются: каолин Чоко-Булак и фарфоровый камень Уч-Курт и составляют по массе в сумме 80-85% от всей керамической массы.

Таблица 1. – Компонентный и массовый состав керамических масс ВФК.

№	Сырьевые материалы	Керамическая масса ВФК, %	
		№1	№2
1	Глина Кара Кече	15	15
2	Коалин Чоко-Булак	35	45
3	Фарфоровый камень Уч-Курт	50	35
4	Полевой шпат Вишнегорский (Россия)	-	5

Отличительная особенность керамической массы ВФК-2 от ВФК-1 заключается в том, что в его состав дополнительно был введен Вишневогорский полевой шпат (Россия) в количестве 5% по массе. В работе также был разработан состав глазури,

предназначенный для защитного покрытия поверхности опытных образцов ВФК-1 и ВФК-2. В табл. 2 представлен оптимальный состав керамической массы глазури. Опытные образцы ВФК-1,2 покрывались глазурью методом окунания образцов в суспензию глазури.

Таблица №2. – Оптимальный компонентный и массовый состав глазури

№	Виды сырья, используемые в глазури	Массовый состав, %
1	Глина Кара-Кече	8-10
2	Фарфоровый камень Уч-Курт	25-28
3	Доломит	12-15
4	Циркон	10-12
5	Полевой шпат	35-40

Отметим, что оптимальный состав глазури для опытных образцов ВФК-1,2 был определен экспериментально после предварительных исследований ряда составов глазурей. Были сделаны 20 различных по количественному и компонентному составу керамические массы глазурей. По результатам исследования формирования этих глазурей (по адгезии, отсутствию Цека и др.) на поверхности опытных ВФК -1,2 был отобран лучший состав глазури, который имел высокую адгезию с черепком керамики, и в структуре глазури отсутствовал Цек, а также формировался наилучший глазурный блеск. Таким образом, путем экспериментального подбора состава керамической массы глазури был выявлен наилучший состав, который представлен в табл. №2.

Опытные образцы ВФК-1 и ВФК-2 изготавливались по классической технологии [3], которая включает ряд последовательных технологических стадий: подготовка и препарирование сырья, мокрый помол в шаровой мельнице, сушка, формование образцов ВФК методом экструзии, окончательная сушка, обжиг опытных образцов в электропечи.

Методом экструзии были изготовлены две партии опытных образцов ВФК-1 и -2 с размерами: длиной 120 мм и 8 мм с одинаковыми диаметрами 10 мм, которые обжигались в электрической печи при различных рабочих температурах обжига: 1200°C, 1230°C, 1280°C и 1300°C с выдержкой 1 час. Нагрев и остывание для всех опытных партий образцов ВФК проводились в одинаковых условиях.

Результаты исследований и их обсуждение

После обжига образцы ВФК-1 и ВФК-2 исследовались на водопоглощение. В таблице 3 представлены средние значения водопоглощения для опытных образцов ВФК-1 и ВФК-2 для выбранных температур обжига. Видно, что с ростом температуры обжига от 1200°C до 1300°C для обоих опытных составов ВФК водопоглощение уменьшается. При температуре обжига 1300°C водопоглощение образцов ВФК-1 и ВФК-2 достигает минимального значения и соответственно их средние значения равны 0,83% и 0,52% (см. табл.3).

Таблица 3. -Водопоглощение опытных ВФК от температуры обжига

Температура обжига, °С	1200	1230	1280	1300
Водопоглощение, %				
ВФК-1	7,7	5,70	2,76	0,83
ВФК- 2	6,57	4,93	1,51	0,52

Также экспериментально установлено, что при незначительных повышениях ($\Delta T=25-30^\circ\text{C}$) температуры обжига, свыше 1300°C у обеих партий образцов ВФК-1 и ВФК- 2, наблюдается пережѳг, приводящий к вспучиванию и деформациям опытных образцов ВФК с ощутимыми изменениями формы. Пережѳг в образцах ВФК-1 и ВФК-2 наблюдается при температурах обжига 1330°C .

Этот факт, выявленный экспериментально для опытных образцов ВФК-1 и ВФК-2 позволяет сделать вывод о том, что местное сырье имеет довольно узкий интервал оптимальной температуры обжига и составляет порядка $\Delta T=25-30^\circ\text{C}$, при которой формируется оптимальная микроструктура с требуемой плотностью и пористостью.

Таблица 4. - Свойства неглазурованных диэлектриков ВФК-1 и ВФК-2 на основе местного сырья

Свойства ВФК, обожженных при $1300^\circ\text{C}-1\text{ час.}$	ВФК- 1	ВФК- 2
Плотность, г/см^3	2,26	2,27
Прочность на изгиб, Мпа	84,9	82,6
Водопоглощение, %	0,78	0,77
Пробивное напряжение, кВ	58	59
Стойкость к термоударам, $^\circ\text{C}$	160	160

В таблицах 4 и 5 соответственно приведены средние значения основных физико-механических и электрических свойств для неглазурованных и глазурованных образцов ВФК-1 и ВФК-2: водопоглощение, плотность, прочность на изгиб, пробивное электрическое напряжение и стойкость к термическим ударам.

Из таблицы 4 видно, что по всем перечисленным свойствам у неглазурованных ВФК-1 и ВФК-2 показатели характеристик по водопоглощению, плотности, пробивному электрическому напряжению и по стойкости к термическим ударам практически одинаковы. Только незначительно отличаются значениями механической прочности

на трёхточечный изгиб у ВФК-1 и у ВФК-2, соответственно эти значения равны $\sigma_1=84,9$ МПа и $\sigma_2=82,6$ МПа.

После глазурования у ВФК-1 и ВФК-2 выше рассмотренные свойства улучшаются по своим показателям, по сравнению с неглазурованными. Сравнивая соответствующие значения свойств ВФК-1 со значениями ГОСТ 20419-83, можно утверждать, что опытные глазурованные образцы ВФК-1 соответствуют классу электротехнических материалов подгруппы 110 и по показателям прочности, водопроницаемости, а также по пробивному напряжению заметно превосходят гостовские значения более, чем в 2 раза (см. табл.5).

Таблица 5. – Основные свойства глазурованного диэлектрика ВФК-1

№	Свойства ВФК- 1, обожженных при 1300°С -1 час	Единица измерения	Средние экспериментальные значения ВФК	Значения по ГОСТ 20419-83 для ВФК подгруппы	
				110	110,1
1	Плотность	г/см ³	2,42	2,45 (2,3)*	2,45 (2,3)*
2	Прочность на изгиб	МПа	90,4	70 (80)*	80 (100)*
3	Водопоглощение	%	0,64	0,9-1	0,9-1
4	Пробивное напряжение	кВ	59	25	30
5	Стойкость к термоударам	°С	160	160	150

Примечание: * - кажущаяся плотность не менее 2,3 г/см⁻³; * - глазурованные ВФК.

Заключение

Таким образом, исследования показали, что по основным эксплуатационным свойствам глазурованная высоковольтная керамика типа ВФК-1, состоящая из различных компонент местного минерального сырья с малым долевым содержанием гли-

ны Кара-Кече, соответствует классу электротехнических материалов подгруппы 110 согласно установленным нормам ГОСТ 20419-83, причем по таким свойствам как механическая прочность, водопоглощение и пробивное электрическое напряжение существенно превосходит гостовские нормативные значения.

Литература

1. Патент №2122 Кыргызская Республика 20170136.1 Керамическая масса для получения электротехнического фарфора [Текст]/ Н.К. Касмамытов, А.Ж. Календеров, Э.М.Кыдыралиев (ИФ им. академика Ж.Жеенбаева НАН КР) // заявл. 07.12.17; опубл. 31.12.2018, Бюл. №1(46). – 5с.: ил.
2. Патент №2187 Кыргызская Республика 20180103.1 Способ получения керамики для изготовления высоковольтных изоляторов [Текст]/ Н.К.Касмамытов, А.К.Календеров (ИФ им. академика Ж.Жеенбаева НАН КР) // заявл. 30.11.2018; опубл. 31.12.2019, Бюл. №1(46). – 5с.: ил.

3. Патент №2198 Кыргызская Республика 20180104.1 Глазурная шихта для высоковольтной керамики [Текст]/ Н.К.Касмамытов, А.Ж.Календеров, К.М.Макаева (ИФ им. академика Ж.Жеенбаева НАН КР) // заявл. 03.12.2018; опубл. 31.01.2020, Бюл. №2 (46). – 5 с.:ил.
4. Касмамытов Н.К. Влияние температуры обжига на формирование структуры и свойства высоковольтной фарфоровой керамики на базе местного сырья [Текст] / Н.К. Касмамытов, Н. Кантай, А.Ж. Календеров// Бишкек: научный журнал ИФ им. академика Ж. Жеенбаева НАН КР «Физика», 2018. - №1. – С. 52-63. – <https://www.elibrary.ru/-item.asp?id=47971350>.
5. Касмамытов Н.К. Разработка новой керамической массы на основе местного сырья для создания высоковольтной керамики [Текст] /Н.К. Касмамытов, Э.М.Кыдыралиев, А.Ж.Календеров // Бишкек: научный журнал ИФ им. академика Ж. Жеенбаева НАН КР «Физика», 2017. - №2. - С. 42-47. – <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47971350>.
6. Касмамытов Н.К. Структура глазурованной высоковольтной керамики [Текст] / Н.К. Касмамытов, А.Ж. Календеров, Э.М. Кыдыралиев. // Бишкек: научный журнал ИФ им. академика Ж. Жеенбаева НАН КР «Физика», 2018. - №2. - С. 30-37. – <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47971350>.
7. Касмамытов Н.К. Свойства глазурованной высоковольтной керамики на основе сырья месторождений Кыргызской Республики [Текст] / Н.К. Касмамытов, А.Ж. Календеров, К.М. Макаев, Э.М. Кыдыралиев // Бишкек: научный журнал ИФ им. академика Ж. Жеенбаева НАН КР «Физика», 2018. - №2. - С. 24-30. - <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47971350>.

УДК 666.6

*Касамытов Нурбек Кыдырмышевич,
док. физ.-мат. наук, профессор
Касамытов Нурбек Кыдырмышевич,
физ.-матем. илимдеринин доктору, профессор
Kasamytov Nurbek Kudyrmyshevich,
doctor of physical and mathematical sciences, professor*

*Макаева Кенжегуль Тохтоходжаевна,
ведущий инженер
Макаева Кенжегул Тохтоходжаевна,
жетектөөчү инженер
Makayeva Kenzhegul Tokhtokhodzhaevna
lead engineer*

*Асанбеков Шамшыбек Керимбердиевич,
инженер
Асанбеков Шамшыбек Керимбердиевич,
инженер
Asanbekov Shamshybek Kerimberdievich
engineer*

*Донбаев Нурбек Эркинбекович,
инженер
Донбаев Нурбек Эркинбекович,
инженер
Donbaev Nurbek Erkinbekovich,
engineer*

*Институт физики им. академика Ж.Жеенбаева Национальной академии наук, 720071,
Кыргызская Республика, Бишкек, пр.Чуй 265-а, E-mail: nurkas@mail.ru*

ФОРМИРОВАНИЕ ГЛАЗУРЕЙ НА ПОВЕРХНОСТИ ЧЕРЕПКА ВЫСОКОВОЛЬТНОЙ ФАРФОРОВОЙ КЕРАМИКИ НА ОСНОВЕ МЕСТНОГО СЫРЬЯ

Аннотация. В работе разработан состав керамической массы глазури с использованием местного и зарубежного сырья, предназначенный для нанесения на поверхность высоковольтных фарфоровых керамик, изготовленных из местного минерального сырья месторождений Кыргызской Республики. Методом электронной микроскопии изучены особенности формирования глазури после обжига, позволившие экспериментальным путем выявить оптимальный состав глазури, состоящий на 55-60% из привозного сырья и на 45-55% из местного сырья.

Ключевые слова: компонентный состав глазури, технология получения, циркон, формирование микроструктуры.

ЖЕРГИЛИКТҮҮ ЧИЙКИ ЗАТТЫН НЕГИЗИНДЕ ЖОГОРКУ ЧЫҢАЛУУДАГЫ ФАРФОР КЕРАМИКАСЫНЫН БЕТТИК ГЛАЗУРУН ТҮЗҮҮ

Аннотация. Иште Кыргыз Республикасынын жергиликтүү кендеринен казып алынган минералдык чийки заттардан даярдалган, жогорку вольттук фарфор керамикаларынын бетине түшүрүү үчүн арналган, жергиликтүү жана чет өлкөлүк чийки заттарды пайдалануу менен алынган глазурдук керамикалык массанын курамы иштелип чыкты. Электрондук микроскопиялык ыкмалар менен, курамы 50-60%ы алып келинген жана 45-55%ды жергиликтүү чийки заттан турган глазурдун оптималдуу курамы, тажырыйба жүзүндө аныктоого мүмкүндүк бере турган электрондук микроскопиялык ыкмалар менен бышыргандан кийин глазурдун калыптанышынын өзгөчөлүктөрү изилденди.

Негизги сөздөр: глазурь компоненттеринин курамы, өндүрүш технологиясы, циркон, микроструктураны түзүү.

FORMATION OF GLAZES ON THE SKULL SURFACE OF HIGH-VOLTAGE PORCELAIN CERAMICS BASED ON LOCAL RAW MATERIALS

Abstract. The composition of the glaze ceramic mass was developed using local and foreign raw materials, intended for applying high-voltage porcelain ceramics made from local mineral raw materials from deposits of the Kyrgyz Republic to the surface. Using electron microscopy, the features of glaze formation after firing were studied, which made it possible to experimentally identify the optimal glaze composition, consisting of 55-60% of imported raw materials and 45-55% of local raw materials.

Keywords: component composition of the glaze, glaze, production technology, zircon, microstructure formation.

1. Введение

Глазурь - стекловидное покрытие, наносимое на поверхность керамического изделия различными методами: распылением, наливом, окунанием и другими. После нанесения глазури на поверхность керамического фарфорового изделия и последующего его обжига, на поверхности керамики формируется глянцевое или матовое стекловидное покрытие в зависимости от состава глазури.

В настоящей работе разрабатываются составы керамической массы глазури с использованием местного сырья для нанесения на поверхность высоковольтных фарфоровых керамик (ВФК) изготовленные из местного сырья месторождений Кыргызской Республики [6-9]. В ряде работ (на-

пример, [1-4]), подробно описаны предназначение, особенности и свойства глазури, в частности глазурь играет роль защитного покрытия ВФК от влаги, пыли и др., а также способностью противостоять химическому воздействию и выполняет декоративную роль, придавая изделию ВФК товарный вид. Глазури различаются как по составу, так и температуре обжига, причем от температуры обжига подразделяются на тугоплавкие (1200-1400°C) и легкоплавкие (800-1200°C) глазури [1,2,4]. Как правило, для классических электротехнических керамик на основе фарфора, в том числе и для ВФК изготавливаются специальные глазури из тонкомолотых смесей полевого шпата, кварца и др. сырьевых компонентов. При разработке керамического состава глазури для покры-

тия поверхности ВФК, в первую очередь во внимание берут согласованность адгезионных свойств между глазурью и черепком опытных ВФК. Для достижения согласованности требуемых адгезионных свойств между глазурью и черепком ВФК следует добиваться, чтобы такие свойства как температура обжига ($T_{обж}$) и коэффициент линейного термического расширения (ТКЛР $-\alpha_{\text{тклр}}$) у глазури и керамического образца ВФК в достаточной мере были согласованы, т.е. были бы близки по величине к друг другу и не превышали более 10% [9-12]. Опыт показывает, что если значения ТКЛР $-\alpha_{\text{тклр}}$ глазури и черепка ВФК существенно отличаются (более 10%), то после обжига глазурь на поверхности черепка ВФК формируется с различными дефектами и, соответственно, с очень низкими адгезионными свойствами. Иначе говоря, глазурь после обжига откалывается и шелушится от поверхности черепка ВФК, либо в микроструктуре глазури образуются утонченные или грубые микротрещины глазури в виде Цека, а в отдельных случаях наблюдается полное испарение глазури с поверхности ВФК.

С другой стороны, для того чтобы в процессе обжига на поверхности ВФК формировалась качественная глазурь, необходимо было подобрать такой состав керамической массы глазури, чтобы она имела хорошую адгезию с поверхностью ВФК и обладала достаточно высокой (требуемой) вязкостью и эластичностью для достижения хорошего равномерного розлива глазури по всей поверхности образца ВФК в процессе обжига.

Таким образом, при экспериментальной разработке состава керамической массы глазури, предназначенной для покрытия поверхности, ВФК учитывались выше рассмотренные физико-технологические свойства глазури.

Известно [1,2], что большинство классических глазурей, применяемые в керамическом производстве, представляют собой силикатные стекла, в которых главным стеклообразующим компонентом является

кремнезем, который находится в композите керамической массы с другими видами оксидов.

Опыт показывает, что каждый отдельно взятый оксид, входящий в композит керамической массы глазури, определенным образом влияет на адгезионные и технологические свойства глазури, а также и на характеристики их блеска или матовости.

Следует отметить, что в научной литературе практически нет данных по разработке составов глазурей на основе местного минерального сырья месторождений Кыргызской Республики, а также недостаточно информации о технологии приготовления глазурей. В связи с этим появилась необходимость последовательно отработать технологический процесс получения глазурей применительно к ВФК, изготовленных из смесей местных глин и различного минерального сырья месторождений Кыргызской Республики.

Целью исследования являлась разработка компонентного и массового состава керамической массы глазури с использованием местного сырья для нанесения её на поверхность образцов ВФК, разработанных нами на основе местного сырья.

Для реализации поставленной цели решались следующие исследовательские **задачи**: 1) Подбор сырьевых компонентов и их количественного содержания, снижающего температуру разлива глазурей по поверхности черепка ВФК; 2) Согласование значений коэффициента линейного температурного расширения (КЛТР) глазури и черепка ВФК на основе местного сырья; 3) Достижение требуемых технологических свойств глазури в процессе обжига при её разливе по поверхности опытного образца ВФК на основе местного сырья.

2. Экспериментальная часть

Для получения новых составов глазурей, предназначенных для защитных покрытий поверхности опытных ВФК, были

использованы местные сырьевые материалы месторождений Кыргызской Республики, а также привозное сырье из России и Украины. В исследовании использовали следующее сырьё: глина Кара-Кече, фарфоровый камень Уч-Курт, каолин Чоко-Булак, вишневогорский полевой шпат, новорайская глина, цирконовый концентрат, цинковая белизна и др. Благодаря методам вариационного подбора компонентных и массовых составов опытных проб-смесей глазурей, были выявлены наилучшие составы глазурей по исследованию особенностей формирования их розлива и сцепления с поверхностью обожженных образцов ВФК. После проведения ряда экспериментальных исследований различных по составу и содержанию глазурей (всего 30 вариационных составов), из них были отобраны пара самых наилучших составов, имеющие наиболее лучшие показатели по технологическим и адгезионным свойствам, с которыми проводилась дальнейшая исследовательская работа по улучшению их свойств.

2.1. Технология получения и нанесения глазури на поверхность ВФК

Экспериментально определено оптимальное время мокрого помола для отобранных опытных составов керамической массы глазури. Мокрый помол осуществлялся в шаровой мельнице при различных временах помола – 1, 2, 4, 8, 12, 16, 18, 24, 30 часов. Помолотые шликерные массы глазури наносили на поверхность опытных образцов ВФК на основе местного сырья, изготовленного в виде дисков и штапиков размерами 10 x 10 x 5 мм. Опытную глазурь наносили на поверхность предварительно обожженных образцов ВФК, так и на предварительно просушенные необожженные образцы ВФК.

Обжиг опытных глазурированных образцов ВФК осуществляли при различных температурах: 1175°, 1200°, 1230°C и 1250°C с выдержкой 0,5 часа. Опытные составы глазури наносились на поверхность исследуемых образцов методом розлива, окуна-

ния и распыления. Технология нанесения глазури на поверхность опытных образцов ВФК на базе местного сырья состояла из следующих технологических стадий:

- 1) Составление сырьевой шихты и приготовление глазурной суспензии;
- 2) Нанесение глазурной суспензии на поверхность изделия;
- 3) Обжиг покрытых глазурью образцов ВФК в электропечи.

Сырьевые материалы взвешивали, причём каждая компонента взвешивалась в отдельности; далее их измельчают мокрым помол в шаровой мельнице до тонины 0,2%, прошедшая сито +0063 и готовят глазурную шихту в виде водной суспензии: для метода распыления-40-45% воды, для налива и окунания-50-55% воды. Данный способ подготовки глазурной шихты обеспечивает высокую однородность, а это, в свою очередь, позволяет формированию более или менее качественного покрытия на поверхности образцов ВФК. Далее подготовленную тонкодисперсную суспензию глазури до тонины 0,2% определенной плотности $\rho \approx 1,6-1,65 \text{ г/см}^3$ и влажности наносили на поверхность предварительно обожженных опытных образцов ВФК методом распыления через специальные форсунки, а вторая партия опытных образцов ВФК глазурью покрывалась методом полива и окунания. Экспериментальные исследования показали, что в процессе обжига лучше всего разливалась глазурь, которая подверглась помолу в течение 16-18 часов.

Глазури, измельченные при более длительных временах помола-24-30 часов, после обжига скатывались и сгущались на поверхности опытных образцов ВФК в виде вытянутых извилистых каплевидных форм (червячного вида), а местами поверхность образцов ВФК оголялась от глазури. Таким образом, было определено оптимальное время помола, которое составило 16-18 часов. Толщина слоя сырой глазури на поверхности ВФК для обоих методов составляла $\Delta d = 0,2-0,3 \text{ мм}$. После покрытия глазурью

обе партии образцов ВФК подсушивались в сушильных шкафах при температуре 80-100°C до влажности менее 0,5%. Затем образцы устанавливались в рабочую камеру электропечи и обжигались в одинаковых условиях при температуре разлива глазури. На практике керамического производства глазурь наносится на предварительно обожженные электротехнические изделия, хотя в последние годы стремятся сэкономить расходы на электроэнергию, наносят глазурь на образец, не прошедший предварительный обжиг, т.е. на сырой образец ВФК. Опыт показывает, что при нанесении глазури на сырец в процессе обжига, глазурь, благодаря своей высокой текучести, закрывает все неоднородности и дефекты поверхности черепка (образца) ВФК.

3. Результаты исследований и их обсуждение

Экспериментальные исследования опытных партий, глазурированных образцов ВФК показали, что при низких температурах (1175-1200°C) обжига опытная глазурь полностью не успевает в достаточной мере расплавиться и равномерно разлиться по поверхности изделия ВФК, а при температурах (1220-1250°C) обжига для разработанного состава (см. табл.1) глазури равномерно разливается и распределяется по поверхности образцов ВФК. Также можно отметить, что при температурах обжига свыше 1250°C опытная глазурь скатывается и сгущается в форме вытянутых извилистых «шнуров» с частичным оголением поверхностей образца от глазури. При более высоких температурах наблюдается «выгорание» глазури с поверхности опытных образцов ВФК. Достижения хорошего разлива глазури по поверхности опытных ВФК проводились различными путями, например: 1) вариацией сырьевых компонентов и их количественного содержания в составе глазури; 2) помолом керамической массы глазури в шаровой мельнице до требуемых средних размеров частиц глазури; 3) выбором рабочей температуры обжига.

Нами были поставлены лабораторные исследования, по результатам которых были выявлены следующие закономерности. При недлительных помолах (выдержке 1-6 ч.) керамической массы опытной глазури, очевидно, происходит недостаточное измельчение частиц глазури, что, в свою очередь, при обжиге ($T=1220^{\circ}\text{C}$ -1 ч.) приводит к недостаточному оплавлению глазури и, соответственно, к неполноценному разливу глазури по поверхности ВФК, приводящее к деформации глазури с выраженной неоднородностью и шероховатой волнистостью глазурного покрытия на поверхности ВФК. При больших длительностях помола (до 24 часов) керамической массы глазури, в зависимости от компонентного и их количественного содержания состава глазури после их обжига (при 1250°C -1 ч.), на поверхности черепка опытных ВФК также проявляются изъяны в формировании глазури в виде стянутых капель, образования складок, а для отдельных составов глазурь местами впитывается в черепок ВФК либо испаряется (выжигается) с поверхности ВФК. Было установлено, что при временах помола керамической массы (8-10 часов) у опытных составов глазури после их обжига при температуре (1220°C -1ч.) по всей поверхности черепка ВФК формировалось наиболее приемлемая микроструктура с удовлетворительной адгезией глазури с черепком опытных ВФК. На рис.1а,б при различных увеличениях показана сформировавшаяся микроструктура глазури на поверхности опытного образца ВФК при температуре обжига 1200°C , полученная с помощью растрового электронного микроскопа. Из рис. 1а,б видно, что в микроструктуре глазури после обжига появляются тонкие микротрещины шириной от 50 до 100 мкм в виде дефектной сетки (цека). Наличие цека в микроструктуре глазури обусловлено недостаточной согласованностью по линейному коэффициенту термического расширения (ЛКТР) глазури и черепка ВФК. Это следует связывать с тем, что на стадии медленного охлаждения опытных глазурированных образцов ВФК после обжига,

в результате действия внутренних напряжений из-за разницы в значениях КЛТР черепка ВФК и глазури, глазурованные покрытия деформируются с образованием цека.

Для получения качественного глазурного покрытия на поверхности ВФК и для

устранения цека в её керамическую массу дополнительно проводилась экспериментальная коррекция состава глазури путем вариационного введения новых сырьевых компонентов и изменения количественного содержания тех или иных компонентов в составе разработанной опытной глазури.

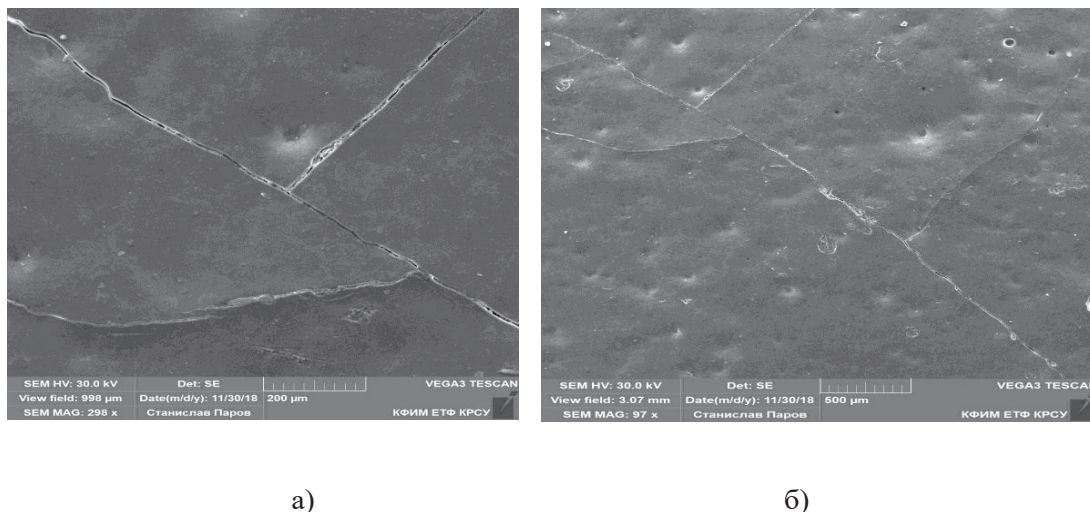

Рис. 1. Формирование цека в микроструктуре глазури на поверхности ВФК, изготовленной из местного сырья после обжига при $T=1220^{\circ}\text{C}$ -1 ч.

Если на стадии процесса охлаждения после изотермического обжига глазурованного ВФК в микроструктуре опытной глазури будет отсутствовать цек, то считается, что разработанный состав глазури хорошо согласован по КЛТР с керамическим черепком ВФК на основе местного сырья.

В таблице 1 представлен наилучший компонентный состав опытной глазури, выбранный после предварительных экспериментальных поисков состава глазури, по прямому (растровая электронная микроскопия) и косвенным методам (трёхточечно-

му изгибу) исследования. Состав глазури, представленный в таблице 1, был откорректирован так как данная глазурь после обжига имела дефект в микроструктуре в виде нежелательных утонченных микротрещин.

Видно, что после обжига в микроструктуре глазури формируются микротрещины, что обусловлены недостаточной согласованностью физико-технологических свойств глазури и черепка ВФК. Для устранения цекового дефекта глазури был проведен ряд дополнительных вариационных исследований по коррекции состава опытной глазури.

Таблица 1. – Компонентный и массовый состав глазури, отобранный после предварительных поисковых исследований

Сырьевой состав глазури	Массовое содержание компонента в глазури, %
Полевой шпат Вишнегорский	40-60
Фарфоровый камень Уч-Курт	20-40
Доломит Ак-Таш	10-15
Глина Кара-Кече	8-10

На рис.2 представлена микрофотография, полученная с помощью растровой электронной микроскопии, показана поверхность глазури, имеющая в своем составе концентрат цинка (см. табл. 2.). Видно, что после дополнительного введения в её состав циркона глазурь формируется без цекового дефекта. В таблице 2 приведен скорректированный состав глазури для ВФК на основе местного сырья. Введенная добавка

в состав глазури в виде циркона (ортосиликата циркония $ZrSiO_4$) в требуемой пропорции позволила экспериментальным путем согласовать КЛТР глазури с опытным образцом ВФК на основе местного сырья. Выбор ортосиликата циркона в качестве добавки в состав опытной глазури был обусловлен тем, что циркон обладает низким значением коэффициента теплового расширения и приближается к значению КЛТР мулитового фарфора [6,9,10].

Рис.2. Микрофотографии опытных глазурованных образцов ВФК на основе местного сырья после корректировки состава концентратом циркона

**Таблица 2. – Откорректированный состав глазури
для ВФК на основе местного сырья**

№	Сырьевые компоненты глазури	Массовый содержание, %
1	Полевой шпат (Россия)	35-40
2	Фарфоровый камень Уч-Курт	25-28
3	Глина Кара-Кече	8-10
4	Доломит Ак-Таш	12-15
5	Циркон (ортосиликат циркония $ZrSiO_4$)	10-12

Добавка циркона в состав глазури одновременно увеличивает удельное сопротивление по сравнению с классическим высоковольтным фарфором. В таблице 2 приведен количественный и компонентный состав глазури, определенный экспериментальным путем.

Было установлено, что откорректированный состав глазури (см. табл.2), нанесенный на поверхность образцов ВФК после обжига при температуре 1220°C, формировался без дефектов с высокой адгезией (см. рис.2) и в микроструктуре глазури не наблюдались микротрещины в виде цека.

4. Заключение

Итак, в результате исследований был определен количественный компонентный состав глазури для ВФК на основе местно-

го сырья. Методом растровой электронной микроскопии было установлено, что после окончательной технологической операции обжига в микроструктуре глазури отсутствовал цек.

Качественное формирование глазури на поверхности опытных ВФК было достигнуто дополнительным введением в состав глазури двух компонент: доломита в количестве 12-15% и циркона в количестве 10-12% с одновременным долевым уменьшением содержания в глазури российского полевого шпата до 25% и увеличением на 3-5% долевого содержания фарфорового камня Уч-Курт.

Не удалось разработать глазурь, компонентный состав которого состоял бы исключительно только из имеющегося местного сырья на 100% и при этом обладал бы требуемыми свойствами.

Литература

1. *Августиник, А.И.* Керамика [Текст] /А.И.Августиник. - Изд. 2-е, перераб. и доп. — Ленинград: Стройиздат, - 1975. — 592 с.
2. *Блюмен, Л.М.* Глазури. – М.: Государственное издательство литературы, 1954. – 171 с.

3. *Барзаковский, В.П., Дуброво С.К.* Физико-химические свойства глазури высоковольтного фарфора[Текст]/ В.П. Барзаковский, С.К. Дуброво. - М-Л.: Изд-во АН СССР, 1953. – 276 с.
4. *Гузман, И.Я.* Химическая технология керамики [Текст]/ И.Я. Гузман, Н.С. Костюков. - М.: 2003. - 527 с.
5. *Пожидаев Д.А.* Получение глазури на основе тугоплавких глин со снижением температуры обжига [Электронный ресурс]/ Д.А.Пожидаев, В.Т. Гуляев; Интернет-журнал «Наукоеведение» Том 8, №4, 2016, Режим доступа: <http://naukovedenie.ru/PDF/39TVN416.pdf>.
6. Патент №2198 Кыргызская Республика 20180104.1 Глазурная шихта для высоковольтной керамики [Текст]/ Н.К.Касмамытов, А.Ж.Календеров, К.М.Макаева (ИФ им. академика Ж.Жеенбаева НАН КР) // заявл. 03.12.2018; опубл. 31.01.2020, Бюл. №2(46). – 5 с. :ил.
7. *Касмамытов Н.К.* Состав, технология получения, свойства высоковольтной фарфоровой керамики [Текст] / Н.К. Касмамытов, А.Ж. Календеров, К.М. Макаева, К.А. Ласанху // Бишкек: научно-информационный журнал ИФ им. академика Ж. Жеенбаева НАН КР «Материаловедение», 2020. –№2(34).-С.19-25.– <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=45829129>.
8. *Касмамытов Н.К.* Свойства глазурованной высоковольтной керамики на основе сырья месторождений Кыргызской Республики [Текст] / Н.К. Касмамытов, А.Ж. Календеров, К.М. Макаев, Э.М. Кыдыралиев // Бишкек: научный журнал ИФ им. академика Ж. Жеенбаева НАН КР «Физика», 2018. - №2. - С. 24-30. - <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47971350>.
9. *Порман, И.П.* Физико-химические свойства легкоплавких циркониевых глазурей и их применение для изделий однократного обжига[Текст]: автореф. дис. ... канд. техн. наук: 05.17.11/ Санкт-Петербург, 2004. – 20 с.
10. *Спирина, О.В.* Подбор глазурей для керамических масс с учетом согласования их коэффициентов термического расширения [Текст]/ О.В. Спирина, В.И. Ремизникова. - Известия Казанского государственного архитектурно-строительного университета, 2006. -№1 (5). - С. 45-49.
11. *Левицкий, И.А.* Особенности формирования контактной зоны в системе глазурь-керамика [Текст]/ Е.М. Дятлова, Т.В. Колонтаева, В.М. Шелихина. – М.: Стекло и керамика, 2000. - №1. -С.17-21.

БИОТЕХНОЛОГИЯ BIOTECHNOLOGY

УДК: 578.76:619

*Азанбекова Молдир Абдилдаевна, научный сотрудник,**Азанбекова Молдир Абдилдаевна, илимий кызматкер**Azanbekova Moldir Abdildaevna, researcher**Кутумбетов Леспек Бекболатович, доктор ветеринарных наук**профессор**Кутумбетов Леспек Бекболатович, ветеринария илимдеринин доктору,**профессор**Kutumbetov Lespek Bekbolatovich, doctor of veterinary sciences,**professor**Жунушов Асанкадыр Темирбекович, доктор ветеринарных наук,**профессор, академик НАН КР**Жунушов Асанкадыр Темирбекович, ветеринария илимдеринин доктору,**профессор, КР УИАнын академиги**Zhunushov Asankadyr Temirbekovich, doctor of veterinary sciences,**professor, academician of the NAS KR**Орынбаев Мухит Бармакулы, кандидат ветеринарных наук,**профессор, член-корреспондент НАН РК**Орынбаев Мухит Бармакулы, ветеринария илимдеринин кандидаты,**профессор, Казакстан Республикасынын УИАнын корреспондент-мүчөсү**Orynbaev Mukhit Barmakuly, candidate of veterinary sciences, professor,**corresponding member of NAS RK**Султанкулова Куляйсан Турлыбаевна, кандидат биологических наук,**профессор,**Sultankulova Kulyaisan Turlybaevna, candidate of biological sciences, professor**Мамбеталиев Муратбай, кандидат ветеринарных наук, профессор,**Мамбеталиев Муратбай, ветеринария илимдеринин кандидаты, профессор**Mambetaliyev Muratbai, candidate of veterinary sciences, professor**Жугунисов Куандык Даулетбаевич, PhD***КЛИНИЧЕСКОЕ ПРОЯВЛЕНИЕ НОДУЛЯРНОГО ДЕРМАТИТА
КРУПНОГО РОГАТОГО СКОТА У РАЗЛИЧНЫХ ВИДОВ ЖИВОТНЫХ
В ЭКСПЕРИМЕНТЕ**

Аннотация. Оценена чувствительность различных видов животных к штамму «НИ-ИПББ-2019/К» вирулентного вируса нодулярного дерматита в экспериментальных условиях. Установлена высокая чувствительность крупного рогатого скота (КРС), овец, коз и мор-

ских свинок к исследуемому вирусу. Инфицирование вирусом сопровождалось развитием и тяжелым проявлением болезни, которая характеризовалась лихорадкой, угнетением общего состояния, конъюнктивитом, хромотой, формированием кожных узлов, истощением у КРС; угнетением, гипертермией, образованием кожного узла в месте введения вируса у овец и коз, потерей веса и образованием местных кожных узлов у морских свинок. Кролики и суслики клинически не реагировали на введение испытываемого вируса.

Ключевые слова: вирус нодулярного дерматита, КРС, овцы, козы, морские свинки, суслики, кролики, заболевание, клинические признаки.

ЖАНЫБАРЛАРДЫН АР КАНДАЙ ТҮРЛӨРҮНДӨ БОДО МАЛДЫН НОДУЛЯРДЫК ДЕРМАТИТИНИН ЭКСПЕРИМЕНТТЕГИ КЛИНИКАЛЫК КӨРҮНҮШҮ

Аннотация. Эксперименталдык шарттарда «НИИПББ-2019/К» нодулярдык дерматит вируленттүү вирусунa ар кандай жаныбарлардын түрлөрүнүн сезгичтиги бааланган. Бодо малдын, койдун, эчкинин жана Гвинея чочколорунун изилденип жаткан вируска сезгичтиги жогору болгон. Вирусту жуктуруу оорунун өнүгүшү жана оор көрүнүшү менен коштолгон, ал ысытма, жалпы абалдын депрессиясы, конъюнктивит, аксоо, тери түйүндөрүнүн пайда болушу, бодо малдын азайышы, депрессия, гипертермия, кой-эчкилерде вирус киргизилген жерде тери түйүнүнүн пайда болушу, Гвинея чочколорунда арыктоо жана жергиликтүү тери түйүндөрүнүн пайда болушу менен мүнөздөлгөн. Коендор жана гоферлер сыналган вирусту киргизүүгө клиникалык жооп беришкен эмес.

Негизги сөздөр: нодулярдык дерматит вирусунa, бодо мал, кой, эчки, деңиз чочкосу, гофер, коен, оору, клиникалык белгилер.

CLINICAL MANIFESTATION OF LUMPY SKIN DISEASE OF CATTLE IN VARIOUS SPECIES OF ANIMALS IN THE EXPERIMENT

Abstract. The sensitivity of various animal species to the «НИИПББ-2019/К» strain of the virulent lumpy skin disease (LSD) virus was assessed under experimental conditions. The high sensitivity of cattle, sheep, goats and guinea pigs to the studied virus has been established. Infection with the virus was accompanied by the development and severe manifestation of the disease, which was characterized by fever, depression of the general condition, conjunctivitis, lameness, the formation of skin nodes, exhaustion in cattle, depression, hyperthermia, the formation of a skin node at the site of the virus injection in sheep and goats, weight loss and the formation of local skin nodules in guinea pigs. Rabbits and ground squirrels did not respond clinically to the test virus.

Keywords: Lumpy skin disease virus, cattle, sheep, goats, guinea pigs, ground squirrels, rabbits, disease, clinical signs.

Введение

Нодулярный дерматит (НД) или бугорчатка – это высококонтагиозная трансграничная эмерджентная вирусная болезнь крупного рогатого скота (КРС). Возбудителем НД является ДНК-содержащий оболочечный вирус, относящийся к семейству *Poxviridae*, рода *Capripoxvirus*, куда входят

также антигенно родственные ему возбудители оспы овец и оспы коз [1-4].

Впервые болезнь наблюдали в 1929 г. в Северной Родезии, клинические симптомы которой описаны R. MacDonald в 1931 г. Исторический нозоареал НД охватывал

страны Южной, Восточной и Северной Африки. В 60-е годы XX века вспышки нодулярного дерматита были диагностированы в Израиле, Палестине и Ливане. По данным МЭБ, в период с 2013 по 2015 гг., бугорчатка коров была достаточно распространена на территории 12 стран Ближнего Востока, а в 2015 г. болезнь появилась на территории Российской Федерации (Дагестан, Чечня и Северная Осетия-Алания) [5-9].

Нодулярный дерматит наносит значительный хозяйственный и экономический ущерб скотоводству за счет снижения молочной и мясной продуктивности животных, отсутствием их фертильности, падежа и затрат, проводимых на лечение тяжело больных и восстановления продуктивности. Экономические потери складываются также из затрат, проводимых для контроля эпизоотической ситуации и ликвидации болезни, к которым относятся прививки против болезни, дезинфекционные средства и меры, ограничения на перемещение и торговлю животными. Непригодным или низкосортным становится кожевенное сырье.

Более того, экономические потери становятся высокими из-за выбраковки туш и стоимости осмотра мяса, так как это повреждает шкуры [10]. Повреждение кожи и шкуры сильно влияет на кожевенную промышленность.

Всемирная организация по охране здоровья животных (МЭБ) классифицирует это заболевание, из-за наносимых им серьезных экономических потерь, как подлежащим обязательной нотификации. Экономическая значимость болезни обуславливается в основном из-за высокого уровня заболеваемости, а не смертности, так как показатели летальности не превышают 10 % [11-19].

Вирусы оспы овец и оспы коз генетически сходны с вирусом нодулярного дерматита, а вакцинация вирусами оспы коз или оспы овец вызывает перекрестный иммунитет. Некоторые авторы [20, 21] считают,

что применение гомологичных вакцин у вакцинированных животных может привести к появлению на коже поражений, содержащих высокие титры вируса, которые могут стать источником его распространения через переносчиков. По этой причине их не рекомендуется использовать в странах, свободных от нодулярного дерматита, из соображений потенциальной безопасности. Вакцины против оспы овец и оспы коз использовались у крупного рогатого скота для защиты от нодулярного дерматита с разной эффективностью [22-31] и побочные эффекты после прививки вакциной против оспы овец возникают редко.

После появления НД КРС в Республике Казахстан (РК) в 2016 г. появилась необходимость изучения биологических свойств эпизоотического вируса, в том числе патогенности по отношению к животным, разводимым в Республике Казахстан: КРС, овцам, козам, лабораторным и полевым грызунам с целью установления круга восприимчивых хозяев, природных резервуаров вируса и возможности разработки экономически эффективной биологической модели, используемой в оценке иммуногенности вакцин. В связи с этим целью настоящей работы являлась оценка клинического проявления и развития нодулярного дерматита на перечисленных видах животных при экспериментальном заражении.

Материалы и методы

Исследуемый вирус

В исследованиях был использован штамм «НИИПББ-2019/К» вируса НД КРС с титром $5,50 \lg \text{ТЦД}_{50}/\text{см}^3$. Штамм был получен из изолята вируса, выделенного от больного КРС во время эпизоотии НД КРС в 2016 г. в Атырауской области, РК.

Животные и дизайн исследования

Патогенность штамма «НИИПББ-2019/К» вируса НД КРС с оценкой клинического развития болезни оценивали

на беспородных белых мышах ($n=28$), живой массой 20-25 г., морских свинок ($n=10$), живой массой 200-250 г., кроликах ($n=5$), живой массой 2,5-3,0 кг., сусликах ($n=5$), живой массой 300-350 г., овцах в возрасте 8-12 мес. ($n=5$), живой массой 25-30 кг., козак в возрасте 12-18 мес. ($n=5$), живой массой 20-25 кг., телятах в возрасте 6-8 мес. ($n=5$), живой массой 150-200 кг. Использовали животных клинически здоровых, свободных от антител на вирусы из рода *Capripoxvirus*, не привитых против оспенных болезней и интактных от их возбудителей. Серонегативность на указанные вирусы устанавливали в реакции нейтрализации.

Эксперименты проводили в специальных помещениях-вивариях (ABSL-3), позволяющих соблюдать условия биологической безопасности для персонала и окружающей среды. В виварии животных подвергали мечению, разделили на группы и выдерживали в течение двух недель до начала эксперимента с целью их акклиматизации. Каждую группу животных размещали в отдельной комнате без прямого контакта друг с другом. Подопытные животные имели свободный доступ к воде и корму на протяжении всего эксперимента.

Это исследование было проведено в соответствии с национальными и международными правилами и руководящими принципами по обращению с экспериментальными животными. Протокол исследований был одобрен Комитетом по этике экспериментов на животных при НИИПББ Министерства здравоохранения РК (МЗ РК) (номер разрешения: 1705/19).

Перед заражением животных готовили места инъекции. Для этого у всех экспериментальных животных выстригали шерстный покров кожи ножницами, затем выбривали станком для бритья, поверхность кожи мыли теплой водой, вытирали ватным тампоном и обработали этиловым спиртом.

Экспериментальных животных (белых мышей по 4 гол на каждое разведение

вируса) по 3 гол каждого вида инокулировали внутривожно в 4-х повторностях десятикратными разведениями от 10^{-1} до 10^{-7} штамма «НИИПББ-2019/К» в объеме по 0,5 см³ $10^{5,5}$ ТЦД₅₀. Учет результатов заражения проводили в течение 21 дня (срок наблюдения). Регистрировали температуру тела (телята, овцы, козы, суслики, кролики), живую массу (морские свинки и белые мыши) и общую клиническую реакцию животных, а также реакцию кожи в местах инокуляции вируса. Показатели температуры тела и живой массы опытных животных оценивали в сравнении с аналогичными показателями контрольных (плацебо) групп (по 2 гол. каждого вида) животных.

Для подтверждения диагноза, на 21 день после инокуляции, у всех видов экспериментальных животных отбирали образцы сывороток крови, которые были исследованы на наличие вируснейтрализующих антител (ВНА) в реакции нейтрализации (РН) [32]. Образцы сывороток предварительно инактивировали в течение 30 мин при температуре 56 °С.

Также вирулентность вируса определялась путем выявления органов и тканей, которые продуцируют и резервируют вирус в наибольших концентрациях. Для этого в период проявления и развития болезни отобраны образцы органов и тканей инфицированного/больного животного, которые затем подвергнуты изучению на содержание и полноценность возбудителя болезни. Идентификация вируса проведена молекулярно-генетическим исследованием с помощью ПЦР, выявлением антигена в реакции диффузионной преципитации (РДП) [33].

Оставшиеся в живых экспериментальные животные были убиты путем усыпления инъекцией пентобарбитала в соответствующей дозировке в 22 день после заражения, вскрыты и собраны пробы органов и тканей для исследований.

ДНК вируса экстрагировали из гомогената нодул с использованием набора

aDNeasy Blood and Tissue (Qiagen, Валенсия, Калифорния, США) в соответствии с инструкциями производителя.

Для идентификации вируса НД использовали следующие праймеры: 5"-GGTGTAGTACGTATAAGATTTTCGTATAGAAA CAAGCCTTTA-3"; реверс: 5"-AATTTCTTTCTGTCCATTTG-3" [34]. Вирусный геном оценивали с помощью ПЦР в реальном времени с использованием набора RT-qPCR (ID Gene™ Capripox Virus Triplex qPCR) (IDvet Gnetics, Grabels, Франция), согласно инструкциям производителя в системе термоциклирования Rotor-Gene Q (Qiagen, Германия) по следующей программе: (1) активация полимеразы в течение 10 мин при 95 °С и (2) денатурация/удлинение ДНК в течение 15 с при 95 °С/60 с при 60 °С.

Статистический анализ полученных данных

Статистический анализ проведен с использованием GraphPad Prism версии 8.0.1. Результаты ректальных температур, живой массы экспериментальных животных, а так-

же разницу между группами опытной и контрольной группами животных после заражения были проанализированы с помощью двусторонних тестов ANOVA. Значение $P \leq 0,05$ считалось статистически значимым.

Результаты и обсуждение

Болезнь у телят протекала остро с проявлением характерных клинических признаков НД: гипертермия, в пределах 39,6-40,9 °С (рис. 1), общее угнетение, снижение аппетита, образование узелков/нодул (ограниченное количество, 10-12 узелков) в коже области шеи, груди, бедра, конъюнктивит со слезотечением, лимфаденопатия, хромота, исхудание. При пальпации отмечена отечность кожи мошонки и наличие узелков в придатках семенников. Размеры кожных узелков в диаметре были небольшими и колебались в пределах 1,5-2,0 см². Инкубационный период болезни составил 5-6 сут., а острый период, который характеризовался лихорадкой и другими клиническими признаками, продолжался в течение 10-16 сут. В итоге после продолжительной болезни телята выздоровели.

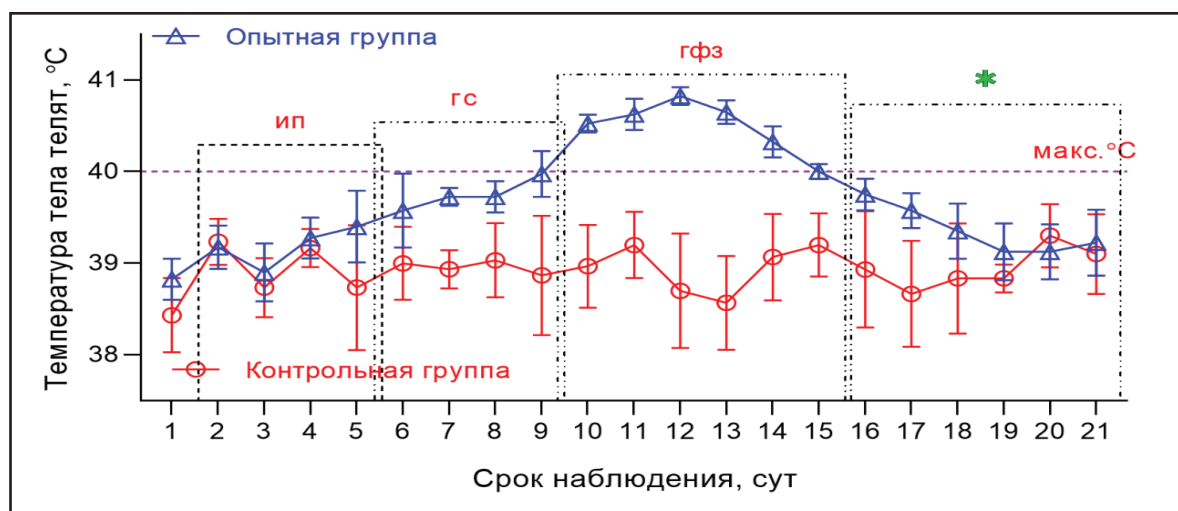

Рисунок 1. – Динамика изменения температуры тела телят после инокуляции эпитимическим штаммом НИИПББ-2019/К НД

(ип) – Инкубационный период составляет от 1 до 6 сут. В это время у опытных животных не было никаких признаков отклонения от физиологических норм. (гс) – С 6 по 10 сут у животных развивались гене-

рализованные симптомы, такие как: общее угнетение, снижение аппетита и появление первичных узелков в месте инъекции полевого вируса уже в разведениях 10^{-3} и 10^{-4} . (гфс) – С 10 до 16 сут., у опытных животных

наблюдалась генерализованная форма заболевания, вторичные узелки в разных местах кожи, лимфаденопатия, выделения из носа

и глаз и т.д. (*) – В интервале с 17 по 22 сут. все животные заболели проявлением классической формы НД.

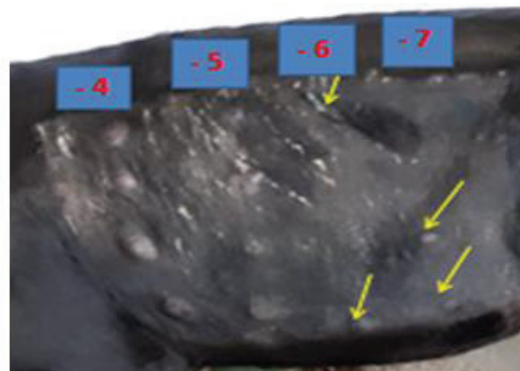

Рисунок 2. – Проявление клинических признаков НД у инфицированных телят

В ходе ежедневного клинического осмотра у овец и коз были отмечены повышенные температуры тела до 40,0 °С (рис. 3), истечения из глаз и носа (рис. 3, 5). В ме-

сте введения вируса сформировались небольшие кожные узелки. (рис. 4, 6). Другие клинические признаки болезни у этих видов животных не были обнаружены.

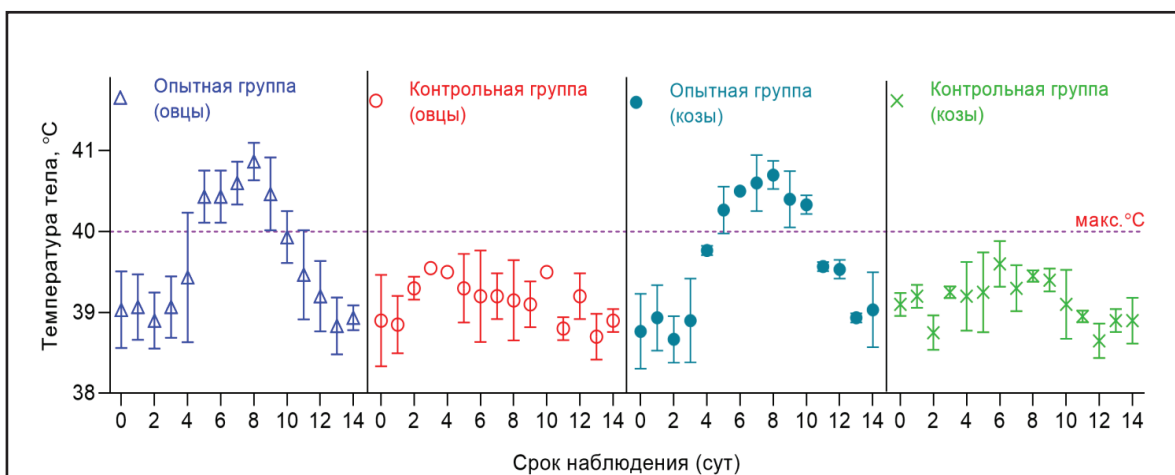

Рисунок 3. – Динамика изменения температуры тела овец и коз после инокуляции эпизоотическим штаммом НИИПББ-2019/К вируса НД

Рисунок 4. – Проявление клинических признаков НД у инфицированных овец

Рисунок 5. – Проявление кожной реакции у овец в месте введения вируса

Рисунок 6. - Проявление клинических признаков HD у инфицированных коз

Рисунок 7. - Проявление кожной реакции у коз в месте введения вируса

У морских свинок болезнь проявлялась в виде потери массы тела (рис. 8), угнетения, отсутствия аппетита, истечения из глаз, а также формирования первичных и вторичных нодул на разных участках тела (рис. 9).

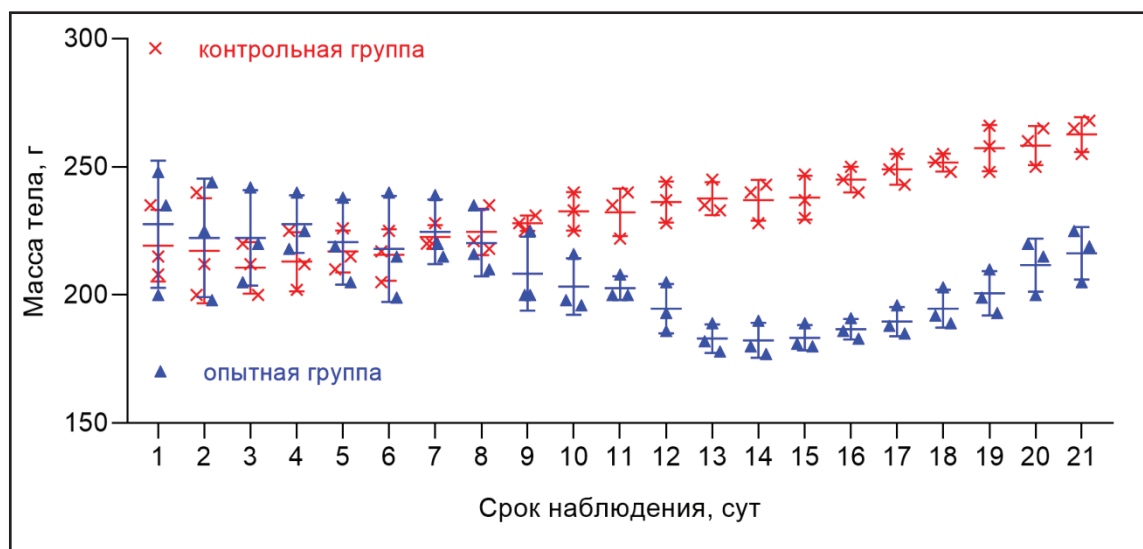

Рисунок 8. – Динамика изменения живой массы контрольных и инфицированных вирулентным вирусом НД морских свинок

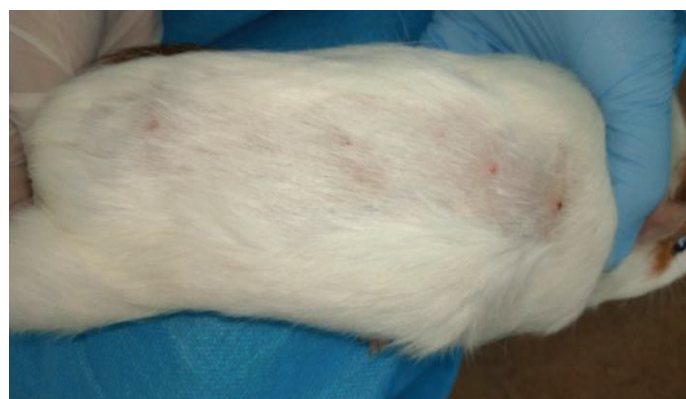

Рисунок 9. – Кожная реакция у морских свинок в месте введения вирулентного вируса НД

Рисунок 10. – Кролики, суслик, белые мыши, инфицированные вирулентным вирусом НД

У кроликов, сусликов, белых мышей, инфицированных вирулентным вирусом НД, какие либо патологии местного и общего характера не были отмечены. На протяжении всего периода исследования температура тела всех трех видов животных оставалась в пределах физиологической нормы, внешне выглядели здоровыми, под-

вижными, аппетит сохранился. Все животные выжили.

На следующем этапе были проведены серологические исследования сывороток крови инокулированных вирулентным вирусом НД животных в РН. Результаты исследования показаны на рисунке 11.

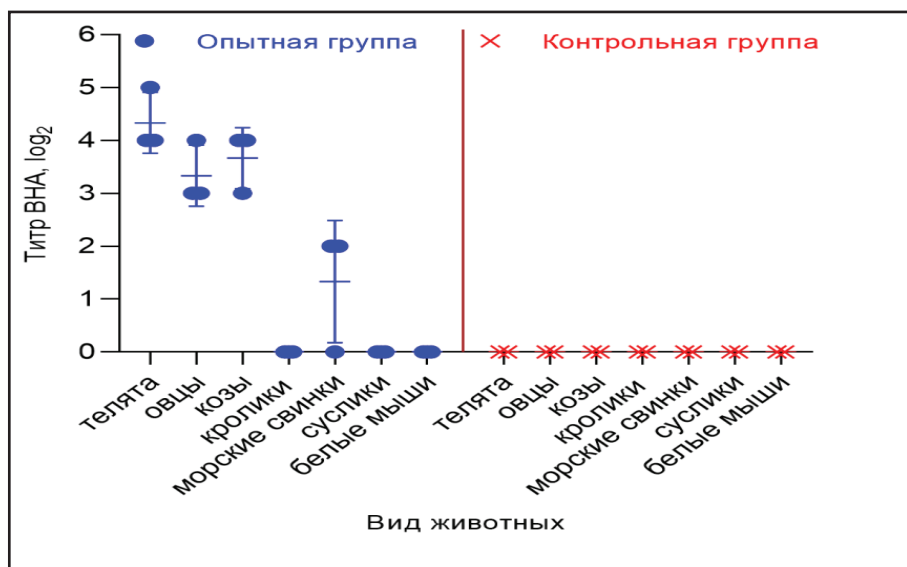

Рисунок 11. – Уровень накопления антител в сыворотках крови экспериментальных животных к вирусу НД

В сыворотках крови инокулированных вирулентным вирусом НД телят были обнаружены ВНА к вирусу НД в титрах 1:16-1:32. При исследовании сывороток крови МРС (овцы и козы) также были выявлены ВНА к вирусу НД в титрах 1:8-1:16. Хотя и в малом титре (1:2) вирус был обнаружен и в образцах сывороток крови морских свинок, что указывает на чувствительность данных животных к вирусу НД. В сыворотках крови оставшихся трех видов животных (кролики, суслики, белые мыши) ВНА к вирусу НД не выявлялись.

В дальнейших исследованиях из нодул, выявленных у каждого вида животного (КРС, МРС), были приготовлены 20-ти %-ные суспензии на физиологическом растворе хлорида натрия, которые затем были исследованы на наличие антигена вируса НД в РДП и генома в ПЦР. Наличие вируса у морских свинок определяли путем взятия проб мазков из глаз с последующим исследованием их в ИФА и ПЦР. Результаты выявления антигена и генома вируса приведены в таблице 1.

Таблица 1. Выявление специфического антигена и генома вируса НД в нодулах экспериментальных животных

Вид животных	Вид материала	Тесты исследования	
		РДП	ПЦР
КРС	кожные узелки	+ / 4 log ₂	+
овцы	кожные узелки	+ / 4 log ₂	+
козы	кожные узелки	+ / 2 log ₂	+
морские свинки	кожные узелки	+ / 2 log ₂	+

Примечание: «-» - результат теста отрицательный;
«+» - результат теста положительный.

Как видно из данных таблицы 1., репродуктивный вирус нодулярного дерматита у КРС, овец, коз и морских свинок с его специфическим антигеном и геномом был выявлен из всех нодул. При этом титры преципитирующих антигенов составили 2 log₂ и 4 log₂, в ПЦР на уровне контроля образовались четкие линии соответствующего размера продукта. У оставшихся трех видов животных (кролики, суслики, белые мыши) вирус НД и антитела к данному вирусу в аналогичных исследованиях не выявлены.

Заключение. Установлено, что вирулентный вирус НД (штамм НИИПББ -2019/К), полученный нами из изолята вируса, выделенного от больного КРС, способен воспроизводить болезнь у КРС, МРС (овцы и козы) и морских свинок с характерными для од-

ноименной болезни клиническими признаками НД. Кролики, суслики и белые мыши оказались не чувствительными к выделенному нами вирулентному штамму вируса НД. Анализируя полученные данные, можно сделать заключение о том, что КРС, МРС и морские свинки могут служить полезной животной моделью для тестирования прототипов вакцин и противовирусных препаратов против НД КРС.

Финансирование: Работа выполнена в рамках НТП «Биологическая безопасность Республики Казахстан: оценка угроз, научно-технические основы их предупреждения и ликвидации» на 2021-2023 годы при поддержке Комитета науки Министерства Науки и высшего образования Республики Казахстан.

Литература

1. Body, M. Clinico-histopathological findings and PCR based diagnosis of lumpy skin disease in the Sultanate of Oman [Текст] / M. Body, K. P. Singh, M. H. Hussain [et al.] // Pakistan Veterinary J. – 2012. – Vol. 32. – P. 1–5.
2. Brenner, J. Lumpy skin disease (LSD) in a large dairy herd in Israel, July 2006 [Текст] / J. Brenner, M. Haimovitz, E. Oron [et al.] // Isr. Vet. Med. J. – 2006. – Vol. 61. – P. 73–77.
3. Нодулярный дерматит КРС в Республике Северная Осетия - Алания/ Герасимов В.Н. и соавт.// Ветеринария, 2016, 3, 11-13.
4. О мероприятиях по организации борьбы с нодулярным дерматитом КРС, оспой овец и бруцеллезом животных в Республике Дагестан/ Щапиев М.Ш., Газимагомедов М.Г., Кабардиев Г.Ш. и др.// Пробл. развития АПК региона. Научн. Практ. журнал ДГАУ, 2016, 1(25), 152- 159.

5. Мищенко А.В., Караулов А.К., Мищенко В.А. Нодулярный дерматит КРС // Ветеринария, 2016, 4, 3-6.
6. Мищенко В.А. Современная ситуация по инфекционным болезням крупного рогатого скота в РФ // Материалы международной конференции «Актуальные ветеринарные проблемы молочного и мясного скотоводства», М., 23-24 апреля 2015 года.
7. Нодулярный дерматит КРС в Республике Северная Осетия - Алания/ Герасимов В.Н. и соавт.// Ветеринария, 2016, 3, 11-13.
8. Проблема нодулярного дерматита крупного рогатого скота/ Мищенко А.В., Мищенко В.А., Кононов А.В. и соавт. // Ветеринария Кубани, 2015, 5, 3-6.
9. Результаты генодиагностики нодулярного дерматита в Дагестане и Чеченской Республике - первое официальное подтверждение болезни на территории Российской Федерации/ Бирюченкова М.В., Тимина А.М., Зиняков Н.Г и соавт.// Ветеринария сегодня, 2015, 4 (15), 43-45.
10. Kumar SM. An outbreak of lumpy skin disease in a Holstein dairy herd in Oman: a clinical report. Asian Journal of Animal and Veterinary Advances. 2011;6(8):851–859.
11. Tuppurainen ESM, Oura CAL. Review: Lumpy Skin Disease: An Emerging Threat to Europe, the Middle East and Asia, Transbound Emerg Dis. 2011;6:243–255.
12. Alkhamis MA, Vander Waal K. Spatial and Temporal epidemiology of lumpy skin Disease in the Middle east, 2012–2015. Front Vet Sci. 2016; 3:19.
13. Annandale CH, Irons PC, Bagla VP, et al. Sites of persistence of lumpy skin disease virus in the genital tract of experimentally infected bulls. Reprod Domest Anim. 2010;45(2):250–255.
14. Brenner J, Haimovitz M, Orone E, et al. Lumpy skin disease (LSD) in a large dairy herd in Israel. Israel Journal Veterinary Medicine. 2006; 61:73–77.
15. Sajid A, Chaudhary Z, Sadique U, et al. Prevalence of goat pox disease in Punjab province of Pakistan. Journal Animal Plant Science. 2012;22(2):28–32.
16. Salib FA, Osman AH. Incidence of lumpy skin disease among Egyptian cattle in Giza Governorate, Egypt. Veterinary World. 2011;4(4):162–167. Citation: Gumbe AAF. Review on lumpy skin disease and its economic impacts in Ethiopia. J Dairy Vet Anim Res. 2018;7(2):39–46. DOI: 10.15406/jdvar.2018.07.00187 Review on lumpy skin disease and its economic impacts in Ethiopia 46 Copyright: 2018 Gumbe.
17. Troyo A, Calderón Arguedas O, Fuller DO, et al. Seasonal profiles of *Aedes aegypti* (Diptera: Culicidae) Larval habitats in an urban area of Costa Rica with the history of mosquito control. J Vector Ecol. 2008;33(1):1–13.
18. Tschopp R, Schelling E, Hattendorf J, et al. Risk factors of bovine tuberculosis in cattle in rural livestock production systems of Ethiopia. Prev Vet Med. 2009; 89: 205–211.
19. Waret Szkuta A, Ortiz-Pelaez A, Pfeiffer DU, et al. Herd contact structure based on shared use of water points and grazing points in the Highlands of Ethiopia. Epidemiol Infect. 2011;139(6):875–885.
20. Kononov, A. Features of the diagnosis and prevention of infectious nodular dermatitis (nodular dermatitis) of cattle. In Proceedings of the All-Russian Research Institute of Experimental Veterinary Medicine named after JR Kovalenko Materials of the IX International Veterinary Congress “One World—One Health”, Svetlogorsk, Russia, 17–19 April 2019; Volume 81, pp. 74–75.
21. Ospanov, E.; Kaimoldina, S.; Kirpichenko, V.; Kenesbek, M. Immunoprophylaxis of Nodular Dermatitis. Izdenister Natigeler 2021, 4, 12–21.

22. Tuppurainen, E.; Dietze, K.; Wolff, J.; Bergmann, H.; Beltran-Alcrudo, D.; Fahrion, A.; Lamien, C.E.; Busch, F.; Sauter-Louis, C.; Conraths, F.J.; et al. Review: Vaccines and Vaccination against Lumpy Skin Disease. *Vaccines* 2021, 9, 1136.
23. Gari, G.; Abie, G.; Gizaw, D.; Wubete, A.; Kidane, M.; Asgedom, H.; Bayissa, B.; Ayelet, G.; Oura, C.A.; Roger, F.; et al. Evaluation of the safety, immunogenicity and efficacy of three capripoxvirus vaccine strains against lumpy skin disease virus. *Vaccine* 2015, 33, 3256–3261.
24. Tuppurainen, E.S.; Pearson, C.R.; Bachanek-Bankowska, K.; Knowles, N.J.; Amareen, S.; Frost, L.; Henstock, M.R.; Lamien, C.E.; Diallo, A.; Mertens, P.P. Characterization of sheep pox virus vaccine for cattle against lumpy skin disease virus. *Antivir. Res.* 2014, 109, 1–6.
25. Abutarbush, S.M.; Tuppurainen, E.S.M. Serological and clinical evaluation of the Yugoslavian RM65 sheep pox strain vaccine use in cattle against lumpy skin disease. *Transbound. Emerg. Dis.* 2018, 65, 1657–1663.
26. Ben-Gera, J.; Klement, E.; Khinich, E.; Stram, Y.; Shpigel, N.Y. Comparison of the efficacy of Neethling lumpy skin disease virus and x10RM65 sheep-pox live attenuated vaccines for the prevention of lumpy skin disease—The results of a randomized controlled field study. *Vaccine* 2015, 33, 4837–4842.
27. Hamdi, J.; Bamouh, Z.; Jazouli, M.; Boumart, Z.; Tadlaoui, K.O.; Fihri, O.F.; El Harrak, M. Experimental evaluation of the cross-protection between Sheeppox and bovine Lumpy skin vaccines. *Sci. Rep.* 2020, 10, 8888.
28. Rouby, S.R.; Safwat, N.M.; Hussein, K.H.; Abdel-Ra'ouf, A.M.; Madkour, B.S.; Abdel-Moneim, A.S.; Hosein, H.I. Lumpy skin disease outbreaks in Egypt during 2017–2018 among sheeppox vaccinated cattle: Epidemiological, pathological, and molecular findings. *PLoS ONE* 2021, 16, e0258755.
29. Varshovi, H.R.; Norian, R.; Azadmehr, A.; Afzal Ahangaran, N. Immune response characteristics of Capri pox virus vaccines following emergency vaccination of cattle against lumpy skin disease virus. *Iran. J. Vet. Sci. Technol.* 2017, 9, 33–40.
30. Zhugunisso, K.; Bulatov, Y.; Orynbayev, M.; Kutumbetov, L.; Abduraimov, Y.; Shayakhmetov, Y.; Taranov, D.; Amanova, Z.; Mambetaliyev, M.; Absatova, Z.; et al. Goatpox virus (G20-LKV) vaccine strain elicits a protective response in cattle against lumpy skin disease at challenge with lumpy skin disease virulent field strain in a comparative study. *Vet. Microbiol.* 2020, 245, 108695.
31. Abdallah, F.M.; El Damaty, H.M.; Kotb, G.F. Sporadic cases of lumpy skin disease among cattle in Sharkia province, Egypt: Genetic characterization of lumpy skin disease virus isolates and pathological findings. *Vet. World* 2018, 11, 1150–1158.
32. Beard, P.M., Sugar, S., Bazarragcha, E., Gerelmaa, O., Tserendorj, S., Tuppurainen, E., Sodnomdarjaa, R., 2009. A description of two outbreaks of capripoxvirus disease in Mongolia. *Vet. Microbiol.* 142, 427–431. <https://doi.org/10.1016/j.vetmic.2009.10.018>
33. Б.И. Антонов. Справочник. Лабораторные исследования в ветеринарии. Вирусные, риккетсиозные и паразитарные болезни / Антонов Б.И. / г. Москва, 1987 г. ст. 48-51.
34. Leliso, S. A., Bari, F. D., & Chibssa, T. R. (2021). Molecular Characterization of Lumpy Skin Disease Virus Isolates from Outbreak Cases in Cattle from Sawena District of Bale Zone, Oromia, Ethiopia. *Veterinary medicine international*, 2021, 8862180. <https://doi.org/10.1155/2021/8862180>

УДК 57.578.2

*Джекебеков Куаныш Кайратович, магистр биологии,
Жунушов Асанкадыр Темирбекович, доктор ветеринарных наук,
профессор, академик НАН КР*

*Калимолда Элина Жакытқызы, магистр биологии
Шыныбекова Гаухар Орынбековна, магистр биологических наук
Бопи Арай Құралбекқызы, магистр химических наук
Наханов Азиз Куралбекович, кандидат биологических наук*

*Джекебеков Куаныш Кайратович, биология илимдеринин магистри,
Жунушов Асанкадыр Темирбекович, ветеринария илимдеринин доктору, профессор,
КР УИАнын академиги*

*Калимолда Элина Жакытқызы, биология илимдеринин магистри,
Шыныбекова Гаухар Орынбековна, биология илимдеринин магистри,
Бопи Арай Куралбекқызы, химия илимдеринин магистри,
Наханов Азиз Куралбекович, биология илимдеринин кандидаты*

*Dzhekebekov Kuanysh Kairatovich, master of biology,
Zhunushov Asankadyr Temirbekovich, doctor of veterinary sciences, professor,
academician NAS KR*

*Kalimolda Elina Zhakytkyzy, master of biology
Shynybekova Gaukhar orynbekovna, master of biological sciences
Bopi Aray Kuralbekkyzy, master of chemical sciences
Nakhanov Aziz Kuralbeavich, candidate of biological sciences*

ОТ-ПЦР ТЕСТ-СИСТЕМА ДЛЯ ДИАГНОСТИКИ ВИРУСА ГРИППА ПТИЦ

Аннотация. В данной работе представлены результаты по разработке тест-системы на основе полимеразной цепной реакции с обратной транскрипцией (ОТ-ПЦР) для идентификации вируса гриппа птиц, которую планируется использовать в ветеринарной практике. В результате проведенных исследований была подобрана пара праймеров для выявления вируса гриппа птиц: InfA_780_1F и InfA_944_1R. Специфичность и чувствительность, протестированы на панели образцов, состоящих из возбудителей вируса гриппа типа А, В и С. ОТ-ПЦР тест-система показала высокую аналитическую чувствительность способную выявлять до 0,1 пг или $1 \cdot 10^2$ копий геномной РНК, а показатель специфичности к вирусу гриппа птиц составил 100%. В результате проведенных работ была разработана отечественная диагностическая тест-система для идентификации вируса гриппа птиц.

Ключевые слова: вирус, грипп птиц, праймер, птица, ОТ-ПЦР.

КАНАТТУУЛАР ТУМООСУНУН ВИРУСУН ДИАГНОЗ ҮЧҮН ТТ-ПЧР ТЕСТ СИСТЕМАСЫ

Аннотация. Бул эмгекте канаттуулар тумоосунун вирусун идентификациялоо үчүн тескери транскрипциялуу полимераздык чынжыр реакциясынын (ТТ-ПЧР) негизинде ветеринардык практикада колдонуу пландаштырылган тесттик системаны иштеп чыгуунун натыйжалары берилген. Изилдөөлөрдүн жыйынтыгында канаттуулар тумоосунун вирусун

аныктоо үчүн жуп праймер тандалган: InfA_780_1F жана InfA_944_1R. Спецификалык жана сезгичтик А, В жана С гриппинин вирусунун козгогучтарынан турган үлгүлөрдүн панелинде сыналды. ТТ-ПЧР тест системасы 0,1 pg чейин аныктоого жөндөмдүү жогорку аналитикалык сезгичтикти көрсөттү же $1 \cdot 10$ куш тумоосун 100%ды түздү. Жүргүзүлгөн иштердин жыйынтыгында канаттуулар тумоосунун вирусун идентификациялоо үчүн ата мекендик диагностикалык тест системасы иштелип чыккан.

Негизги сөздөр: вирус, канаттуулар тумоосу, праймер, канаттуулар, ТТ-ПЧР.

RT-PCR TEST SYSTEM FOR DIAGNOSIS AVIAN INFLUENZA VIRUS

Abstract. This paper presents the results of the development of a test system based on reverse transcription polymerase chain reaction (RT-PCR) for the identification of avian influenza virus, which is planned to be used in veterinary practice. As a result of the studies, a pair of primers for the detection of avian influenza virus was selected: InfA_780_1F and InfA_944_1R. Specificity and sensitivity were tested on a panel of samples consisting of influenza A, B and C virus pathogens. The RT-PCR test system showed high analytical sensitivity capable of detecting up to 0.1 pg or $1 \cdot 10$ bird flu was 100%. As a result of the work carried out, a domestic diagnostic test system was developed for the identification of the avian influenza virus.

Keywords: virus, avian influenza, primer, bird, RT-PCR.

Введение

Вирус гриппа типа А является одним из важнейших инфекционных агентов человека и животных [1]. Грипп типа А – опасное высококонтагиозное заболевание, распространенное по всему миру и вызывающее заболевания у человека, многих видов млекопитающих и птиц. Вирус гриппа типа А ежегодно вызывает сезонные эпидемии и регулярно является причиной всемирных пандемий [2]. Основу классификации вирусов гриппа типа А составляют два его поверхностных белка: гемагглютинин (H) и нейраминидаза (N). Существуют 19 подтипов вируса гриппа по гемагглютинину и 12 подтипов по нейраминидазе [3]. В XX веке было 4 пандемии, крупнейшая из которых “испанка” унесла более 20 миллионов жизней [4,5]. На сегодняшний день существует серьезная угроза возникновения новой пандемии среди людей, которая может быть вызвана вирусом гриппа типа А подтипа H_5N_1 [6,7].

Борьба с вирусами гриппа типа А осложняется тем, что их естественным резервуаром являются дикие птицы водного и околородного комплекса. От них выделены вирусы со всеми известными подтипами.

Это позволяет возбудителям гриппа птиц не только эффективно распространяться в мире, но и создает отличную возможность для генетического разнообразия штаммов вируса [8,9].

Высокая изменчивость вирусов гриппа, способность к реассортации и наличие огромного естественного резервуара создают необходимость постоянного мониторинга диких птиц. Его проведение необходимо для предотвращения новой пандемии [10,11].

Для выявления и типирования вирусов гриппа существуют надежные и чувствительные вирусологические методы. За последнее время был предложен широкий спектр чувствительных и специфичных молекулярно-биологических методов. Однако их применение не всегда удобно при тестировании большого количества образцов.

В последнее годы широко используется метод полимеразной цепной реакции, основанный на ферментативной амплификации специфических участков генома. Метод ПЦР отличается высокой чувствительностью, специфичностью, быстротой проведения анализа, позволяет определять как активные, так и латентные формы воз-

будителей заболеваний. Время анализа инфекционного материала сокращается до одного дня, их чувствительность не уступает чувствительности другим имеющимся аналогам. При сравнении с традиционными методами их достоинство в значительном уменьшении времени проведения анализа, возможности проверки большого количества образцов и более высокой чувствительности [12,13,14,15].

Тест-системы на основе ПЦР характеризуются рядом преимуществ. В первую очередь это универсальность метода. ПЦР позволяет обнаруживать любые ДНК и РНК с использованием стандартного оборудования. Высокая специфичность метода основывается на поиске уникальной последовательности нуклеотидов, характерной только для конкретного возбудителя [16,17,18]. Таким образом, можно говорить, что специфичность метода достигает 100%. Кроме того, метод позволяет одновременно, в одном и том же материале, проводить поиск нескольких возбудителей без какого-либо

ущерба для качества ответа [19,20]. Метод ПЦР обладает высокой чувствительностью, позволяя обнаружить всего один фрагмент генетического материала возбудителя. Еще одно преимущество данного метода – это оперативность. Постановка реакции занимает несколько часов, таким образом вся диагностика, от момента сдачи материала на анализ до получения результата, отнимет всего один день [21,22].

Исходя из вышесказанного, целью данной работы является разработка ОТ-ПЦР тест-системы для диагностики вируса гриппа птиц.

Материалы и методы

Материалы

В работе использованы нуклеиновые кислоты семи штаммов вируса гриппа типа А, одного штамма вируса гриппа типа Б, одного штамма вируса гриппа типа С и одного штамма инфекционного ларинготрахеита птиц (ИЛТ). Характеристики нуклеиновых кислот штаммов вирусов представлены в таблице 1.

Таблица 1. Характеристики нуклеиновых кислот штаммов вирусов

№	Наименование нуклеиновых кислот штаммов вирусов	Тип вируса
1	РНК А/grey duck/ Nort-Kazakhstan/5/2018 (H3N8)	Вирус гриппа типа А
2	РНК А/утка/Калифорния/72 (H3N8)	Вирус гриппа типа А
3	РНК А/чирок трескунок/Коргалжын/865/04 (H3N6)	Вирус гриппа типа А
4	РНК А/Greylag goose/Nort-Kazakhstan/62/2019 (H3N8)	Вирус гриппа типа А
5	РНК А/чирок свистунок/Коргалжын/1797/06 (H3N8)	Вирус гриппа типа А
6	РНК А/домашний гусь/Павлодар/1/05 (H5N1)	Вирус гриппа типа А
7	РНК А/Gyrfalcon/Washington/41088/6/2014 (H5N8)	Вирус гриппа типа А
8	РНК В/Санкт-Петербург/30/09, линия В(V)	Вирус гриппа типа В
9	РНК С/Улан-Уде/34/86	Вирус гриппа типа С
10	ДНК Майкудукский (ИЛТ)	Вирус инфекционного ларинготрахеита

Синтез праймеров

Дизайн специфических праймеров проводили при помощи компьютерной программы Vector NTI (Invitrogen). Сконструированные праймеры InfA_780_1F- АСТ GGG CAC GGT GAG CGT GA и InfA_944_1R-CCC GTC AGG CCC CCT CAA AGC получены на синтезаторе олигонуклеотидов «Synthesizer Н-16», согласно инструкции производителя. Очистку проводили путем переосаждения этиловым спиртом в присутствии ацетата натрия. Олигонуклеотиды ресуспендировали в дистиллированной воде, определяли концентрацию. Готовили растворы олигонуклеотидов с рабочими концентрациями 20 pmol.

Разработанная тест-система состоит из двух наборов. Набор №1 – Постановка ПЦР, набор №2 – Набор для электрофореза на агарозном геле. Перечень компонентов набора:

Набор № 1 для выявления и дифференциации РНК вируса гриппа типа А методом ПЦР состоит из следующих компонентов: ОТ-смесь 1, ОТ-смесь 2, Ревертаза, ОТ-буфер, ПЦР-смесь А, ПЦР-смесь ВГА, ПКО/А, Таq ДНК полимеразы и ОКО буфер.

Набор № 2 для электрофоретической детекции продуктов амплификации в агарозном геле состоит из следующих компонентов: 50 × ТАЕ буфер; агароза; бромистый этидий; 10 × буфер для нанесения проб.

Проведение испытаний

Набор реагентов №1 для выявления РНК вируса гриппа типа А методом ПЦР

Порядок работы ОТ-ПЦР:

1. Отобрали необходимое количество пробирок объемом 0,2 (0,5) мл;

2. Исходя из количества исследуемых проб приготовили реакционную смесь из реагентов набора для синтеза кДНК вируса гриппа А. На одну реакцию расходуется 7,5

мкл «ОТ-смеси 1», 2 мкл «ОТ-смеси 2», и 0,5 мкл ревертазы. Приготовленную реакционную смесь перед разливкой перемешивали с помощью пипетирования дозатором переменного объема;

3. Разливали в каждую пробирку по 10 мкл приготовленной реакционной смеси;

4. Инкубировали пробы на амплификаторе (термостате) при температурах 42 °С в течение 1 часа и 65 °С в течение 20 минут, охладили до 4 °С;

5. Полученную в реакции обратной транскрипции кДНК для последующей постановки ПЦР развели в 5 раз ОТ-буфером.

Порядок работы ПЦР:

1. Подготовили и промаркировали необходимое количество микропробирок объемом 0,2 мл для амплификации кДНК исследуемых и контрольных проб. Для микропробирок использовали охлаждающийся штатив;

2. Исходя из количества исследуемых и контрольных проб приготовили реакционную смесь из реагентов тест-системы. На одну реакцию расходуется 14 мкл «ПЦР-смесь А», 1 мкл «ПЦР-смесь ВГА», и 0,5 мкл «Таq ДНК полимеразы». Приготовленную реакционную смесь перед разливкой перемешивали с помощью пипетирования дозатором переменного объема;

3. Разливали в каждую пробирку по 15 мкл приготовленной реакционной смеси;

4. Внесли в пробирки, в соответствии с маркировкой, по 10 мкл кДНК исследуемых и контрольных (ПКО/А, ОКО) проб и перемешивали с помощью пипетирования. При этом сначала добавляли в пробирки с реакционной смесью отрицательный контрольный образец (ОКО), затем исследуемые пробы, в конце положительный контрольный образец (ПКО/А);

5. Поместили пробирки с исследуемыми пробами в амплификатор и задали следующую программу:

Шаг	Температура	Время	Кол-во циклов
1	94 °C	5 мин	1
2	94 °C	20 с	35
	55 °C	20 с	
	72 °C	30 с	
3	72 °C	5 мин	1
4	4 °C	хранение	

6. По окончании выполнения программы приступили к электрофоретическому анализу. Время электрофореза занимает около 30 минут.

7. Перенесли гель на трансиллюминатор, получили на компьютере изображение с помощью гель-документирующей системы.

8. Анализировали полученные результаты.

Результаты электрофореза учитывали в ультрафиолетовом свете с длиной волны 254 нм на приборе «Трансиллюминатор». Результаты реакции выявляются в виде светящихся полос. Учет результатов ПЦР-анализа проводили по наличию или отсутствию на электрофореграмме специфической полосы амплифицированной кДНК. На вирус гриппа А наблюдается полоса НК размером 164 п.о. В отрицательном контроле не должны выявляться никакие полосы.

Исследуемые пробы считаются отрицательными, если в них не выявлено никаких полос или они не соответствуют по размеру фрагмента в контрольной пробе (т.е. располагаются на другом расстоянии от старта). Документирование полученных результатов проводят на гель документирующей системе.

Результаты

Конструирование специфических праймеров

В качестве мишени для подбора праймеров для детекции вируса гриппа птиц был выбран М (матриксный) ген. Подбор праймеров проводили с использованием программы Vector NTI.

В ходе экспериментов были подобраны праймеры InfA_780_1F (прямой) и InfA_944_1R (обратный) для выявления вируса гриппа А. Результаты подбора праймеров для выявления вируса гриппа А представлены на рисунке 1.

1	TAGTTTTTTA	CTCCAGCTCT	ATGTTGACAA	AATGACCATT	GTCAACATCC	ACAGCACTCT	GCTGTTCCCTG	CGGATACCTCT	TCCCTCATAG	ACTCAGGCAC
	ATCAAAAAT	GAGTTCGAGA	TACAACTGTT	TTACTGGTAA	CAGTTGTAGG	TGTCGTGAGA	CGACAAGGAC	GGCTATGAGA	AGGGAGTATC	TGAGTCCGTG
101	TCCTCCGTA	GAAGCCCTC	TTTTCAACC	GTATTTAAGS	CGACGATAAA	TACATTTGAA	GAAGAAGCGA	TCAAGAATCC	ACATATCAA	GTGCAAGATC
	AGGAAGCAT	CTCCGGGAG	AAAAGTTTG	CATAAAATCC	GCTGCTATTT	ATGTAACAT	CTTTCTGCT	AGTTCITAGG	TGTTATAGT	CACGTTCTAG
201	CSAATGATAC	TTGGGGCAAT	AACGAGAGGA	TCACITGAAT	CGCTGCATTT	GCACCTCCAT	CGTTTTCTGG	TAGGCTGCA	AATTTTCAAG	AAGATCATCT
	GGTACTATG	AACCCGTTA	TTGCTCTCT	AGTGAACCTA	GCAGCTGAAA	CGTGAGGTA	GGCAAGACC	ATCCGGAGCT	TTAAAAGTTC	TTCTAGTAGA
301	TTGAGACCGG	CAGTGGAGCT	AGGGTGAATT	CCAATTGTCC	TCATCGCCCTG	CACCATCTGC	CTAGCCTGAC	TAGCAACCTC	CATGGTTC	GCTGTTGCT
	AAGTCTGGCC	GTGACCTCGA	TCCCACTCAA	GGTTAACAGS	AGTAGCGGAC	GTGGTAGACG	GATCGGACTG	ATCGTTGGAG	GTACCGAAGG	CGACGACGA
401	CACITGACCC	AGCCATCTGC	TCCATAGCCT	TAGCCGTAGT	GCTGGCCAGC	ACCATTCTGT	TTTCATGCCT	GATTAGTGGG	TTGGTGGTAG	TTACCATCTG
	GTGAACTGGG	TCGGTAGACG	AGGTATCGGA	ATCGGCATCA	CGACCCGTCG	TGGTAAGACA	AAAGTACGGA	CTAATCACC	AACCACCATC	AATGGTAGAC
501	CCTGTGGGAC	CGATGCTGTG	AATCAGCAAT	CTGCTCACAG	GTGGCACACA	CTAGGCCAAA	AGCCACTTCT	GTGGTCAACG	TTCCCATCTC	GTGTATATG
	GGACCCCTG	GCTACGACAC	TTAGTCGTTA	GACGAGTGT	CACCCGTGTG	GATCCGGTIT	TCGGTGAAGA	CACCAAGTGC	AAGGGTAGGA	CAACATATAC
601	AGACCCATAC	AACATGGCAAG	TGCACCGGTT	GAGTAACTGA	GTGCAACTTC	TTTAGCCCCA	TGGAATGTTA	TCTCTCTTTT	CAACTTCCTG	TACAGTTTGA
	TCTGGGTATG	TTGACCGTTC	ACGTGGCCAA	CTCATTGACT	CACGTTGAAG	AAATCGGGGT	ACCTTACAAI	AGAGAGAAA	GTGGAAGGAC	ATGTCAAACT
701	CTGCCCTGTC	CATGTTGTTT	GGGTCTCCAT	TCCCATTTAG	GGCATTITGG	ACAARAGCGTC	TACGCTGCAG	TCCTCGCTCA	CTGGCCAGG	TGAGCGTGA
	GACGGGACAG	GTACAACAAA	CCAGAGGTA	AGGTAATACT	CCGTAACAACT	TGTTTCGCAG	ATGCGACGTC	AGGAGCGAGT	GACCCGTGCC	ACTCCACTT
801	CACAAACCCT	AAAATCCCT	TAGTCAGAGG	TGACAGGATT	GGTCTGTCT	TTAGCCATTC	CATGAGAGCC	TCGAGATCGG	TGTTCTTCCC	TGCAAGACA
	GTGTTTGGGA	TTTTAGGGGA	ATCAGTCTCC	ACTGTCTTAA	CCAGAACAGA	AAATCGTAAAG	GTACTCTCGG	AGCTTAGCC	ACANGAAGGG	ACGTTTCTGT
901	TCTTCAGTC	TCTGCGGAT	CTCGGCTTTG	AGGGGGCTG	ACGGGACGAT	AGAGAGAAGC	TACGTTTCCA	CCTCGGTTAG	AAGACTATC	TTTCAATATC
	AGAGTTTCA	AGACGGGCTA	GAGCCGAAAC	TCCCCCGGAC	TGCCCTGCTA	TCTCTCTTC	ATGCAAGCT	GGAGCCAATC	TTCTGAGTAG	AAAGTTATAG
1001	TA									
	AT									

Рисунок 1 – Подбор праймеров для выявления вируса гриппа А в VectorNTI

В результате были подобраны олигонуклеотидные праймеры: InfA_780_1F – АСТ GGG CAC GGT GAG CGT GA, InfA_944_1R – CCC GTC AGG CCC CCT CAA AGC.

Из рисунков 2 и 3 видно, что размер нарабатываемого ПЦР продукта составляет 164 пар оснований (п.о.).

1	TAGTTTTTA CTCCAGCTCT ATGTTGACAA AATGACCATT GTCAACATCC ACAGCACTCT GCTGTTCTCG CCGATACTCT TCCCTCATAG ACTCAGGCAC ATCAAAAAT GAGGTCGAGA TACAACCTGTT TTAAGTGTAA CAGTTGTAGG TGTCGTGAGA CGACAAGGAC GGCTATGAGA AGGGAGTATC TGAGTCCGTG
101	TCCTTCCGTA GAAGGCCCTC TTTTCAAACC GTATTTAAGG CGACGATAAA TACATTTGAA GAAAAGACGA TCAAGAATCC ACAATATCAA GTGCAAGATC AGGAAGGCAT CTTCGGGGAG AAAAAGTTGG CATAAATTC GCTGCTATTT ATGTAACCTT CTTTTCTGCT AGTTCTTAGG TGTATAGTT CACGTTCTAG
201	CCAATGATAC TTGCGGCAAT AACGAGAGGA TCACTTGAAT CGCTGCATTT GCATCCCAT CCGTTTCTGG TAGGCCTGCA AMTTTTCAAG AAGATCATCT GGTACTATG AACGCCGTTA TTGCTCTCT AGTGAACCTA GCGACGTAAA CGTGAGGGTA GGCAAAAGACC ATCCGGACGT TTAAGAAGTTC TTCTAGTAGA
301	TTCAGACCGG CACTGGAGCT AGGTTGAGTT CCAATTGTCC TCATCGCCTG CACCATCTGC CTAGCCTGAC TAGCAACCTC CATGGCTTCC GCTGTTGCT AAGTCTGGCC GTGACCTCGA TCCCACTCAA GGTTAACAGG AGTAGCGGAC GTGTTAGACG GATCGGACTG ATCGTTGGAG GTACCGAAGG CGACGAACGA
401	CATTGACCC AGCCATCTGC TCCATAGCCT TAGCCGTAGT GCTGGCCAGC ACCATTCTGT TTTTCATGCT GATTAGTGGG TTGGTGGTAG TTACCATCTG GTGAAGTGG TCGTAGACG AGGTATCGGA ATCGGCATCA CGACCGGTG TGTTAAGACA AAAGTACGGA CTAATCACCC AACCAACATC AATGGTAGAC
501	CCTGTGGGAC CGATGCTGTG AATCAGCAAT CTGCTCACAG GTGGCACACA CTAGGCCAAA AGCCACTTCT GTGGTCACCG TTCCCATCTCT GTTGTATATG GGACACCCTG GCTACGACAC TTAGTCGTTA GACGAGTGT CACCGTGTGT GATCCGGTTT TCGGTGAAGA CACCAGTGGC AAGGTTAGGA CAACATATAC
601	AGACCCATAC AACTGGCAAG TGCACCGGTT GAGTAACTGA GTGCAACTTC TTTAGCCCCA TGGAAATGTTA TCTCTCTTTT CAACTTCTG TACAGTTTGA TCTGGGTATG TTGACCGTTC ACGTGGCCAA CTCATTGACT CACGTTGAAG AAATCGGGT ACCTTACAAT AGAGAGAAAA GTTGAAGGAC ATGTCAAACT
701	CTGCCCTGTC CATGTTGTTT GGGTCTCCAT TCCCATTAG GGCATTTTGG ACAAAGCGTC TAGCCTGCAG TCCTCGCTCA CTGGGCACGG TGAGCGTGAA GACGGGACAG GTACAACAAA CCCAGAGGTA AGGTAATATC CCGTAAACCC TGTTTCGCAG ATGCGACGTC AGGAGCGAGT GACCCGTGGC ACTCGCACTT
801	CACAAACCCT AAAATCCCTT TAGTCAGAGG TGACAGGATT GGTCTGTCT TTAGCCATTC CATGAGAGCC TCGAGATCGG TGTCTTCCC TGCAAAGACA GTGTTTGGGA TTTTAGGGGA ATCAGTCTCC ACTGTCCTAA CCAGAACAGA AATCGGTAAG GTACTCTCGG AGCTCTAGCC ACAAGAAGGG ACGTTTCTGT
901	TCTTCAAGTC TCTGCGGAT CTGCGCTTTG AGGGGGCCTG ACGGGACGAT AGAGAGAACG TACGTTTCCA CCTCGGTTAG AAGACTCATC TTTCAATATC AGAAATTCAG AGACGCGCTA GAGCCGAAAC TCCCGCGGAC TGCCTGCTA TCTCTCTGC ATGCAAAGCT GGAGCCAA 879 bp AAGTAG AAAGTTATAG
1001	TA AT

Рисунок 2. Определение нуклеотидной последовательности ПЦР продукта М гена вируса гриппа А в программе VectorNTI

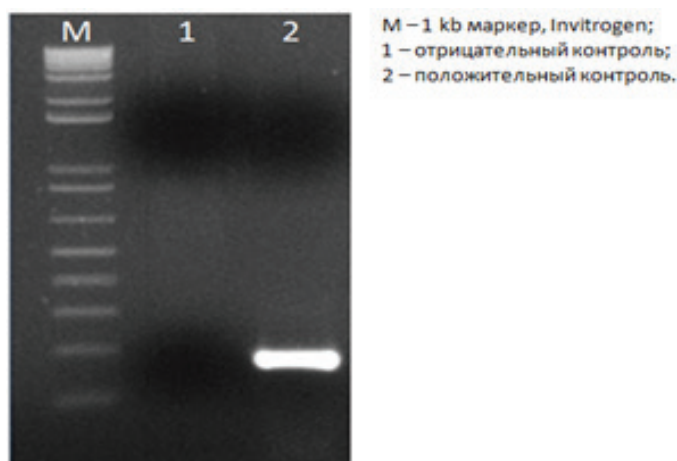

Рисунок 3. Электрофореграмма амплифицированного продукта, полученная с использованием праймеров InfA_780_1F и InfA_944_1R для выявления вируса гриппа птиц

При постановке ОТ-ПЦР в качестве положительного контроля был использован κДНК штамма А/лебедь шипун/Мангистау/3/06 (H5N1) вируса гриппа птиц. Размер амплифицированного продукта составляет 164 п.о.

Определение специфичности ОТ-ПЦР тест-системы для диагностики вируса гриппа птиц

Были использованы вирусы: штамм А/grey duck/ Nort-Kazakhstan/5/2018 (H3N8), штамм А/Greylag goose/Nort-Kazakhstan/62/2019 (H3N8), штамм В/Санкт-Петербург/30/09, линия В(V), штамм С/Улан-Уде/34/86, штамм “Майкудукский”(вирус ИЛТ). В качестве отрицательного контроля использована деионизированная вода. Полученные результаты представлены на рисунке 4.

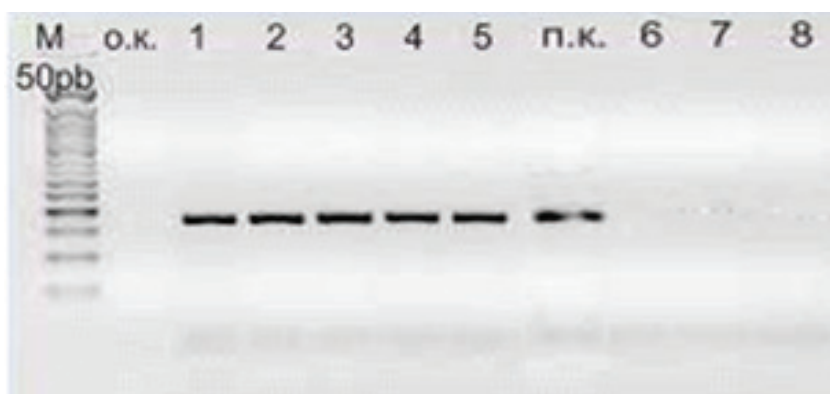

Рисунок 4.. Определение специфичности ОТ-ПЦР анализа с использованием вируса гриппа птиц

М – Маркер 50 bp, BioLabs; о.к. – отрицательный контроль, деионизированная вода; п.к. – положительный контроль: κДНК вируса гриппа типа А; (1-5) – РНК пробы вируса гриппа типа А: 1 – штамм А/grey duck/ Nort-Kazakhstan/5/2018 (H3N8); 2 – штамм А/утка/ Калифорния/72 (H3N8); 3 – штамм А/чирок трескунок/Коргалжын/865/04 (H3N6); 4 – штамм А/Greylag goose/Nort-Kazakhstan/62/2019 (H3N8); 5 – штамм А/чирок сви- тунок/Коргалжын/1797/06 (H3N8). 6 – штамм В/Санкт-Петербург/30/09, линия В(V); 7 – штамм С/Улан-Уде/34/86; 8 – штамм Майкудукский вируса ИЛТ.

Подобранная и синтезированная пара праймеров InfA_780_1F и InfA_944_1R пригодна для идентификации вируса гриппа птиц и специфична для данной инфекции. Размер полученных фрагментов при гриппе А соответствовал расчетному значению 164 п.о. Отрицательные результаты были получены при использовании штаммов, не относящихся к гриппу типа А, т.е. штамм В/ Санкт-Петербург/30/09, линия В(V) вируса гриппа В, штамм С/Улан-Уде/34/86 к типу С, штамм Майкудукский вируса ИЛТ.

При определении специфичности ОТ-ПЦР тест-системы для диагностики гриппа птиц выявлено, что во всех пробах, содержащих РНК вируса гриппа А нарабатывались специфические ПЦР продукты

реакции размером 164 п.о. Отрицательные результаты были получены при использовании вирусов гриппа типа В, штамм В/ Санкт-Петербург/30/09, линия В(V); штамма С/Улан-Уде/34/86. Также отрицательный результат был получен при использовании ДНК штамма Майкудукский вируса ИЛТ, вызывающий респираторное заболевание. Отсутствие каких-либо продуктов амплификации наблюдается и с деионизированной водой (ОК - отрицательный контроль).

Определение чувствительности ОТ-ПЦР тест-системы для диагностики вируса гриппа птиц.

При определении чувствительности ОТ-ПЦР тест-системы использованы отработанные оптимальные температурно-вре-

менные условия реакции и были взяты 10-кратные разведения РНК вирусов гриппа А от 100 нг (1×10^8 копий РНК) до 0,01 нг (1×10 копий РНК). Полученные результаты представлены на рисунке 5.

Для испытания использована РНК штамма A/grey duck/Nort-Kazakhstan/5/2018 (H3N8) вируса гриппа птиц в следующих разведениях 1:10; 1:100; 1:1000; 1:10 000; 1:100 000; 1: 1 000 000; 1: 10 000 000; 1: 10 000 0000 (рисунок 5).

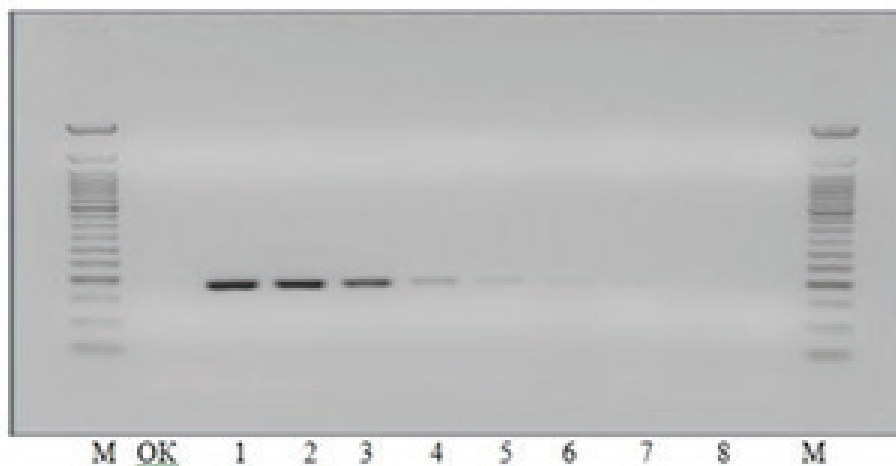

Рисунок 5 – Определение чувствительности ОТ-ПЦР тест-системы для диагностики вируса гриппа птиц

M – Маркер 50 bp, BioLabs; 1 – РНК 1×10^8 нг; 2 – РНК 1×10^7 нг; 3 – РНК 1×10^6 ; 4 – РНК 1×10^5 ; 5 – РНК 1×10^4 ; 6 – РНК 1×10^3 ; 7 – РНК 1×10^2 ; 8 – РНК 1×10 .

Как показали исследования, порог чувствительности тест-системы составляет 1×10^2 копий РНК вирусов в пробе. Данный метод постановки ПЦР при выявлении вируса гриппа типа А позволяет проводить диагностику вируса при содержании в исследуемом материале 1×10^2 копий геномной вирусной РНК. Это говорит о том, что отработанный метод ПЦР обладает высокой чувствительностью.

Обсуждение

За последнее десятилетие метод полимеразной цепной реакции успешно применяется для быстрой диагностики гриппа [8,10]. Кроме того, показано, что этот метод является достаточно чувствительным для использования его с целью мониторинга вируса гриппа птиц типа А среди диких птиц, являющихся его естественным резервуаром [6, 9]. Наиболее важным при разработ-

ке тест-системы на основе ПЦР является выбор праймеров, которые должны быть специфичными и обеспечивать достаточную чувствительность анализа. После подбора таких праймеров необходима проверка их специфичности в ПЦР с помощью панели референтных штаммов вируса гриппа А [21].

В настоящей работе мы представляем разработанную тест-систему для лабораторной диагностики вируса гриппа птиц, которая предназначена для выявления РНК вируса гриппа А методом ПЦР. Разработанный метод отличается от других методик – быстрота исследования, малый объем клинического материала, возможность его длительного хранения, высокая чувствительность и специфичность, и при этом экономическая доступность.

В данном исследовании была определена специфичность, чувствительность ПЦР

тест-системы для обнаружения М гена вируса гриппа птиц типа А. При сопоставлении нуклеотидных последовательностей были выбраны специфичные праймеры для М гена. Специфичность праймеров была проверена с использованием штаммов вирусов гриппа птиц типа А, гриппа типа Б, гриппа типа С и инфекционного ларинготрахеита птиц (ИЛТ). Чувствительность разработанной ПЦР тест-системы определяли путем проведения ПЦР с различными разведениями вирусной РНК.

Таким образом, разработанная тест-система позволяет с довольно высокой степенью точности в короткие сроки выявлять РНК вируса гриппа А в пробе и диагностировать данную инфекцию за 3,5 - 4 часа.

Из литературных данных известно, что таким же способом проводили мультиплексный ОТ-ПЦР для детекции разных подтипов вируса гриппа с детекцией в полиакриламидовом геле [23,24,25,26]. Результаты показали, что тест системы классической ПЦР и выбранные праймеры работают правильно при постановке реакции.

Также имеются сведения о разработке ОТ-ПЦР тест системы в реальном времени, также нацеленную на детекцию М гена вируса гриппа. Авторы указывают на достаточную чувствительность и специфичность тест-системы [27].

Использование разработанной тест-системы для диагностики вируса гриппа типа А методом ПЦР позволит эффективно и достоверно выявлять вирус гриппа птиц типа А на ранней стадии инфекционного процес-

са, вследствие чего ставить полноценный диагноз, а также принимать необходимые ветеринарно-санитарные и специфические меры борьбы, значительно сокращающие урон, причиняемый птицеводству страны. Также предоставление в рынок ветеринарных биопрепаратов отечественную тест-систему, которая не уступает по качеству и является доступной по цене.

Заключение

Таким образом, в результате проведенной нами работы были синтезированы специфические праймеры для амплификации фрагмента М гена вируса гриппа типа А. Данные праймеры в составе тест-системы характеризуются довольно высокой чувствительностью и специфичностью.

Ежегодно на рынке появляются десятки новых тест-систем для ПЦР анализа, предназначенных как для выявления нуклеотидных последовательностей различных микроорганизмов – возбудителей заболеваний, так и для исследования генов. Себестоимость ПЦР-анализа неуклонно снижается, что способствует все более широкому использованию метода в диагностических учреждениях. Применение метода ПЦР и различных его модификаций для диагностики заболеваний имеет ряд преимуществ: прямое определение ДНК возбудителя, высокая специфичность, высокая чувствительность, универсальность процедуры, простота и удобство проведения анализа, сравнительно небольшие затраты времени на проведение анализа.

Литература

1. Peter Palese, Influenza: old and new threats, *Nat Med.* 2004 Dec;10(12 Suppl):S82-7. doi: 10.1038/nm1141.
2. Marta Soszynska-Jozwiak, Paula Michalak, Walter N Moss, Ryszard Kierzek, Elzbieta Kierzek, A Conserved Secondary Structural Element in the Coding Region of the Influenza A Virus Nucleoprotein (NP) mRNA Is Important for the Regulation of Viral Proliferation, *PLoS One.* 2015 Oct 21;10(10):e0141132. doi: 10.1371/journal.pone.0141132. eCollection 2015.
3. Shirin Strohmeier, Fatima Amanat, Juan Manuel Carreño, Florian Krammer, Monoclonal antibodies targeting the influenza virus N6 neuraminidase, *Front Immunol.* 2022 Jul 27;13:944907. doi: 10.3389/fimmu.2022.944907. eCollection 2022.
4. Levent Akin, Mustafa Gökhan Gözel, Understanding dynamics of pandemics, *Turk J Med Sci.* 2020 Apr 21;50(SI-1):515-519. doi: 10.3906/sag-2004-133.

5. A. Amendola, A Ranghiero, A. Zanetti, E. Pariani, Is avian influenza virus A(H5N1) a real threat to human health? *J Prev Med Hyg.* 2011 Sep;52(3):107-10.
6. Zhiqing Pu, Dan Xiang, Xiaobing Li, Tingting Luo, Xuejuan Shen, Robert W Murphy, Ming Liao, Yongyi Shen, Potential Pandemic of H7N9 Avian Influenza A Virus in Human, *Front Cell Infect Microbiol.* 2018 Nov 23;8:414. doi: 10.3389/fcimb.2018.00414. eCollection 2018.
7. Wenjun Song, Kun Qin, Human-infecting influenza A (H9N2) virus: A forgotten potential pandemic strain? *Zoonoses Public Health.* 2020 May;67(3):203-212. doi: 10.1111/zph.12685. Epub 2020 Jan 12.
8. Valentina Caliendo, Marian Mensink, Lineke Begeman, Carmen Embregts, Monique de Vrijer, André De Baerdemaeker, Rachel Scheuer, Oanh Vuong, Ron A M Fouchier, Thijs Kuiken, *J Zoo Wildl Med.* 2022 Mar;53(1):41-49. doi: 10.1638/2021-0083.
9. К.К.Джекебеков, К.К.Акылбаева, А.М. Мелисбек, А.Т. Жунушов, Е.Д.Бурашев, М.Б. Орынбаев, К.Т.Султанкулова, Генетическое разнообразие штаммов вируса гриппа птиц А/Н3N8, Вестник КазНУ. Серия биологическая / МОЛЕКУЛЯРНАЯ БИОЛОГИЯ И ГЕНЕТИКА Том 85 №4 (2020).
10. Mohammad Al Farroukh, Irina Kiseleva, Ekaterina Bazhenova, Ekaterina Stepanova, Ludmila Puchkova and Larisa Rudenko, Understanding the Variability of Certain Biological Properties of H1N1pdm09 Influenza Viruses, *Vaccines (Basel).* 2022 Mar 3;10(3):395. doi: 10.3390/vaccines10030395.
11. Zambon M. C. *Epidemiology and pathogenesis of influenza // J. of Antimicrobial Chemotherapy.* 1999. - Vol. 44. - P. 3-9.
12. Yongqiang Wang, Jiuxin Qu, Qi Ba, Jiahong Dong, Liang Zhang, Hong Zhang, Aiping Wu, Dayan Wang, Zhanxian Xia, Daxin Peng, Yuelong Shu, Bin Cao, Taijiao Jiang, Detection and typing of human-infecting influenza viruses in China by using a multiplex DNA biochip assay, *J Virol Methods.* 2016 Aug;234:178-85. doi: 10.1016/j.jviromet.2016.04.021. Epub 2016 May 2.
13. Yasuko Tsunetsugu-Yokota, Kengo Nishimura, Shuhei Misawa, Mie Kobayashi-Ishihara, Hitoshi Takahashi, Ikuyo Takayama, Kazuo Ohnishi, Shigeyuki Itamura, Hang L K Nguyen, Mai T Q Le, Giang T Dang, Long T Nguyen, Masato Tashiro, Tsutomu Kageyama, Development of a sensitive novel diagnostic kit for the highly pathogenic avian influenza A (H5N1) virus, *BMC Infect Dis.* 2014 Jul 3;14:362. doi: 10.1186/1471-2334-14-362.
14. Zammattéo N., Hamels S., De Longueville F., et al. New chips for molecular biology and diagnostics // *Biotechnol. Annu. Rev.* 2002. - Vol. 8. -P. 85-101.
15. Belinda Stone, Julie Burrows, Sonia Schepetiuk, et al. Rapid detection and simultaneous subtype differentiation of influenza A viruses by real time PCR. *J. Virol. Methods,* 2004, 117:103-112.
16. Аканина Д.С., Гребенникова Т.В., Плетенева Т.В., Разработка тест-системы на основе полимеразной цепной реакции для диагностики вируса гриппа А подтипа H5N1. Электронный научно-образовательный вестник «Здоровье и образование в XXI веке» №1, 2006 г. (Т. 8).
17. Kirstie Canene-Adams, Chapter Twenty Four - General PCR Methods in *Enzymology* Volume 529, 2013, Pages 291-298.
18. Julia Bachman, Reverse-transcription PCR (RT-PCR), *Methods Enzymol.* 2013; 530:6774. doi: 10.1016/B978-0-12-420037-1.00002-6.
19. Joe James, Amanda H. Seekings, Paul Skinner, Katie Purchase, Sahar Mahmood, Ian H. Brown, Rowena D.E. Hansen, Ashley C. Banyard, Scott M. Reid, Rapid and sensitive detection of high pathogenicity Eurasian clade 2.3.4.4b avian influenza viruses in wild birds and poultry, *Journal of Virological Methods* Volume 301, March 2022, 114454.

20. Chao Wang, Mei Liu, Zhifei Wang, Song Li, Yan Deng, Nongyue He, Point-of-care diagnostics for infectious diseases: From methods to devices, *Nano Today*. 2021 Apr; 37:101092. doi: 10.1016/j.nantod.2021.101092. Epub 2021 Feb 6.
21. Cattoli G., Drago A., Maniero S., et al. Comparison of three rapid detection systems for type A influenza virus on tracheal swabs of experimentally and naturally infected birds. *J Avian Pathology*, August 2004, 3(4):432-437.
22. C Verdugo, I El Masry, Y Makonnen, H Hannah, F Unger, M Soliman, S Galal, J Lubroth, D Grace, Sensitivity and Specificity Estimation for the Clinical Diagnosis of Highly Pathogenic Avian Influenza in the Egyptian Participatory Disease Surveillance Program, *Avian Dis*. 2016 Dec;60(4):805-809. doi: 10.1637/11442-060316-Reg.
23. Francesco Faggioli, Marta Luigi, Multiplex RT-PCR, *Methods Mol Biol*. 2022;2316:163-179. doi: 10.1007/978-1-0716-1464-8_15.
24. Elnifro EM, Ashshi AM, Cooper RJ, Klapper PE (2000) Multiplex PCR: optimization and application in diagnostic virology. *Clin Micro Rev* 13:559–570.
25. M T Pérez Guevara, C Savón Valdés, M Rivas Arjona, A Goyenechea Hernández, A structural protein study of the influenza A (H1N1) virus by polyacrylamide gel electrophoresis *Rev Cubana Med Trop*. 1992;44(1):55-61.
26. Candan Çiçek, Nuri Bayram, Murat Anı, Figen Gülen, Hüsnü Pullukçu, Eylem Ulaş Saz, Canan Telli, Gürsel Cok, Simultaneous detection of respiratory viruses and influenza A virus subtypes using multiplex PCR, *Mikrobiyol Bul*. 2014 Oct;48(4):652-60. doi: 10.5578/mb.8221.
27. Andrey Komissarov, Artem Fadeev, Anna Kosheleva, Kseniya Sintsova, Mikhail Grudin, Development of a realtime RT-PCR assay for the rapid detection of influenza A(H2) viruses, *Molecular and Cellular Probes*, Volume 35, October 2017, Pages 57-63.

МРНТИ: 571.27:615.37. 578.831.11

Асанжанова Нурика Нарынбековна,
кандидат медицинских наук, НИИПББ МЗ РК
Асанжанова Нурика Нарынбековна,
медицина илимдеринин кандидаты, БКПНИИ ССМ КР
Assanzhanova Nurika Narynbekovna
candidate of medical sciences, RIBSP MH RK

Кыдырбаев Жайлаубай
кандидат ветеринарных наук, профессор, НИИПББ МЗ РК
Қыдырбаев Жайлаубай
ветеринария илимдеринин кандидаты, профессор, БКПНИИ ССМ КР
Kudyrbaev Zhailaubay
candidate of veterinary sciences, professor, RIBSP MH RK

Рыскельдинова Шолпан Жанбырбаевна
магистр биологических наук, НИИПББ МЗ РК
Рыскельдинова Шолпан Жанбырбаевна
биология илимдеринин магистри, БКПНИИ ССМ КР
Ryskeldinova Sholpan Zhanbyrbaevna
master of biological sciences, RIBSP MH RK

Кожамкулов Еркен Мураиханович
магистр биологических наук, НИИПББ МЗ РК
Кожамкулов Еркен Мураиханович
биология илимдеринин магистри, БКПНИИ ССМ КР
Kozhamkulov Erken Muratkhanovich
master of biological sciences, RIBSP MH RK

Акмырзаев Нурлан Жарылкасынулы
магистр ветеринарных наук, НИИПББ МЗ РК
Акмырзаев Нурлан Жарылкасынулы
ветеринария илимдеринин магистри, БКПНИИ ССМ КР
Akmyrzaev Nurlan Zharylkhasynuly
master of veterinary sciences, RIBSP MH RK

Мырзахметов Елдос Туребаевич
старший лаборант, НИИПББ МЗ РК
Мырзахметов Елдос Туребаевич
улук лаборант, БКПНИИ ССМ КР
Myrzakhmetov Yeldos Turebaevish
senior laboratory assistant, RIBSP MH RK

Научно-исследовательский институт
проблем биологической безопасности,
пгт. Гвардейский, Казахстан, E – mail: unots@biosafety. kz

АПРОБАЦИОННЫЕ ИСПЫТАНИЯ ВАКЦИНЫ ПРОТИВ БОЛЕЗНИ НЬЮКАСЛА ИЗ ШТАММА «Н»

Аннотация. В работе приведены результаты апробационного испытания физических и биологических свойств опытной серии вакцины против болезни Ньюкасла из штамма «Н» в условиях Национального референтного центра по ветеринарии Комитета ветеринарного

контроля и надзора Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан и Научно-исследовательского института проблем биологической безопасности Министерства здравоохранения Республики Казахстан. Цель исследования – апробационные испытания вакцины против болезни Ньюкасла из штамма «Н». Используются общие вирусологические, иммунологические методы исследования. По результатам апробационных испытаний установлено, что вакцина стерильна, растворяется в физиологическом растворе хлористого натрия в течение 1,3 мин., рН составляет 7,32, массовая доля влаги 3,3%, биологическая активность вакцины составляет $8,03 \pm 0,08 \text{ lgЭИД}_{50}/\text{см}^3$. Вакцина безвредна для цыплят 90 сут. возраста. Вакцина иммуногенна для цыплят, средние титры антител к вирусу болезни Ньюкасла на 16 сутки после вакцинации составляет 1:380,8 в реакции торможения гемагглютинации. Физико-биологические свойства вакцины соответствуют стандарту организации СТ 405-1919-04 ГП-129-2019 и пригодна для специфической профилактики болезни Ньюкасла.

Ключевые слова: *апробационное испытание, вирус болезни Ньюкасла, вакцина, безвредность, иммуногенность.*

НЬЮКАСЛ ООРУСУНУН «Н» ШТАММЫНАН ДАЯРДАЛГАН ВАКЦИНАНЫ АПРОБАЦИЯЛЫК СЫНОО

Аннотация. Макалада Казакстан Республикасынын Саламаттык сактоо министрлигинин Биологиялык коопсуздук проблемалары боюнча илимий-изилдөө институтунун жана Айыл чарба министрлигинин ветеринардык контролдоо жана көзөмөлдөө комитетинин Ветеринария боюнча улуттук референттик борборунун шартында «Н» штаммынан Ньюкасл оорусуна каршы вакцинанын эксперименталдык сериясынын физикалык жана биологиялык касиеттеринин апробациясынын натыйжалары берилген. Изилдөөнүн максаты «Н» штаммынан Ньюкасл оорусуна каршы вакцинаны сыноо. Жалпы вирусологиялык жана иммунологиялык изилдөө методдору колдонулган. Апробациялык сыноолордун натыйжалары боюнча вакцина стерилдүү, натрий хлоридинин физиологиялык эритмесинде 1,3 мүнөттө эрийт, рН 7,32, нымдуулуктун массалык бөлүгү 3,3%, вакцинанын биологиялык активдүүлүгү $8,03 \pm 0,08 \text{ lgEID}_{50}/\text{см}^3$ экени аныкталган. Вакцина 90 күндүк тоокторго зыянсыз. Ньюкасл оорусунун вирусунан каршы антиденелердин орточо титрлери вакцинациядан кийинки 16-күнү гемагглютинациянын бөгөт коюу тестинде 1:380,8 түзөт. Вакцинанын физикалык-биологиялык касиеттери СТ 405-1919-04 ГП-129-2019 уюмдук стандартына ылайык келет жана начар аймактарда Ньюкасл оорусунун конкреттүү алдын алуу үчүн ылайыктуу.

Негизги сөздөр: *апробация тести, Ньюкасл оорусунун вирусу, вакцина, зыянсыздык, иммуногендүүлүк.*

APPROBATION TESTING OF NEWCASTLE DISEASE VACCINE MADE OF «H» STRAIN

Abstract. The paper presents the results of an approbation of the physical and biological characteristics of an experimental series of Newcastle disease vaccine made of strain “H” in the conditions of the National Reference Center for Veterinary Medicine of the Committee for Veterinary Control and Supervision of the Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan and the Research Institute for Biological Safety Problems of the Ministry of Health Republic of Kazakhstan. The purpose of the study is to test the Newcastle disease vaccine made if strain “H”. General virological and immunological research methods were used. Based on the results of approbation tests, it was found that the vaccine is sterile, dissolves in physiological sodium chloride solution for 1.3 minutes, pH is 7.32, moisture mass fraction is 3.3%, the biological activity of the vaccine is $8.03 + 0.08 \text{ lgEID}_{50} / \text{cm}^3$. The vaccine is harmless to chickens for 90 days age. The average

titers of antibodies to the Newcastle disease virus on the 16th day after vaccination is 1:380.8 in the hemagglutination inhibition test (HAIT). The physico-biological properties of the vaccine comply with the organization standard ST 405-1919-04 GP-129-2019 and are suitable for the specific prevention of Newcastle disease in disadvantaged areas.

Keywords: *approbation test, Newcastle disease virus, vaccine, harmlessness, immunogenicity.*

Введение. Болезнь Ньюкасла является высококонтагиозным инфекционным заболеванием птиц и может иметь разрушительные экономические последствия для мирового производства домашней птицы. Болезнь Ньюкасла внесена в список МЭБ как жизненно важный патоген для птиц, у которых обнаружение вируса болезни Ньюкасла в определенном географическом месте, часто приводит к торговым ограничениям [1]. Вирус болезни Ньюкасла ранее был синонимом птичьего парамиксовируса типа 1 [2]; однако из-за изменений в таксономии теперь упоминается как птичий авулавирус [3]. В настоящее время продолжают вспыхивать болезни Ньюкасла в странах, расположенных в разных регионах планеты. В Казахстане каждый год регистрируются новые очаги заболевания, согласно данным Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан (МСХ РК). Новые очаги болезни Ньюкасла зарегистрированы в 2018 г. в Северо-Казахстанской области, в 2019 г. в Карагандинской области, в 2020 и 2021 гг. в различных регионах Акмолинской области [4].

Вакцинация является эффективным методом борьбы с болезнью. В научно-исследовательском институте проблем биологической безопасности Министерства здравоохранения Республики Казахстан (НИИПББ МЗ РК) в конце 1998 года была разработана технология изготовления живой сухой вакцины против болезни Ньюкасла из штамма «Н». В дальнейшем производственные серии вакцины были реализованы для специфической профилактики болезни Ньюкасла в разных регионах Казахстана.

В 2020 году по результатам приготовления и применения производственных серий вакцины были введены коррективы в нормативно-техническую документацию препара-

та. По установленному порядку в Казахстане, вакцины, изготовленные по измененной технологии, должны пройти апробационные испытания под руководством Комитета ветеринарного контроля и надзора (КВКиН) МСХ РК. В этой связи, согласно приказа КВКиН МСХ РК №211 от 21 июня 2021 года, на базе Национального референтного центра ветеринарии (НРЦВ) КВКиН МСХ РК и НИИПББ МЗ РК проведены апробационные испытания вакцины против болезни Ньюкасла из штамма «Н», серия опытная, контроль №1, изготовленной в НИИПББ.

Цель исследования – оценка физических и биологических свойств вакцины против болезни Ньюкасла из штамма «Н».

Исходя из поставленной цели были определены следующие задачи:

- определить состояние внешнего вида, растворимости, концентрацию водородных ионов (рН), остаточную влажность вакцины;
- определить стерильность, безвредность и иммуногенность вакцины.

Материалы и методы исследований

В работе использовали опытную серию вакцины против болезни Ньюкасла из штамма «Н», изготовленной в НИИПББ МЗ РК. Безвредность и иммуногенность вакцины испытаны на цыплятах, серонегативных к вирусу болезни Ньюкасла.

Определение внешнего вида проводили визуально в проходящем свете, наличие вакуума в ампулах с вакцинами по ГОСТ 28083-2012 [5], концентрацию водородных ионов проводили в соответствии с инструкцией по эксплуатации прибора, массовую долю влаги препарата по ГОСТ 24061-2012 [6] и утвержденному стандарту организации вакцины.

Стерильность вакцины определяли по ГОСТ 28085-2013 [7].

Определение биологической активности вакцины проводили путем титрования на куриных эмбрионах 12 сут. возраста. Титр вируса определяли в капельной реакции гемагглютинации.

Сыворотки крови цыплят до и после прививки для определения уровня накопления антител к вирусу болезни Ньюкасла - в РТГА [8]. При постановке РТГА использован антиген вируса болезни Ньюкасла, штамм «Н».

Определение иммунного фона у цыплят 90 сут. возраста к вирусу болезни Ньюкасла проводили в РТГА [9].

Определение безвредности вакцины проводили согласно стандарту организации. Использовали вакцину в ампуле, содержащей 1,0 мл вакцины (100 доз). Готовили рабочее разведение вакцины в объеме, соответствующем 10-кратному количеству прививных доз. Вакцину вводили 10 цыплятам по 1,0 мл в грудную мышцу. Клиническое

наблюдение за птицами проводили на протяжении 10 сут.

Для определения иммуногенности у 10 цыплят 90 сут. возраста через 16 сут. после прививки брали кровь из подкрыльцовой вены и исследовали сыворотки крови в РТГА на наличие антител к вирусу болезни Ньюкасла [10]. Вакцину вводили 10 цыплятам по 1,0 мл в грудную мышцу. Птицы контрольной группы (10 цыплят) не были вакцинированы. Иммуногенность оценивали по уровню накопления антител к вирусу болезни Ньюкасла.

Комиссионные апробационные испытания вакцины проводили в условиях НРЦВ МСХ РК и НИИПББ МЗ РК.

Результаты исследований

Апробационные испытания физических характеристик вакцины.

Обследовали внешний вид, наличие вакуума в ампулах, растворимость и массовую долю влаги вакцины. Результаты исследований представлены в таблице 1.

Таблица 1. Физические показатели вакцины против болезни Ньюкасла из штамма «Н»

Физические показатели	Норма	Характеристика вакцины	Результаты испытания
Внешний вид	однородная мелкопористая таблетка серовато-белого цвета	однородная мелкопористая таблетка серовато-белого цвета	соответствует
Наличие вакуума	наличие вакуума обязательно	в ампулах имеется вакуум	соответствует
Растворимость	1,0 - 1,5 мин	1,3 мин	соответствует
Значение pH	7,0 - 7,6	7,32	соответствует
Массовая доля влаги	2 - 4%	3,3%	соответствует

Данные таблицы №1 показывают, что физические параметры опытной серии вакцины против болезни Ньюкасла из штамма «Н» соответствуют предъявляемым требованиям стандарта организации СТ 405-1919-04 ГП-129-2019.

Биологическую активность вакцины определяли путем титрования на куриных эмбрионах 12 сут. возраста согласно утвержденному стандарту организации и [8]. Результаты исследования показаны в таблице 2.

Таблица 2. Учет результатов титрования вакцины против болезни Ньюкасла из штамма «Н» на куриных эмбрионах

Наименование материала	Разведение вируса										Титр вируса, lg ЭИД ₅₀ /см ³ , (X±m) n=3		
	10 ⁻¹	10 ⁻²	10 ⁻³	10 ⁻⁴	10 ⁻⁵	10 ⁻⁶	10 ⁻⁷	10 ⁻⁸	10 ⁻⁹	10 ⁻¹⁰	0,2 см ³	0,2 см ³	см ³
Вакцина против болезни Ньюкасла из штамма «Н» серия опытная от 10.06.2021	+										7,25	7,33 ± 0,08	8,03 ± 0,08
	+	++	++	++	++	++	++	+-	--	--			
	+	++	++	++	++	++	++	--	--	--			
	+	++	++	++	++	++	++	--	--	--			
	+										7,50		
	+	++	++	++	++	++	++	+-	--	--			
	+	++	++	++	++	++	++	--	--	--			
	+	++	++	++	++	++	++	--	--	--	7,25		
	+	++	++	++	++	++	++	--	--	--			
	+	++	++	++	++	++	+-	--	--	--			

Примечание:
 1) «+» - РКЭ, с положительной реакцией в РГА
 2) «-» - РКЭ, с отрицательной реакцией в РГА.

Биологическая активность вакцины против болезни Ньюкасла из штамма «Н» составила $8,03 \pm 0,08$ lg ЭИД₅₀/см³). Представленная для производственной апробации опытная серия вакцины против болезни Ньюкасла из штамма «Н» по биологической активности полностью соответствует требованиям нормативно-технической документации.

Безвредность вакцины против болезни Ньюкасла из штамма «Н»

Безвредность вакцины определяли на клинически здоровых цыплятах 90 сут. возраста, серонегативных к вирусу болезни Ньюкасла. Согласно нормативным документам вакцина введена внутримышечно в дозе, десятикратно превышающей иммунизирующую дозу. Клиническое наблюдение за привитыми цыплятами проводили ежедневно на протяжении 10 сут. Все вакцинированные цыплята были клинически здоровыми и остались живыми за период наблюдения.

Вакцина против болезни Ньюкасла из штамма «Н» безвредна для цыплят 90-суточного возраста.

Иммуногенность вакцины против болезни Ньюкасла из штамма «Н»

Иммуногенность вакцины оценивали также на цыплятах 90 сут. возраста. До проведения вакцинации проверяли иммунный фон у птиц к вирусу болезни Ньюкасла, при этом антитела к вирусу указанной болезни не обнаружены. Вакцину вводили в грудную мышцу в объеме 1 см³. Через 16 сут после вакцинации у привитых птиц и птиц не привитой контрольной группы брали кровь и в РТГА определяли уровень накопления антител к вирусу болезни Ньюкасла в сыворотке крови. Результаты проведенных исследований показаны в рисунке 1.

Вакцина против болезни Ньюкасла из штамма «Н» иммуногенна для цыплят 90 сут. возраста. Средние титры антител к вирусу болезни Ньюкасла составили 1:380,8.

Вакцина выдержала комиссионные испытания и соответствует предъявляемым требованиям Стандарта организации по показателю иммуногенности.

Обсуждение

В настоящее время продолжают вспыхивать болезни Ньюкасла в странах, расположенных в разных регионах планеты.

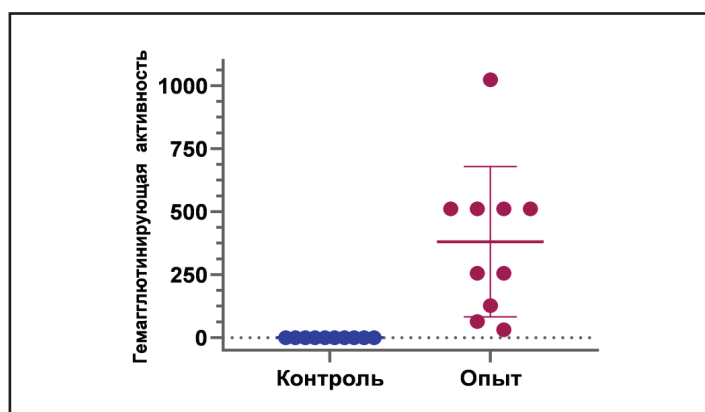

Рисунок 1. Средние титры антител у цыплят через 16 сут после вакцинации

Вспышки болезни регистрируются как в развивающихся странах, так и в промышленно развитых. Предлагаемую вакцину рекомендуется применить в угрожаемых зонах для быстрого создания иммунной зоны вокруг большой группировки птицепоголовья.

Штамм «Н» типичный представитель мезогенных штаммов, нашедших наиболее широкое применение в практике вакцинации птиц против болезни Ньюкасла при крупных вспышках инфекции. Иммуногенные свойства вакцины из штамма «Н» изучены в свое время при аэрозольном и внутримышечном введении птицам [10]. Одной из особенностей вакцины из штамма «Н» является сравнительно быстрое наступление напряженного иммунитета у привитых птиц против болезни Ньюкасла. По результатам исследований [11] 30-дневные цыплята были в 100% случаев невосприимчивыми к эпизоотическому вирусу ньюкаслской болезни через 48-72 часа после введения вакцины из штамма «Н» как в форме аэрозоля, так и внутримышечно.

Поэтому при вспышке болезни Ньюкасла рекомендуют использовать препараты, имеющие в составе штамм «Н». В этой связи мы выбрали вакцину из штамма «Н», приготовили опытную серию с высокой иммуногенностью и провели апробационные испытания вакцины. Испытанная в условиях НРЦВ КВКиН МСХ РК и НИИПББ МЗ РК вакцина отличается высокой иммуногенностью, средние титры антигемагглютини-

нов через 16 сут после прививки составили 1:380,8 при внутримышечном способе введения, что не уступает таковым вакцин, изготовленных за рубежом.

Заключение

Апробационные испытания вакцины против болезни Ньюкасла из штамма «Н», серия опытная, изготовленная в НИИПББ МЗ РК 10.06. 2022 года, в условиях НРЦВ КВКиН МСХ РК и НИИПББ МЗ РК, показали полное соответствие физических и биологических свойств препарата требованиям стандарта организации.

Вакцина лиофилизирована, расфасована в ампулы, представляет собой таблетку серовато-белого цвета, растворяется в физиологическом растворе хлористого натрия в течение 1-3 минут. Концентрация водородных ионов (рН) препарата 7-3. Массовая доля влаги -3,3%.

Биологическая активность вакцины при титровании на куриных эмбрионах 12 сут возраста $-8,03 \pm 0,08 \lg \text{ЭИД}_{50} / \text{см}^3$.

Вакцина безвредна цыплятам 90 сут возраста при внутримышечном введении 10-кратной иммунизирующей дозы.

Вакцина иммуногенна для цыплят 90 сут. возраста. Средние титры антител к вирусу болезни Ньюкасла через 16 сут после вакцинации составили 1:380,8.

Вакцина из штамма «Н» рекомендуется для широкомасштабного применения в птицеводческих хозяйствах для специфической профилактики болезни Ньюкасла.

Благодарность

Авторы выражают благодарность сотрудникам лабораторий «Профилактика инфекционных болезней», «Технологии готовых форм биопрепаратов» и «Контроля технологии и биопрепаратов» за оказанную помощь при выполнении научно-исследовательской работы по теме статьи.

Финансирование

Работа выполнена в рамках государственного задания «Услуги по обеспечению биологической безопасности в сфере науки» на 2021 год при поддержке Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан.

Конфликт интересов

Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

Литература

1. Brown VR, Bevins SN. A review of virulent Newcastle disease viruses in the United States and the role of wild birds in viral persistence and spread. *Vet Res* (2017) 48(1):68. doi:10.1186/s13567-017-0475-9.
2. Czeglédi A, Ujvári D, Somogyi E, Wehmann E, Werner O, Lomniczi B. Third genome size category of avian paramyxovirus serotype 1 (Newcastle disease virus) and evolutionary implications. *Virus Res* (2006) 120(1):36–48. doi:10.1016/j.virusres.2005.11.009
3. Amarasinghe GK, Bao Y, Basler CF, Bavari S, Beer M, Bejerman N, et al. Taxonomy of the order Mononegavirales: update 2017. *Arch Virol* (2017) 162(8):2493–504. doi:10.1007/s00705-017-3311-7
4. Официальные данные Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан <https://agronews.com/kz/ru/news/breaking-news/2021-11-01/53072>.
5. Метод контроля вакуума в ампулах и флаконах. ГОСТ 28083-2012.
6. Средства лекарственные биологические для ветеринарного применения. Метод определения массовой доли влаги. ГОСТ 24061-2012.
7. Средства лекарственные биологические для ветеринарного применения. Методы контроля стерильности. ГОСТ 28085-2013.
8. Коровин Р.Н., Зеленский В.П., Грошева Г.А., Лабораторная диагностика болезней птиц. // Москва «Агропромиздат». – 1989. – 256 с.].
9. Методические указания по определению уровня антител к вирусу Ньюкаслской болезни в реакции торможения гемагглютинации (РТГА) // Болезни птиц. – 1997. - №13. – С.448-453.
10. Бондаренко И.М., Бурцев В.И., Лагуткин Н.А. Профилактика болезней животных аэрозолями вакцин. Москва «Колос» 1975.- 271 с.).
11. Вакцина против ньюкаслской болезни из штамма «Н». <https://gree-conditions.ru/vakcina-protiv-nyukaslskoi-bolezni-iz-shtamma-n-primenenie>).

ЭКОЛОГИЯ ECOLOGY

УДК: 327 ББК 33.01

Айдаралиев Асылбек Акматбекович,
*Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер
академиясынын академиги,*

*«Кыргызстан Эл аралык университети»
Академиялык консорциуму*

Айдаралиев Асылбек Акматбекович,
*академик Национальной академии наук
Кыргызской Республики*

*Академический консорциум
«Международный университет Кыргызстана»*

Aidaraliev Asylbek Akmatbekovich,
*academician of the National Academy of Sciences
of the Kyrgyz Republic
Academic Consortium*

«International University of Kyrgyzstan»

Джумагулов Чолпон Куванчиевич

*«Кыргызстан Эл аралык университети»
Академиялык консорциуму*

Джумагулов Чолпон Куванчиевич
Академический консорциум

«Международный университет Кыргызстана»

Dzhumagulov Cholpon Kuvanchievich
Academic Consortium

«International University of Kyrgyzstan»

**УСТОЙЧИВОЕ ГОРНОЕ РАЗВИТИЕ, ВКЛАД КЫРГЫЗСТАНА
В РЕШЕНИИ ПРОБЛЕМ ГОРНЫХ СТРАН**

Аннотация. Важность горных регионов мира была признана с момента проведения международного Саммита Земли в Рио-де-Жанейро в 1992 году. Повестка Дня на 21 век содержит главу 13, специально посвященную горам, (13) Сегодня горы составляют 25 % поверхности Земли, где проживают 26 % населения Земли и являются источником чистой воды для половины всего человечества. Горы характеризуются высоким уровнем биологического и культурного разнообразия. В статье отмечено лидерство Кыргызской Республики в привлечении внимания международного сообщества к проблемам горных экосистем, в частности, историческую роль резолюции Генеральной Ассамблеи ООН 1998 года, инициированную Кыргызстаном, и призвавшей к проведению первого Международного года гор в 2002 году, приведшего к созданию впоследствии Международного горного партнерства, активно продвигающего и реализующего проекты в горных странах.

Ключевые слова: горы, устойчивое развитие, горные государства, экология.

ТУРУКТУУ ТОО ӨНҮГҮҮСҮ, КЫРГЫЗСТАНДЫН ТООЛУУ ӨЛКӨЛӨРДҮН КӨЙГӨЙЛӨРҮН ЧЕЧҮҮГӨ КОШКОН САЛЫМЫ

Аннотация. Дүйнөнүн тоолуу аймактарынын маанилүүлүгү 1992-жылы Рио-де-Жанейродо өткөн эл аралык Жер Саммитинен бери таанылган. Күн тартиби 21 өзгөчө тоолорго арналган 13-бөлүмдү камтыйт (13). Бүгүнкү күндө тоолор жер бетинин 25%ын түзөт, дүйнө калкынын 26%ы жашайт жана адамзаттын жарымы үчүн таза суунун булагы болуп саналат. Тоолор биологиялык жана маданий ар түрдүүлүктүн жогорку деңгээли менен мүнөздөлөт. Макалада тоо экосистемасынын көйгөйлөрүнө эл аралык коомчулуктун көңүлүн бурууда Кыргыз Республикасынын жетекчилиги, атап айтканда, 1998-жылы БУУнун Башкы Ассамблеясынын Кыргызстан тарабынан демилгеленген резолюциясынын тарыхый ролу жана Тоолордун биринчи Эл аралык жылын өткөрүү жөнүндө белгиленет. 2002-ж., бул кийин тоолуу өлкөлөрдө долбоорлорду активдүү илгерилетүү жана ишке ашыруучу Эл аралык Тоо өнөктөштүгүн түзүүгө алып келди.

Негизги сөздөр: тоолор, туруктуу өнүгүү, тоолуу мамлекеттер, экология.

SUSTAINABLE MOUNTAIN DEVELOPMENT: CONTRIBUTION OF KYRGYZSTAN IN SOLVING OF PROBLEMS IN MOUNTAINOUS COUNTRIES

Abstract. The importance of mountainous regions has been recognized since the International Earth Summit in Rio de Janeiro in 1992. Agenda 21 contains a chapter 13 specifically dedicated to mountains. (13) Today, mountains make up 25% of the Earth's surface, are home to 26% of world's population, and are a source of clean water for half of humanity. Mountains are characterized by a high level of biological and cultural diversity. The article notes leadership of Kyrgyz Republic in drawing attention of international community to problems of mountain ecosystems, in particular, historical role of 1998 UN General Assembly resolution initiated by Kyrgyzstan and calling for first International Year of Mountains in 2002, which subsequently led to creation of International Mountain Partnership actively promoting and implementing projects in mountainous countries.

Keywords: mountains, sustainable development, mountain states, ecology.

Международный университет Кыргызстана совместно с Американской Ассоциацией содействия науки провели международную научно-практическую конференцию на тему «Высокогорные исследования: изменения и перспективы в XXI веке» в 1996 году (рис.1). В резолюцию конференции был включен пункт о необходимости проведения Международного года гор. Эту идею поддержал президент Кыргызской Республики Аскар Акаев и написал письмо на имя Генсека ООН. Кыргызская делегация с этим письмом направилась в Нью-Йорк и совместно с представительством Кыргызстана при ООН был подготовлен проект резолюции Генеральной Ассамблеи ООН. В 1998 году резолюцией 53/24 Генеральная Ассамблея ООН провозгласила 2002 год Международным годом гор (25).

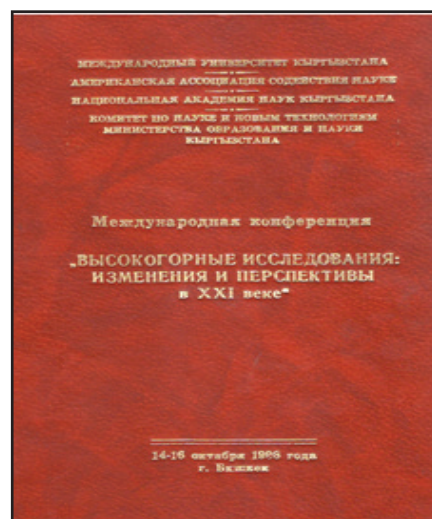

Рис.1

Ранее в 1992 году была проведена Конференция Организации Объединенных Наций по окружающей среде и развитию

(ЮНСЕД), известная как Саммит Земли в Рио-де-Жанейро, принявшая «Повестку дня на XXI век» Глава 13. Ее называют «Рациональное использование уязвимых экосистем: устойчивое развитие горных районов»(13). Данная повестка оказала содействие в поддержке инициативы Кыргызстана о провозглашении 2002 год - Международным годом гор.

ООН организовала рабочую группу по проведению года гор, членом которой от Кыргызстана стал один из авторов статьи академик А.А.Айдаралиев. Кыргызстан как инициатор года совместно с рядом международных организаций стал активно участвовать и проводить разного рода мероприятия на международном, региональном и национальном уровнях. Так в 1998, сразу же после принятия Резолюции Генеральной Ассамблеи ООН, Указом Президента КР был создан Национальный центр развития горных районов Кыргызской Республики, как координирующий государственный орган для подготовки и продвижения проектов на национальном уровне. С целью реализации программ и проектов на глобальных и региональных уровнях был создан Международный институт гор.

В стенах ООН Кыргызская Республика обосновывала свои инициативы тем, что горы занимают пятую часть земной суши и в горных районах тогда проживало около 10% мирового населения, согласно последним данным сейчас в горах проживает 22% мирового населения (9). Большая часть населения планеты зависит от горных ресурсов в таких областях, как водопользование, сельское хозяйство, лесное хозяйство, горнорудное дело, биологическое разноо-

бразие. Горные ресурсы имеют не только национальное и регионально-трансграничное значение [8]. Более половины человечества удовлетворяет свои потребности в пресноводных ресурсах благодаря горам, которые являются «водонапорными башнями» мира [7]. На горные районы приходится значительная часть запасов древесины, минеральных ресурсов и пастбищных земель планеты. Как сообщила ФАО, горы являются средой проживания самого большого числа различных этнических групп и последователей старинных культурных традиций, представляют собой хранилище богатой экологической информации и местом обитания разнообразных приспособившихся к горным условиям видов (5,9). Тот факт, что горы отличаются богатым разнообразием обширных естественных ландшафтов и культур, сделал их весьма привлекательными для туризма. Горные ресурсы имеют не просто национальное и региональное значение; они имеют глобальное значение для человечества.

Согласно данным Швейцарского агентства по развитию и сотрудничеству (6), в настоящее время в мире насчитывается 194 горных государств, которые, за небольшим исключением, значительно отстают в социально-экономическом развитии от равнинных территорий. Однако среди них есть страны, которые, благодаря своему географическому положению – близостью к теплым океанам и морям (в том числе, к водным транспортным коммуникациям), к субтропическим и тропическим зонам – отличаются относительно комфортными условиями проживания и ведения хозяйства (рис.2).

Страны мира и площадь горных территорий		
% площадь	Страны	Кол-во стран
0 – 25	(страны в этой категории не приведены)	103
25 – 50	Боливия, Болгария, Колумбия, Хорватия, Кипр, Чешская Республика, Доминиканская Республика, Эквадор, Эфиопия, Фиджи, Гватемала, Индонезия, Израиль, Ямайка, Мадагаскар, Малави, Малайзия, Маврикий, Мексика, Монголия, Бирма, Пакистан, Панама, Папуа Новая Гвинея, Перу, Филиппины, Португалия, Пуэрто-Рико, Румыния, Россия, Сан-Томе и Принсипи, Соломоновы острова, Южная Африка, Южная Корея, Тринидад, Венесуэла, Вьетнам, Йемен, Зимбабве	43
50 – 75	Афганистан, Албания, Австралия, Азербайджан, Бурунди, Чили, Китай, Сальвадор, Эритрея, Греция, Гаити, Гондурас, Исландия, Иран, Италия, Япония, Лаос, Марокко, Новая Зеландия, Северная Корея, Норвегия, Сербия, Словакия, Словения, Свазиленд, Тайвань, Турция, Самоа, Соединенные штаты Америки	35
75 – 100	Андорра, Армения, Бутан, Босния и Герцеговина, Грузия, Кыргызстан, Ливан, Лесото, Македония, Непал, Руанда, Швейцария, Таджикистан	13
0 – 100	Всего:	194

Рис.2

Для проведения Международного года гор был создан Совет Патронов горных государств во главе с Президентом Кыргызской Республики, куда были включены ряд глав государств, руководителей донорских и международных организаций.

С 28 октября по 1 ноября 2002 года был проведен Бишкекский глобальный горный саммит, который стал завершающим мероприятием Международного года гор.

Далее Генеральная Ассамблея ООН, ссылаясь на свои резолюции 53/24 (25) и 55/189 (26) о провозглашении 2002 год международным годом гор, признавая главу 13 повестки для 21-века, принимая к сведению резолюцию Бишкекского Глобально-Горного Саммита, объявила 11 декабря Международным днем гор. (Рис.3)

Рис.3

В рамках Бишкекского глобального горного саммита были приняты основополагающие документы по устойчивому горному развитию:

1) Принята «Бишкекская горная платформа» - основополагающий документ устойчивого горного развития.

2) Начала работать программа «Международное партнерство по устойчивому развитию горных регионов» со штаб-квартирой в г. Рим.

3) Принят Закон Кыргызской Республики «О горных территориях».

4) При поддержке проекта Азиатского Банка Развития на базе Международного института гор при Международном Университете Кыргызстана в Бишкеке была создана ЦАГИС – Центрально-Азиатская Горная Информационная Сеть (ЦАГИС), охватывающая Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Узбекистан и Синьцзян-Уйгурский автономный район КНР (Central Asian Mountain Information Network-CAMIN).

5) В Кыргызстане была подготовлена и принята к реализации Правительством КР «Национальная стратегия и план действий по устойчивому развитию горных территорий Кыргызской Республики», такие же документы были подготовлены для остальных республик (14).

6) Была подготовлена «Региональная стратегия и план действий по устойчивому развитию горных районов» (20).

7) Подготовлена Центрально-Азиатская горная хартия, подписанная руководством Кыргызстана, Казахстана, Таджикистана (30).

8) Основные результаты Международного года гор были опубликованы в монографии «Горы Кыргызстана» 2001г. (7).

9) Подготовлена и издана коллективная монография «Международный год гор – важное событие нового года» 2002г. (12).

Бишкекский глобальный горный саммит послужил основанием для международного

сообщества, его финансовым институтам оказать широкую финансовую, техническую и другую помощь бедным и развивающимся горным странам.

Генеральной Ассамблеей ООН был принят ряд основополагающих политических и социально-экономических решений, в частности приняты следующие резолюции:

– Кризис внешней задолженности и развитие (21).

– Оказание помощи бедным горным странам для преодоления препятствий в социально-экономической и экологической областях (23).

– Устойчивое развитие: устойчивое развитие горных регионов (24).

Некоторые бедные горные страны оказались в сфере внимания таких специальных программ, как «бедные страны с высоким уровнем задолженности», НИРС (heavily indebted poor countries) и Глобальная рамочная программа по преодолению дефицита воды в сельском хозяйстве, с фокусом на «малые островные развивающиеся государства» (Small Island Developing States, SIDS). Однако до настоящего времени горные страны не сформировали активную группу для отстаивания своих интересов в реализации целей развития тысячелетия, устойчивом развитии и охране окружающей среды. В свое время такую возможность представлял проект «Горная инициатива», разработанный Международным институтом гор, Институтом проблем внешнего долга Международного университета Кыргызстана, Национальным центром развития горных районов Кыргызстана. (6)

Совместно с ПРООН в Кыргызской Республике был подготовлен документ «Обмен внешнего долга на устойчивое развитие. Подходы и инициативы Кыргызстана (2005)», в которой определены общая стратегия и план действий (17) (Рис.4)

Рис. 4

Несмотря на помощь и содействие развитых государств и международных финансовых организаций, развивающиеся горные государства до сих пор являются очагами конфликтов, терроризма, наркотрафика, что вызвано бедностью проживающего в горах населения [5].

Большинство развивающихся горных государств отягощены внешним долгом, который, несмотря на своевременные выплаты процентов и основного долга, продолжает расти.

Одним из путей решения проблем устойчивого горного развития является обмен и списание внешнего долга.

Международный университет Кыргызстана совместно с Национальным центром развития горных районов Кыргызской Республики разработал ряд проектов по списанию и обмену внешнего долга. Одним из таких проектов является организация при ООН «Группы развивающихся горных государств, изолированных с высокими транспортными расходами» с целью списания и обмена внешнего долга. Данное предложение было поддержано известным

экономистом Д.Саксом, который по заказу ООН опубликовал брошюру в 2005 году: «Investing in development: a practical plan to achieve the Millennium Development Goals» (1)

В настоящее время при ООН существуют следующие группы государств:

- «Изолированные малые островные государства с малыми рынками и природными рисками».

- «Государства, не имеющие выхода к морю (с высокими транспортными расходами)».

- «Государства, уязвимые к природным катастрофам».

В 2011 году в швейцарском городе Люцерн прошла Международная горная конференция (19). В ее формате состоялся ряд «круглых столов». Предложение о создании группы горных стран при ООН для защиты их интересов получило полную поддержку. Второй важный вопрос, который подняла Кыргызская Республика, проблема внешнего долга горных государств. Наша страна предложила произвести обмен внешнего долга этих стран на их устойчивое горное развитие. Важно отметить, что данная инициатива была озвучена и на глобальном саммите ООН по устойчивому развитию «Рио+20» в 2012 году (18). Предложение о создании группы горных государств вошло в документы саммита и представители ряда горных государств одобрили идею создания такой группы.

Внешний долг Кыргызстана является одной из самых больших проблем в процессе развития КР. Внедрение механизма обмена внешнего долга на устойчивое развитие открывает новые возможности в разрешении проблем в области экологии и других жизненно важных вопросов. Данный механизм успешно применяется многими развивающимися странами, которые уже подписали соглашения со странами-кредиторами. Это способствует сокращению бедности и уменьшению долговой зависимости этих стран, а также содействует привлечению иностранных инвестиций.

Международный университет Кыргызстана также разработал проект: «Обмен внешнего долга Кыргызстана на помощь Афганистану». (16)

Предлагается перенаправить часть многостороннего и двустороннего долга Кыргызстана на помощь Афганистану. Кыргызстан сможет избавиться от бремени внешнего долга и перенаправить его на развитие экономики страны путем поставок в Афганистан продуктов питания, стройматериалов, подготовки рабочих кадров республики, в строительство автодорог, больниц, школ, подготовки профессионально-технических специалистов и специалистов с высшим образованием.

Разработан также проект «Строительства гидроэлектростанции с компонентом водоснабжения с целью реструктуризации многостороннего внешнего долга» (28)

Аналогичный проект был реализован ЮАР и Лесото при поддержке Всемирного банка.

В 2019 году по инициативе Кыргызстана при ООН была создана группа друзей горных стран с целью решения проблем устойчивого горного развития.

В Кыргызстане в Жогорку Кенеше функционирует депутатская группа «Друзья гор».

На протяжении трех десятилетий Кыргызстан остается на международной арене активным проводником интересов горных государств, не имеющих выхода к морю, и учитывая лидирующую роль Кыргызстана в вопросах устойчивого горного развития, на общих дебатах 76-сессии Генеральной Ассамблеи ООН мы выступили с инициативой объявить 2022 год – Международным годом устойчивого горного развития (22) (Рис.5)

	Организация Объединенных Наций Генеральная Ассамблея	A/RES/76/129 Distr.: General 28 December 2021
<hr/> Семьдесят шестая сессия Пункт 15 повестки дня Комплексное и скоординированное осуществление решений крупных конференций и встреч на высшем уровне Организации Объединенных Наций в экономической, социальной и смежных областях и последующая деятельность в связи с ними		
Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей 16 декабря 2021 года <i>[без передачи в главные комитеты (A/76/L.28 и A/76/L.28/Add.1)]</i>		
76/129. Международный год устойчивого горного развития, 2022 год		
<i>Генеральная Ассамблея,</i> <i>ссылаясь на свои резолюции 53/24 от 10 ноября 1998 года, 55/189 от 20 декабря 2000 года, 57/245 от 20 декабря 2002 года, 74/227 от 19 декабря 2019 года и 75/271 от 16 апреля 2021 года,</i> <i>ссылаясь также на резолюцию 1998/30 Экономического и Социального Совета от 29 июля 1998 года,</i> <i>подтверждая свою резолюцию 70/1 «Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года» от 25 сентября 2015 года, в которой она утвердила всеобъемлющий, рассчитанный на перспективу и предусматривающий учет интересов людей набор универсальных и ориентированных на преобразования целей и задач в области устойчивого развития, свое обязательство прилагать неустанные усилия для полного осуществления Повестки дня к 2030 году, признание ею того, что ликвидация нищеты во всех ее формах и проявлениях, включая крайнюю нищету, является важнейшей глобальной задачей и одним из необходимых условий устойчивого развития, и свою приверженность сбалансированному и комплексному обеспечению устойчивого развития во всех его трех — экономическом, социальном и экологическом — компонентах, а также закреплению результатов, достигнутых в реализации целей в области развития, сформулированных в Декларации тысячелетия, и завершению всего, что не удалось сделать за время, отведенное для их достижения,</i>		
21-19067 (R) 211221 211221 	Просьба отправить на вторичную переработку 	

Рис.5

На основании проведенных глобальных, региональных и национальных мероприятий, Кыргызстан предложил новую резолюцию ООН «Пятилетия действий по развитию горных регионов» и в 2027 году планируется созвать глобальный горный саммит «Бишкек +25» (27).

Проведение Международного года устойчивого горного развития и пятилетней программы устойчивого развития горных регионов уникальная возможность для горных государств обратить внимание мировой общественности к горным странам и поставить перед ними большие задачи по формированию единой государственной политики в области социально-экономического, культурного развития, сохранения горной, природной, экологической среды и ресурсов.

Необходимо обратить особое внимание на проблемы горных регионов, которые увеличиваются в связи с глобальным потеплением климата, изменить сложившийся взгляд на проблемы гор, создать предпосылки для выработки и реализации разумной политики устойчивого развития горных территорий-политики экономического партнерства, достижения социального благополучия и осознания глобальной экологической значимости гор (4,10).

Кыргызстан рассчитывает на особое внимание, поддержку и помощь мирового сообщества, ООН и мировых финансовых институтов в решении проблем экосистем горных стран, особенно не имеющих доступа к морю. В этой связи считаем, что назрел вопрос создания в рамках ООН специального Глобального Фонда по поддержке горных стран в реализации целевых программ по достижению устойчивого развития, адаптации, и предотвращению изменения климата.

В рамках проведения пятилетней программы по устойчивому развитию горных

регионов и подготовки к глобальному саммиту Бишкек +25 планируется:

- *Вновь организовать деятельность Совета Патронов горных государств;*
- *Создать межпарламентскую группу депутатов горных государств;*
- *Провести глобальные и региональные межправительственные встречи для принятия политических решений;*
- *На глобальном, региональном, национальном уровнях продвигать идеи горной тематики, проводить сбор и обмен информацией.*

Академический Консорциум «Международный Университет Кыргызстана» совместно с Национальной академией наук Кыргызской Республики, при поддержке национальных и международных организаций провели международную научно-практическую конференцию: «Экологическая и социально-экономическая безопасность, как фактор устойчивого горного развития», посвященную итогам «Международного года устойчивого горного развития 2022, Года защиты горных экосистем и климатической устойчивости» и начала цикла мероприятий «Пятилетия действий по развитию горных регионов».

Конференция состоялась 19-21 января 2023 года в г. Бишкек.

По итогам обсуждений в пленарных дискуссиях и тематических симпозиумах были выдвинуты и приняты конкретные предложения и рекомендации, которые вошли в текст резолюции конференции.

В итоговом документе содержатся рекомендации по институциональному усилению структур и созданию новых специализированных структур, ответственных за устойчивое горное развитие с целью их более активного продвижения на национальном и международном уровнях.

Литература

1. *Jeffrey D. Sachs*. Investing in development: a practical plan to achieve the Millennium Development Goals. UK 2005.
2. Millennium Ecosystem Assessment UN 2005.
3. *Wymann von Dach, S., Bachman, F., Borsdorf, A. eds.* Investing in sustainable mountain development: Opportunities, resources and benefits. Bern 2016.
4. *Айдаралиев А.А.* Последствия глобального изменения климата для устойчивого развития горных регионов Кыргызстана. Ж. Устойчивое развитие горных территорий. Владикавказ 2010, с. 23-31.
5. *Айдаралиев А.А. Ж.* Устойчивое развитие горных регионов Кыргызстана: проблемы и перспективы. Вестник МУК, Б. 2020.
6. *Айдаралиев А.А., Боконбаев К.Дж., Жапаров А.У., Кельдибеков А.К., Султанов М.А., Шаназаров А.С.* Горная инициатива. Обоснование обмена внешнего долга горных государств на устойчивое развитие (Экономика, геополитика, экология). Монография. Б. 2008.
7. *Айдаралиев А.А., Жеенбаев Ж.Ж., Ормонбеков Т.О. и др.* Горы Кыргызстана. Монография. Б.2001.
8. *Айдаралиев А.А., Мусакожоев Ш.М., Суеркулов Э.А., Мейманов Р.М., Абылкасымов Р.М., Мусакожоева Б.Ж.* Проблемы освоения природных ресурсов гор Кыргызстана. Монография. Б. 2001.
9. *Баденков Ю.П.* Жизнь в горах. Монография. М. 2017.
10. *Боконбаев К.Дж., Айдаралиев А.А.,* Препятствие устойчивому развитию Кыргызской Республики. Монография. Lambert Academic Publishing 2018.
11. Горы Кыргызстана. Стратегия и план действий по устойчивому управлению землепользованием в высокогорье Памира и Памиро-Алая. Бишкек - Душанбе. 2010.
12. Международный год гор – важное событие нового года. Монография. Б. 2002.
13. *Мессерли Б., Дж.Д.Айвз, Ю.П. Баденков, В.М. Котляков* “Горы мира”. Монография. М. 1999.
14. Национальная стратегия и план действий для устойчивого развития Кыргызстана Б. 2002.
15. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. (Уровень бедности населения Кыргызской Республики) 2021.
16. Обмен внешнего долга Кыргызстана на помощь Афганистану. Проект. Б. 2002.
17. Обмен внешнего долга на устойчивое развитие: Подходы и инициативы Кыргызстана. Б. 2005.
18. Перспективы “зеленой” экономики в Кыргызской Республике. Рио-де-Жанейро. 2012.
19. Проблемы горных стран (Угрозы и вызовы современности). Айдаралиев А.А. Алдашев А.А. и др. Монография. Б. 2007.

20. Региональная стратегия и план действий по устойчивому развитию горных районов. Б.2001.
21. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН «Кризис внешней задолженности и развитие», A/RES/58/203. 2004.
22. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН «Международный год устойчивого горного развития». 2021.
23. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН «Оказание помощи бедным горным странам для преодоления препятствий в социально-экономической и экологической областях», A/RES/59/238. 2005.
24. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН «Устойчивое развитие: устойчивое развитие горных регионов», A/RES/62/196. 2008.
25. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 53/24. Международный год гор. 1998.
26. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 55/189. Ход подготовки к международному году гор. 2001.
27. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН A /C.2/77/L.34/Rev.1 «О провозглашении 2023-2027 годы Пятилетием действий по развитию горных регионов». 2022.
28. Строительство гидроэлектростанции с компонентом водоснабжения с целью реструктуризации многостороннего внешнего долга. Проект. Б.
29. Устойчивое развитие горных районов. От Рио 1992 до Рио 2012 и далее. Горы Центральной Азии. Монография.Б., Аль Салам, 2012.
30. Центрально-Азиатская горная хартия. Б.2002.

ИСТОРИЯ STORY

УДК 94 (575.2) (04)

*Арзыбаев Тыныстан Кадырович, илимий кызматкер,
Тарых жана маданий мурас институту,
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы
Арзыбаев Тыныстан Кадырович, научный сотрудник,
Институт истории и культурного наследия
Национальной академии наук Кыргызской Республики*

*Arzybaev Tynystan Kadyrovich, researcher,
institute of History and cultural heritage
National academy of sciences Kyrgyz Republic*

**КЫРГЫЗДАРДЫН КОҢШУЛАШ КӨЧМӨН ЭЛДЕР МЕНЕН
БОЛГОН ЭТНОСАЯСИЙ БАЙЛАНЫШТАРЫ
ОРТО КЫЛЫМДАРДАГЫ ТАРЫХЫЙ БУЛАКТАРДА**

Аннотация. Борбордук Азиянын байыркы тарыхында кыргыздардын өз алдынча этнос катары аты учурай баштагандан берки мезгилдеги тагдырын көчмөнчүлүк жашоо менен байланыштырып келебиз. Элдин коомдук-саясий түзүлүшү, салт-санаасы, ой-жүгүртүүсү жана аң-сезими көчмөндүк жашоо-турмуш шарттарынын негизинде элдин тили, дили, салт-тык маданияты ж.б. этностук элементтердин түптөлгөндүгү тууралуу маалыматтарды мурас катары бизге жеткирген - бул тарыхый булактар.

Негизги сөздөр: көчмөндөр, этномаданий, саясий, маданият, социалдык, тил, Эртыш, ордо.

**ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИЕ СВЯЗИ КЫРГЫЗОВ С СОСЕДНИМИ
КОЧЕВЫМИ НАРОДАМИ В СРЕДНЕ ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ**

Аннотация. В древней истории Центральной Азии кыргызы, как самостоятельный этнос, начинает судьбу связанную с кочевничеством. Социально-политическая структура народа, обычаи, мышления и сознания на основе условий жизни для кочевого народа, языка, истории, традиционной культуры и т.д. этнические элементы, основа информации, переданные нам в наследство из исторических источников.

Ключевые слова: кочевники, этнокультурный, политический, культура, социальный, язык, Эртыш, ордо.

**ETHNOPOLITICAL RELATIONS OF KYRGYZ WITH NEIGHBORING
NOMADIC PEOPLES IN MEDIUM HISTORICAL SOURCES.**

Abstract. In the ancient history of Central Asia, Kyrgyz as an independent ethnos begins destiny associated with nomadism. Socio-political structure of the people, customs, thinking and consciousness based on living conditions for nomadic people, language, history, traditional culture, etc. ethnic elements, the basis of information, handed over to us as a legacy from historical sources.

Keywords: nomads, ethnocultural, political, culture, social, language, Ertys, ordo.

Кыргыздардын байыркы жана орто кылымдардагы тарыхын изилдөөдө башкы тоскоолдуктардын бири - бул жаңы даректүү маалыматтардын жетишсиздигине байланыштуу экени талашсыз. Бирок буга карабастан, көпчүлүгүбүзгө белгилүү болгондой эле тарыхый даректердин айланасында кенен жана ар тараптуу ой жүгүртүү менен жаратылган илимий эмгектердин пайда болушу, элдин түпкү тарых башаттарын калыбына келтирүүгө аракет жасаган ынтызаар изилдөөчүлөрдүн аз эмес экендигин көрсөтөт.

Рашид ад-Диндин «Кыргыз уруусу» тууралуу «Жылнаамалар жыйнагында» буларды кабарлайт: «Кыргыз менен Кэм-Кэмжиут» - жанаша жашаган эки дубан эл, экөө биригип бир бийликти (мамлекетти) түзөт. Кэм-Кэмжиут – чоң суу, бир жагынан монголдордун дубаны (Могулистан) менен, экинчи тарабынан Селенга дарыясы менен чектешкен Тайжнуттар менен коңшу турушат; үчүнчү тарабы Анкара-мурэн дарыясынын бассейнинен Ибир-Сибир аймагына чейин созулат. Кэм-Кэмжиуттун бир жагы тоо-түздү мекендеген Наймандарга да коңшу. Ошондой эле Баргужин-Токун деген жерди ээлеген, айрымдарынын түпкү теги монголдордон чыккан кору, баргы, тумат (түмөт), баяут (баят ?) уруулары дагы кыргыздар менен жанаша аймакта жашашат. Бул дубандарда шаарлар жана айылкыштактар көп, көчмөн калк андан көп. Алардын өкмөт башчыларынын өз энчилүү аттары болсо да «инал» аташат, ал эми дубанга белгилүү жана сыйлуу адамдарын «идн» дешет. Башка бир дубандын (областын) аталышы – Эди-Орун, алардын башчысын Урус – Инал деп атайт [7.1952. С.150].

Рашид ад-Динде найман эли жөнүндө «Иртыш суусунун жээгиндеги Ирдыш – мурэн жана ушул суу менен кыргыздарды бөлүп турган тоолордун арасын жердешет» деп айтылат. Андан ары наймандар Он-Хан башкарган Могулистандын бир дубаны менен да коңшулаш жашап, бул эки элдин ортосунда ар дайым кагылышуулар болуп турган. Найман журтунун бир жагы, ошон-

дой эле, кыргыздар менен чектешип, бир капталы чөл тарапка созулуп, уйгурлар менен жанаша жерлерде жашашкан [7.1952. С.136-137]. Бул найман уруулары көчмөн турмуш өткөрүп, тең калкы тоо аралап, теңи түздөрдө көчүп-конуп жүрүшкөн [7.1952. С.136].

Рашид ад-Диндин маалыматтары боюнча кыргыз өлкөсүнүн аймагы Обь менен Эртыш дарыяларынын ортосу болгон түндүк-батыш Алтай, Жогорку (Тува) жана Ортоңку (минусун ойдуңу) Енисейди камтыйт. Болжолу «Кэм-Кэмжит» дубаны (областы жогоруда аталган Жогорку жана Ортоңку Енисейди, ал эми «Кыргыз дубаны» кыргыздын батыш райондорун (аймагын) Иртышка (Эртыш) чейин ээлеп турган окшойт. Же болбосо «Кыргыз» дубаны Обь-Эртыш сууларынын ортосун бүт ээлеп, андан ары чыгышты көздөй созулуп. Ортоңку Енисейди (минусун ойдуңун) камтып, ал эми «Кэм Кэмжит» - Жогорку Енисейди (Тува) жерлерине ээлик кылып турган болуу керек. Кэм-Кэмжит дубанына кирген аймак дагы түздөн-түз көз каранды болбосо да кыргыздардын бийлиги астында же кайсы бир деңгээлде алардын таасиринде турган. «Кэм-Кэмжиттун» бир тарабы Селенга суусуна чектешип, «тайжит» уруусу жердеген жерге чейин созулат» [7.1952. С.150] деген Рашид ад-Диндин кабары анык болсо, анда бул жерлер дагы Кэм-Кэмжит дубанынын (областынын) карамагында болгон. Айтмакчы, Риттердин маалыматтарына таянып, И.В. Березин дагы «Кэм-Кэмжиттун» Кем, кемчик, кичи кем сууларынын атынан келип чыккан дейт [8.СПБ,1858.С.158]. Андай болгон соң «кыргыз» областы «Орто Азиялык» жана «Чыгыш» кыргыздарынан жана дагы уруктардан жана уруулардан болушу мүмкүн. Кандай болгондо да «Орто Азиялык» кыргыздар «Кыргыз областынын» батыш аймактарын ээлеп турган болуу керек. «Си-ши-изиде» (XIII к) кыргыздар тууралуу сөз болгондо Эртыш менен Алтай аймагынын эки катары сүрөттөлөт [5.1951.С.5-6]. Бул маалыматтар «Орто Азиялык» кыргыздарга тиешелүү болушу толук мүмкүн.

Рубруктун (1253-1254-ж) маалыматтарында «Керкис» аттуу өлкө жана анын элдери, алар «түндүгүрөөк жакта, токойлуу жерди жердеген» түндүк элдеринин ичинде «бир дагы шаары жок» «малчылыкты кесип кылган керкис аттуу эл, ошол эле жерде лыжа тээп жүтүргөн «оренгойлор» башкача айтканда «оренхайлар», «уранкайлар» Рашид ад-Диндин эскерилген, кыргыздарга чыгыш тарабынан коңшу жайгашкан кури, баргут (баргы?) жана түмөттөр болгон, ошол доорлордо кыргыздын түштүгүрөөк тарапта тургандыгы тууралуу бул автордон жолуктурбайбыз [2.1963.С.509]. Сыягы, мында биринчи кезекте «Орто Азиялык» көчмөн кыргыздар жөнүндө сөз болуп жатса керек. Бул маалыматтар боюнча алар кыргыздар өлкөсүнүн батыш жана түштүк-батыш тарабындагы токойлуу жерди мекендеп турушкан.

Рашид ад-Диндин «Жылнаамалар жыйнагында» урасыт (?), төлөнгүт жана куштеми урууларын дагы «токой уруулары» деп аташат, себеби алар кыргыз өлкөсү жана Кэм-Кэмжиуттар менен чектешкен токойлордо жашашат» [7.1952. С.122-123]. Рашид ад-Диндин бул кабарында кыргыздар өлкөсү Кэм-Кэмжиуттардан бөлөкчө, өз алдынча мамлекет катары айтылып жаткандыгы кызык факт. Рашид ад-Дин «боз үйлөрү (демек, айылы) токойдун арасында болгон уруулардын бардыгы токой уруулары болгон» [7.1952. С.123].

«Юань-Шинин» маалыматтарына караганда «Кянь-Кянь Чжоу» областы кыргыздар өлкөсүнөн түштүк-чыгышка, ошол эле маалда «Кем б.а. Енисей суусунан батышта жайгашкан» [2.1963.С.503].

1123-жылы кытай кечили Чан-Чунь Алтай жергесинде болуп, «Кянь-Кянь Чжоу» (Кэм-Кэмжиут) өлкөсү ал жерден түндүк-батышка 1000 метрден ашык (500 верстке жакын) алыстыкта» экендигин уккан [2.1963.С.509].

Мында бизге түндүк-батыш Алтай жергеси кыргыздарга тиешелүү болгондугу маанилүү маалымат. Бул маалымат кыргыз өлкөсүнүн батыш бөлүгү Эртыш жээгине

(об-Эртыш сууларынын ортосу) чейин созулгандыгын тастыктайт. Чань-Чунь эскерген бул аймак кандай аталышта болгондугуна карабастан «кыргыз» областына кирген кыргыздардын мекени экендиги анык.

Айтмакчы, наймандар 1199-жыл Чингизхан жана «анын ошол кездеги союздашы Ван-хан кереиттен (кереиттер дагы монгол урууларынан, наймандардын чыгыш тарабындагы коңшусу болгон) талкаланып, жеңилип «Кэм-Кэмжиут» өлкөсүнө качышкан [2.1963.С.504]. Наймандардын «Кэм-Кэмжиутка качкандыгын, анын Тувада жайгашкандыгы далилдейт. Ал эми найман уруусу болсо – «Кэм-Кэмжиуттун» түштүк тарабында, ага чектешкен аймакта жайгашкан.

«Юань-Шие» «меркиттердин кол башчысы Тухте-бики (Токто-бек) жазында (болжолу 1202-ж.) Кем суусуна чейин барып (сыягы суу үстүн муз каптап турган болсо керек), бир нече күндөн кийин кыргыздар өлкөсүнө (киликестер) жетип, «алардын беш уруусун тең басып алды» [2.1963.С.505]. Демек, ал кыргыздардын чыгыш тарабына барып «Чыгыш» кыргыздарын каратып алган болуу керек.

«Юань-Шиде» кыргыздар «абдан аз санда; болгону (9000) тогуз миң түтүн эл экендиги» айтылат [2.1963.С.505-506]. Бул албетте, чындыктан алыс маалымат. Кытайлардан алынган кабарлар жалпысынан алганда ар кыл, айрым учурда бири-бирине карама-каршы. Жогоруда көрсөтүлгөн цифра деле кыргыздардын кичине эле бир бөлүгүнө гана тиешелүү болуу керек. Белгиленип өткөндөй, Рашид ад-Диндин жазып кеткенине караганда кыргыздар өлкөсүндө жана ага жанаша жайгашкан областтарда (дубандарда) көчмөндөр дагы «айыл-кыштак, шаарлар» дагы көп [7.1952. С.150]. «Юань-Ши» боюнча кыргыздар «анчалык деле дыйканчылык кылышпайт, бирок эгин эгишет» деп айтылат [2.1963.С.503].

Чань-Чунь айтканына караганда «Кянь-Кянь Чжоу» өлкөсү жөнүндө «жакшы темирди иштетишет жана тыйын чычкандары абдан көп; буудай эгишет; кытай кол

өнөрчүлөрү көп санда: алар жибек, парча, флер жана гүлдүү кездемелерди токушат [2.1963.С.504]. Мунун бардыгы Тувада же Мөңгү-Сууда болушу мүмкүн дагы, Об-Эртыш сууларынын ортосундагы аймакта жана Алтайда болушу мүмкүн эмес.

«Юань-Шиде» кыргыздар өлкөсүнө байланыштуу Ус, Хань-Хэнь жана Йиланчжоу (Жылан-Жолу) деген үч дубан эскерилет. Ус дубаны «кыргыздардан чыгышыраак, Кянь (Кем, Енисей) суусунан түндүгүрөөк жакта жайгашып, дубандын аталышы Ус суусунан улам пайда болгон жок» [2.1963.С.505]. Жыйынтыктап айтканда, бул доордон Улуу Кыргыз каганаты (державасы) түзүлгөнгө чейинки «Тан» доорундагыдай эле кыргыз урууларынын ээлик кылган жерлерин, мекендеген тоо-сууларын, алар менен чектешип, а түгүл кыргыздардын үстөмдүгүндө жашаган уруулардын жайгашышы тууралуу маалымат алдык. Эске алуучу учур – өзүнүн саясий кызыкчылыгын көздөп жазылган «Тан» эпохасынын тарыхый булактарына караганда монгол доорундагы маалыматтар кыргыздардын ээлеген жерлери, таралуу масштабы жөнүндөгү маалыматтар бир кыйла так жана чындыкка чукул. Бул өзгөчө кыргыздар өлкөсүнүн батыш бөлүгү тууралуу кабарлардан жакшы көрүнөт.

«Бей-ши-узиде» (XIII к.) кыргыздар жөнүндө маалымат «или» дарыясынын жанынан эскерилет [5.1951.С.5-6]. Болжол менен «Бей-ши-узидеги» маалыматтарга караганда ал XII кылымдын жарымында «Орто Азиялык» кыргыздар ошол жерлерде жашагандыгы толук мүмкүн деп берилет.

Рашид ад-Диндин маалыматына караганда Чыңгызхандын алгачкы мезгилинде наймандардын башчылары болуп Наркыш-Таян жана Эният-каана болгон. Кыргыздардын урууларын кыйраткан соң, Эният-каан өзүнүн Наркыш-Таян агасынын астына келбей жана белек берген эмес» [7.1952. С.135-136].

Орто Азиялык кыргыздардын Алтайга көчүшүнүн себеби катары Найман (батыш монголиядагы кичи эл) менен кагылышуусу да четке кагылбайт жана жогоруда айтыл-

ган Наркыш-Таян менен Эният-каандын чабуулунан кыргыздар элеген жерин таштап кетишкен. Белгилей кетүүчү нерсе болуп Рашид ад-Дин «кыргыз уруу» деп эскерет [7.1952.С.150]. Ошон үчүн жогорудагы сөздөн соң Наркыш-Таян менен Эният-каан жеңген кыргыз уруулары же мамлекети болушу мүмкүн.

Аскер кагылышууларынан соң «Орто Азиялык» кыргыздардын оң канаты көчүп кетишти же Моголистандын ички аймагына кирип кетишкен жана моголдор деп аталып калышкан. Алгачкы маалыматтар XV кылымдагы жазма булактарында камтылган. Шафар ад-Дина Йездинин «Зафар-наме» аңгемесинде (XV кылымдын баш жагында) «Тимурдун аскери Джетеге каршы кеткени жөнүндө» сөз бар ошондогу кыргыздар «или» дарыясынын аркасында кара талаада эл же улус болуп турушкан. Ошол мезгилде алардын башында Инга-Төрө турган [6.1973.С.155]. Маалыматтарга караганда Инга-Төрө «Иль жана улус» Кийас жергесинде колго түшөт [6.1973.С.157].

Инга-Төрөнүн санжырасы «Маджму ат-таварихте» келтирилет, анын биринчи бөлүгү кыргыздардын оң канатынын санжырасына окшош келет [6.1973.С.207-208]. Анал-Хакка, Лур-хан, Гуз-хан, Арслан-бий, Кул-бий жана Мары бийден кийин Анга-Төрөгө келип үзүлүп калат [6.1973.С.208]. Мүмкүн ушул убакта алар кыргыздардын оң канатынын катарына «моңолдор» деген ат менен кирген.

Анга-Төрөнүн баласы «Маджму ат-таварихте» Мухаммед-бек болгон. Чакырган аты Кек-Бука. Айрым санжыралардын берилишинде моңолдор уруусунун башчысын (Наалынын күйөөсү – Адигине менен Тагайдын карындашы) Кеке дешчү жана чакырган аты Кек-Бука [1.1990.С.61-62]. «Маджму ат-таварихте» берилген боюнча, Мухаммед-бектин тукуму мындай аталган: Кувай (төртүнчү тукуму), Ку-Суек (сегизинчи тукуму), Сейид-Казы (Гази) (тогузунчу тукуму). Мындан тышкары Бай Могол жана анын тукуму Чолок-Тукаме менен Кире. Бардык аттар дал келишет (айрымдары кол жаз-

мада бузулган) уруу башчылардын аттарына жана моңолдор уруусунун бөлүкчөлөрүнүн аттары менен төмөнкүлөр жаңы санжыраларда бекитилген [1.1990.С.62]. «Орто Азиялык» көчмөн кыргыздар убак-убагы менен жашаган жерлерин которуп турушкан.

Мухаммед Хайдердин «Тарих – и Рашиди» эмгегинде «Орто Азиялык» кыргыздар азыркы жайгашкан жерлеринде XVI к. эскертилгендиги жөнүндө маалымдайт. Бирок мурунку убактагы ар кандай көчүп-конуулар жөнүндө автор маалымат бербейт [9.1973.С.75]. Н.Н.Тумановичтин жазганына караганда, Моголистандын алгачкы тарыхында кыргыздар эскертилбейт. XVI к. биринчи чейрегиндеги болуп өткөн окуяларда алар (кыргыздар) Моголистандын негизги калкы катары – Талас өрөөнүнөн тартып батышка карай чыгышка чейин жана чыгышта Турфанга чейин, түштүктө Кашкар, түндүктө болсо «иле» чөлкөмдөрүндө жайгашкан. Негизги жашаган аймагы катары Ысык-Көл эсептелинет. Бирок кыргыз уруулары ар кандай шарттарга байланыштуу батыш жакта Талас жана чыгышыраак жакта Турфан аймактарында көчүп-конуп жүрүшчү. XVI кылымдын башында кыргыздар моголдордун жеринде үстөмдүк кылып аларды Кашгар жакка сүрүп чыгарышат. Саид-Хандын аскер жоокерлери пайда болуп жиберилген убакта кыргыздар чачырап жана Моголистандын эң ыраак аймактарында кайрадан

пайда болушкан [9.1973.С.84-85]. Кыргыздарды Мухаммед Хайдер «Моголистандын токой (жапай) жолборстору» [9.1973.С.79] деп атаган. Мындай айтылгандын себеби мүмкүн «Орто Азиялык» кыргыздар Тянь-Шандын тегерегиндеги токой аймактарында жашагандыгын көргөзгөн.

Шараф ад-Дина Йездинин «Зафар-наме» китебинде (XV к. биринчи жарымы) «Тимурдун жоокерлерин моголистандын бардык тараптарына жиберилиши, Джете улусун жоготконго багытталган» Худайд Хусайин менен Мубашшир-бахадурдун жоокер башчылары «Кумартакуну жол көргөзгүч кылып, Уручку аркылуу 20 миң курама жоокери менен жолго түшкөн. Бикут деген жерге жеткенде алар Бул(а)гачы-вилкар эли менен жолугуп чоң согуш болду» [6.1973.С.140].

Ушул маалыматтарга таянсак Бул(а)гачы Или дарыясынын аймактарында жайгашкан, жана ушул эле булактарда айтылгандай Тимурдун буйругу менен анын Эмирлери «Или дарыясын кечип өтүп», бул(а)гачы элин издешкен, «ошол аймактардын бардыгын карап чыккыла» [6.1973.С.140-141] деген талап койгон. «Маджму ат-таварих» бир нече ирет бул(а)гачи уруусун эскертет, көбүнчө уруунун аттарын: бостон, тейит, жоо-кесек, дөөлөс, кыдырша жана кан(г)ды. Бул кыргыздардын урууларынын негизин түзөт. Кийинчерээк бул топ «ичкиликтер» деп аталган [4.1968.С.204].

Адабияттар

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические культурные связи. Ф. 1990.
2. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Т. 1. М. 1963.
3. Б.Солтоноев. Казак-кыргыз тарыхы. (Рукопись отдела истории. 1057).
4. История Киргизской ССР. Т. 1. Ф., 1968.
5. Кюннер Н.В. Новые китайские материалы по этнографии кыргызов (хакасов) VII-VIII вв. // Хакасский научно-исследовательский институт языка, литературы и истории. Записки. Выпуск II. 1951
6. Материалы истории Кыргыз, Кыргызстана. Ф.1973.
7. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. М.-Л. 1952.
8. Сборник летописей. История монголов. Соч.Рашид ад-Дина. Введ.: о тур. и монг. племенах. Перев.с перс.И. В. Березина. Труды Вост. отд. И.А.О., часть пятая. Спб. 1858.
9. Туманович Н.Н. Сочинение мирзы Мухаммеда-Хайдер «Тарих-и Рашиди» - как источник по истории кыргызов Киргизии. В сб.: Арабо-персидские источники о тюркских народах. Ф. 1973.

УДК 94 (575,2) (04)

Каратаев Олжобай,
профессор, тарых илимдеринин доктору
Каратаев Олжобай,
профессор, доктор исторических наук
Karataev Olzhobay,
professor, doctor of historical sciences

“КӨК БӨРҮ” - КЫРГЫЗДАРДЫН УЛУТТУК СПОРТТУК ОЮНУ: ГЕНЕЗИСИ ЖАНА ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Аннотация. Көк бөрү – кыргыздардын байыркы спорттук оюндарынын бири. Учурда “Көк бөрү” кыргыздардагы массалык улуттук оюндардын бирине айланды. Макалада спорттук коллективдүү оюндун келип чыгышы, калыптануусу, анын тарыхый-этнографиялык, диний-философиялык башаты, маңызы изилденет. Кыргыздардын салттуу маданиятынын бир бөлүгү болгон “көк бөрү” (“улак”) спорттук оюнунун башка түрк тилдүү элдердеги параллелдери, жалпылыктары, кээ бир өзгөчөлүктөрү талданат. Улуттук маданияттын ажырагыс бөлүгү болгон салттуу спорттук оюндар, алардын тарыхый-философиялык негизи кылымдар бою өнүгүп келди. Учурдагы биз жашап жаткан глобалдашуу заманынын жана технологиялык прогресстин шарттарында калктын этникалык өзгөчөлүгүн сактап келе жаткан чөйрө - бул улуттук спорттун түрлөрү, анын ичинен эң бир популярдуусу салттуу “көк бөрү” (“улак” деп айтылат) оюну болуп эсептелет.

Негизги сөздөр: кыргыздар, көк бөрү, улак, тотемизм, Көк Теңир, хунну (сюнну), Кытай, бөрү.

“KÖK BÖRÜ” – THE NATIONAL SPORTS GAME OF THE KYRGYZ: GENESIS AND EVOLUTION

Abstract. “Kok bөрü” is one of the most ancient sports games of the Kyrgyz people. At present, “Kok bөрü” or “goat-wrestling” has become one of the most massive and spectacular national outdoor games. The article explores the origins and origins, formation and religious and philosophical meaning of the game. In addition, parallels are given of the game “Kok bөрü”, which has become part of the traditional culture of the Kyrgyz, with other Turkic-speaking peoples. In the modern era of globalization and technological progress, national sports are the environment that preserves the ethnic identity of the population, one of the most popular of which is the traditional game “blue wolf”.

Keywords: Kyrgyz, kok bөрü, goat-lashing (ulak), totemism, Kөk Tengri, Xiongnu, China, wolf.

“КӨК БӨРҮ” – НАЦИОНАЛЬНАЯ СПОРТИВНАЯ ИГРА КЫРГЫЗОВ: ГЕНЕЗИС И ЭВОЛЮЦИЯ

Аннотация. “Көк бөрү” является одним из древнейших спортивных игр кыргызов. В настоящее время “Көк бөрү” или “козлодрание” (улак тартыш) превратилось один из самых массовых и зрелищных национальных подвижных игр. В статье исследуются истоки и происхождения, формирования и религиозно-философский смысл игры. Кроме того, приводятся параллели ставшей частью традиционной культуры кыргызов игры “Көк бөрү” с другими тюркоязычными народами. В современную эпоху глобализации и технического прогресса

средой, сохраняющей этническую идентичность населения, являются национальные виды спорта, одним из самых популярных из которых является традиционная игра «Кок бору».

Ключевые слова: кыргызы, көк бөрү, улак, тотемизм, Көк Теңир, хунну (сюнну), волк.

Киришүү: Кыргыздар терең салттуу маданияты бар эзелки этнос катары белгилүү. Кыргыздардын эл болуп калыптануусу да татаал, ары узакка созулган этникалык процесс болгону ырас. Натыйжада, тарыхый өнүгүү этаптарында кыргыздарда бай материалдык жана руханий салттуу маданияты калыптанды. Анын ичинде улуттук маданияттын ажырагыс бөлүгү болгон салттуу спорттук оюндар, алардын тарыхый-философиялык негизи кылымдар бою өнүгүп келди. Учурдагы биз жашап жаткан глобалдашуу заманынын жана технологиялык прогресстин шарттарында калктын этникалык өзгөчөлүгүн сактап келе жаткан чөйрөнүн бир багыты - бул улуттук спорттун түрлөрү, анын ичинен эң бир популярдуусу салттуу “көк бөрү” (“улак”) оюну болуп эсептелет. Күч оюндарынын жөнөкөй ыкмалары эбак замандарда эле калыптанган, ал ыкмалар коргонуу жана кол салуу үчүн колдонулган. Кыргыздар бай салттуу материалдык жана руханий маданиятка эгедер калк. Кыргыздардын күч оюндарына негизделген күч менен дене көнүгүүлөрү, элдик оюндары жана мелдештери улуттук маданияттын составдык бир бөлүгү болгон. Узак убакыттар бою адамдар жараткан материалдык өндүрүш бир эле учурда аскердик-колдонмо көнүгүүлөрү менен байланышкан. Бул көнүгүүлөр жана салттуу спорттук мелдештер элдик жана диний майрамдар менен тыгыз байланышта өнүгүп келди. Илимий макалада кыргыздардын улуттук оюндарынын бири – “Көк бөрүнүн” келип чыгышы, генезиси, калыптануусу жана эволюциялык өнүгүүсүнө саресеп салынат. Тарыхый-этнографиялык, фольклордук ж.б. даректүү жазма булактардагы маалыматтардын алкагында спорттук-прикладдык оюндун келип чыгышынын тарыхый негиздери, башка элдердеги параллелдери, кыргыздардын тотемисттик ж.б. диний-философиялык ишенимдери ынанымдуу илимий тыянактар менен бекемделет.

Материалдар жана усулдар. Илимий иштин булактык негизин эзелки кытай жыл баяндары (хроникалар), Орхон-Енисей эпитафиялык эстеликтериндеги маалыматтар, тарыхый-этнографиялык башка маалыматтар, талаа материалдары пайдаланылды. Тарыхый булактарды сыпаттоодо булактык усулдар, анализ жана синтез усулдары колдонулду. Ириде, пайдаланылган булактардын маалыматтарды камтыган өзгөчөлүктөрү, маңызы жана булактардын тематикасына карата типтештирилди. Тарыхый изилдөөлөрдүн усулдары салттык мүнөзгө карата эки чоң топко ажырай турганы маалым. Алар: илим изилдөөнүн жалпы усулдары жана атайын тарыхый усулдар. Арийне, мындай топторго бөлүү шарттуу түрдө колдонулат. “Тарыхый” деп аталган усулду тарыхчылар гана эмес, коомдук жана табигый илимдердин өкүлдөрү кенири колдонуп келишери белгилүү. Тарыхый усулдун дагы бир варианты “ретроспективдүү” (“регрессивдүү”, “реконструкциялык”) усул” деп аталат. Анын өзөккү мааниси изилдөөчүнүн бүгүнкү коомдун тарыхый абалын андап билүү үчүн өткөн доорлордун тарыхый абалын билүүсү зарыл. Тарыхты андап билүүнүн фундаменталдуу принциби болгон историзм – кубулуштарды жана тарыхый өнүгүүнү андап билүүдө турат. Жалпы илимий принциптин системалуулугу изилденүүчү маселенин ички байланыштарын ачып берүүдө турат. Обьективдүүлүк принциби - изилдөөнүн предметине так жана милдетүү мамиле жасоодо турары белгилүү

Жыйынтыктары жана талкуулоо: Дене тарбиялык машыгуулар жана мелдештер жалпы улуттун ден соолугуна пайдасы бар экендигин байыркы ата-бабалар эзелки замандардан эле билишкен (Каратаев, 2015:195-196). Кыргыздардын тарыхый мекенинин бири болгон Түштүк Сибирде жашаган бүгүнкү түрк-монгол тилдүү этностордо да салттуу спорттук оюндар жана

ага байланышкан спорттук маанайдагы мелдештер кеңири жайылган. Карылуу болууга, шамдагайлыкка жана аскердик өнөргө жаш мезгилинен калыптандырган оюндар – салттуу спорттук мелдештер болгон. Чоң салтанаттын алдында коллективдүү сыйынуу жөрөлгөсү (ритуалы) аткарылып, андан соң жыйналган калк үчүн атайын уюштурулган мелдештер көрсөтүлгөн. Бул “үчилтик” же “триада” (орусча) деп аталып, оболу күрөш, ат чабуу жана соңунда жаа атуу менен аяктаган. Бул мелдештер культук мүнөзгө ээ болуп, “жашоо үчүн күрөш, элик сыяктуу (мингич ат) алга (күнгө) умтулбасаң, “бейиштеги” орун үчүн (бейиш бул - бүркүт) күрөшпөсөң, анда сени тагдыр “тозокко” (аюу мекендеген жер алды дүйнөсү) алып барат” – деп түшүнүшкөн (Даржаа, 2008: 24-27).

Кыргызстандан (Теңир-Тоо, Памир-Алай) Алтайга чейинки созулуп жаткан тоо кыркаларында, аска-таш беттериндеги петроглифтерде алгачкы спорттук көнүгүүлөрдүн, беттешүүлөрдүн элестери чагылдырылгандыгын даана байкоого болот. Аллегориялык мааниге ээ болгон сценаларда ат жана күч оюндары, аңчылык сюжеттери, демонологиялык укмуштуу күчтөр менен адамдардын беттешүүлөрү кеңири берилет. Дал ошол алгачкы общиналык (жамааттык) доордо эле адам баласы денеси таза, күчтүү жана шамдагай болмоюн жаратылыштын кубулуштарына, боло турган кырсыктарына, кошуна уруулардын чабуулуна, жапайы жаныбарлардын кол салуусуна туруштук бере алышарына түшүнүшкөн. “Улак” жана “көк бөрү” – кыргыздын улуттук спорттук оюнунун эки мааниде, эки жагдайда ойнолорун изилдөөчүлөр белгилешет. Шамдагайлыкты чабандестикти, каруу күчтү, эр жүрөк тайманбастыкты талап кылган байыркы оюндардын бири болгон, кыргыздар коомундагы көңүл ачуунун бир түрү, салттык мааниси бар спорттук Улак” же “көк бөрү” мелдештерин өткөрүү ар кандай шарттарга жана себептерге (үйлөнүү тою, сүннөт тою, аш берүү) карата уюштурулган. Албетте, бул оюнга катышуу үчүн күчтүү,

мыкты жана чыдамдуу, тапталган аттар тандалып алынары бышык. Бул спорттук оюн Орто Азия элдеринде кеңири таралган, айрым этникалык, чөлкөмдүк спецификалык өзгөчөлүктөргө ээ. Коңшулаш казактарда - “көкпар”, өзбектерде - “улак”, “купкари”, тажиктерде “бузкаши”, уралдык (түштүк) башкырларда - “көк бөрү” деп аталат (Кармышева, 1987: 235).

Бул спорттук-колдонмо оюн учурдагы кыргыздарда “улак тартыш” деген ат менен да белгилүү. Кыргызстандын Жалал-Абад, Алай, Чоң-Алай, кыргыздар эзелтеден жашаган Каратегин-Мургаб аймактарында “улак тартыш” оюну аталганы менен айрым учурларда бир жашка чейин торпок тартышары белгилүү. “Көк бөрү” ж.б. ат үстүндөгү оюндар (эңиш, жамбы атуу, тыйын эңмей ж.б.), жапайы аң уулоо кыргыздарды жаштайынан жоокерчилик мүнөзгө тарбиялаган. Таанымал тарыхчы-этнограф С.М.Абрамзон: “...кыргыздар балдарын жаш мезгилинен тартып жоо менен беттешүүгө, тайманбас, шамдагай жана каарман жоокер болууга даярдашкан. Кыргыздын улуттук оюндары катышуучуларда шамдагайлыкты, эр жүрөктүүлүктү, физикалык жактан каруулукту, айлакер тапкычтыкты (акылдуулук), кырдаалдан чыгуунун жолдорун калыптандырган. Тарбия берүүнүн бул системасы жаш балдардын кыймылдуу оюндарынан башталган. Бала жетилген сайын улам жаңы татаал оюндарды өздөштүрө берген. Мындан улуттук оюндардын системасы аркылуу болочоктогу атчан аскерлерди такшалтуунун жолун көрүүгө болот” – деп белгилеген (Абрамзон, 1991:167). “Көк бөрү” адамдын күндөлүк жашоосунун кандайдыр бир маанилүү этабына, үй-бүлөдөгү же туугандар ичиндеги кубанычтуу же болбосо траурдук окуяларга байланыштуу каада-салттарда ойнолуп келинген.

Аш-тойлорду, майрамдарды өткөрүүдө көпчүлүк учурда дал ушул сөз кылынып жаткан спорттук оюнду уюштурууга умтулушкан. Кыргызстандын түндүк аймактарында улак тартуу адамдын, үй-бүлөнүн турмушундагы кубанычтуу окуяларга (кыз

узатуу, баланын төрөлүшү, тушоо кесүү, сүннөт ж.б.) жана кийинчерээк мусулман динине байланыштуу келип чыккан майрамдарда (курман айт, орозо айт) өткөрүлсө, Кыргызстандын түштүгүндө көзү өткөн ата-бабалардын арбагына багышталган аш берүүдө кеңири уюштурулган. Көзү өткөн кишиге аш берүү анын балдарынын же тукумдарынын материалдык шарттары болгон кезде гана өткөрүлөт, милдеттүү түрдө өткөрүү талкууланбаган, тууган-туушкандар арасында ашты өткөрүү жана уюштуруунун жылы, мезгили үй-бүлөдөгү материалдык ж.б. шарттарга жараша кеңешип, аныкталган. Мында “Манас” эпосундагы Көкөтөйдүн өз атасына багыштап уюштурган ашка төгөрөктүн төрт бурчунан чакырылган конктор келишкен, спорттук ар кыл мелдештердин түрлөрү уюштурулгандыгын параллел катары келтирүүгө болот.

Кыргыз улуттук оюндары тууралуу баалуу маалыматтарды кагаз бетине түшүргөн А.Тыныбековдун пикири боюнча улакты эң бир кадырлап тарткан түштүк тараптагы кыргыздар болгон (Симаков, 1984: 86-88). Оюн бир уруу тарабынан уюштурулган чоң сый тамактарды коштогон көңүл ача турган таймаштардын катарына кирген. Тактап кетчү маселе “улак” оюну мурдагы СССРдин заманында да уюштурулчу. “Көк бөрү” оюнуна катышып жүргөн улакчылар булгаарыдан (тери) атайын кийим тиктирип кийишкен. Аш-тойдун алкагында уюштурулган улак тартуу оюнунун шартын сактоо менен улакты алып келип таштоочуларга бериле турган байгени атайын дайындалган жарчылар элге ыр түрүндө угузуп турушкан. Бир нече жолу экиден-үчтөн тарткандан кийин көп киши катышкан “жайма тартуу” деген түрү ойнолгон. Бул сапар улакты алып келип таштаган кишинин элинин наамына мурдагыдан арбыныраак байге беришкен (Тыныбеков, 2011: 64). “Аламан тартуу” Тажикстанда жашаган түрк тилдүү лакайлар, дүрмендер, коңураттар (конграт) чөйрөлөрүндө кеңири жайылганы маалым.

XIX к. төртүнчү чейрегинде Императордук орус армиясынын генерал-лейтенанты,

Орто Азияны изилдеген аскер адамы Н.Г. Гродеков кыргыздардагы спорттук оюнду төмөндөгүдөй сүрөттөп жазган: “Жайма көк бөрү” же “аламан көк бөрү” улак тартууга арналган байгелер берилип бүткөндөн кийин калыстын же болбосо той-аштын ээсинин кулактандыруусу менен өткөрүлгөн. Айрым учурларда жайманы оюндун биринчи фазасында эле жарыялашкан. Натыйжада ар бир улакчы өзү үчүн аракеттенген. Ошол эле учурда оюндагы таймашта өз ара колдоону алдын-ала сүйлөшүп алышкан улакчылардын ийгиликти камсыз кылуусу салыштырмалуу жеңилге тургандыгы шексиз. Албетте, мындай шериктештердин (команданын) катарында карылуу жана тажрыйбалуу улакчылардын катышуусу зарыл болгон. Оюнчулардын алдындагы максат улакты тартып алып качып, негизинен марттыгы менен өзгөчөлөнгөн кадырлуу, бай адамдын боз үйүнүн босогосунун алдына таштоо болгон. Эзелтеден келе жаткан шартка ылайык үй ээси жеңүүчүгө сырт кийим, мал же акча түрүндө белек тартуу бериши керек болгон. Айрым учурларда оюнду узартуу үчүн жаңы союлган улак бергендиги тууралуу да маалыматтар кезигет (Гродеков, 2011:210).

Чек ара маселелери жана чалгын иштери боюнча Памир тарапка бет алган орустун аскер адамдары 1880-жылы Алай тарапка жолго чыгышып, Эркеч-Там чөлкөмүндө Кытай бийлик өкүлдөрү, чек арачылары менен жолугушуу өткөрүшкөн. Ушул аскердик чалгын экспедициясынын катышуучусу К.К.Казанцев орус бийликтерине келип жолугушкан кыргыздар жана ат оюндары боюнча кызыктуу маалыматтарды жазган: “...кыргыздар бамбук жыгачынан жасалган узун найзаларды шамдагай жана ийкемдүү колдонушат. Минген жылкыларынын бойлору, көлөмү жана түстөрү ар кыл болгондугуна карабастан өтө чымыр келет, бат чуркашат (Казанский, 1895: 74). Ошол эле күндөрү К.К.Казанский (ал “кукбурэ” деп жазат) адигине жана жапалак (мунгуш) урууларынын ортосундагы мелдешке күбө болгон. “...Бизге көчмөндөр келишти

жана “кукбурэ” салттуу оюнун көргөзө башташты. Көпчүлүгү шынга бойлуу, кыймылы начар, көз жана тери ооруларынан запкы жеген, мүнөздөрү жоош көрүнгөн кыргыздар ат үстүнө олтурушканда таптакыр өзгөрүштү, биз байкаган кыргыздардагы көрүнүш түп-тамырынан бери кайра алмашты. Ат үстүндөгү кыргыз шамдагай, ийилчек, ишенимдүү жана эпчил, чарчабаган ийкемдүү чабандеске айланды. Кыргыздардын ат үстүндө узак жол жана татаалдыктарга кадыресе чыдашкандары бизди таң калтырды. “Кукбурэ” оюну абдан кызыктуу өттү, жеңген тарап катары таанылган Жапалак (Мунгуш уруусунун курамындагы ири уруктар тобу. – О.К.) уруусуна баалуу соорундар ыйгарылды”, – деп жазган (Казанский, 1895: 74-75).

“Көк бөрү” – “оглак” (кыргызча – улак) Кыргызстандын аймагында XVI к. да эскерилет. Маалыматтарга караганда, Захрдедин Бабурдун айланасындагы ишеничтүү кишилердин бир нечеси “оглакчи” деген лакап атты алып жүрүшкөн (Кармышева, 1987: 236). Алардын ичинен эң белгилүүсү Сейид Юсуф Оглакчи эле. Бабур анын тегинин моголдордон болорун, Улутбекке да ак дилинен кызмат өтөгөн баатыр, каарман мүнөз адам, Кабулга катар жолдо сапарлаш болгондугун жазган (Алиев, 2015: 290). Кыргыздын элдик дастандарында улуттук оюндар, анын ичинен “көк бөрү” эскерилет. “Манас” эпосунда: Бөлүнүп ордо, чын мөрөй, Аtpай турган жер бекен? Жатпай оюн, көк бөрү, Тартпай турган жер бекен? – деп айтылат. Көкбөрү - эпостогу каарман. Сагымбай Орозбаковдун вариантында Көкбөрү кыпчактардын уруу башчысы. Манастын алгачкы казаттарына катышат, башка учурларда Көккөён султандын атасы катары эскерилет. Саякбай Каралаевдин варианты боюнча Көкбөрү Крым элинин ханы. Манастын өзүнүн айтуусу боюнча анын эң жакын адамдары Кошой, Төштүк, Сайкал менен бирге атайы чакырылып, курман болгон Манастын сөөгүн купуя жашырууга катышат (“Манас”. Энциклопедия. Т. II: 534).

Эмне себептен аскердик-прикладдык мүнөзү бар кыймылдуу (подвижный) оюн

“көк бөрү” жана “улак” оюну деп аталып калган, эки аталыш кандай мааниге ээ болгон деген суроо келип чыгат. Бул оюндун этногенетикалык тарыхты иликтөөдө кандайча орду бар? Улуттук спорт оюнунун түпкү маанисинде оюндун бөрү, карышкыр менен байланышы барбы? – деген суроолор пайда болот. Спорттук мелдештер, анын ичинде ат оюндары кыргыздарда эзелтеден белгилүү. Элдик уламыш-болмуштарда, жөө жомоктордо, баатырдык дастандарда “улак тартыш”, “көк бөрү” оюндары кеңири эскерилет. Бул багытта тарыхчы А.Көчкүновдун да жазган пикирлери бар (Көчкүнов, 2015: 17-18). Ушул күнгө чейин окумуштуулардын чөйрөсүндө талаш-тартыштарды жаратып келе жаткан спорттук оюндардын бири - көк бөрү оюну. Бул оюндун келип чыгышы боюнча ар кандай көз караштар, карама-каршы пикирлер илимий адабияттарда айтылып келери белгилүү. Айрымдары “көк бөрү” оюнун бөрү тотеми менен байланыштуу культтук (сыйынуучулук) маанайда карашса (Липец, 1981: 135-148; Потапов, 1953: 120-133), башкалары көңүл ачуунун бир формасы катары кабыл алышат (Көчкүнов, 2015: 17-18). Айрымдары болсо, мисалы С.П.Толстов (Толстов, 1948: 284), Г.Н.Симаковдор (Симаков, 1984: 146-150) үйлөнүү үлпөтү менен байланыштырышкан. Бирок, С. П. Толстов бул оюндун түпкү тамырын жаратылышка сыйынуудан (культ природы) келип чыккан деген көз карашты сунуш эткен (Толстов, 1948: 284). Байыркы хунну (сюнну), монгол тилдүү дунхуларда (сяньби), кыргыздарда жана көк түрктөрдө ат оюндары тууралуу алгачкы маалыматтар кытай жазма булактарында, хуннулар (Европада - гунндар) боюнча европалык хроникаларда сейрек эскерилет. Түндүк Вэй (Табгач мамлекети же Тоба Вэй, 386-535 жж.) династиясынын тарыхчылары: “Император Гоацзунун (471-499 жж.) башкарган доорунда Беш Гоацзюй (Теле уруулары) уруусуна (элине) кирген бир нече он миңдеген калкы Көк Теңирге (Кытай булактарында – Көк Асман) багыштап курмандык чалуу үчүн жыйналышты. Бул чоң жыйында алар (теле уруулары, гаогюйлар) көптөгөн мал-

ды курмандыкка чалышып майрамдашты, ат оюндарын, ат жарыштарын уюштурушуп, ырлар менен коштолгон жүрүштөрүн жасашты, эс алышты, бул сыяктуу топтолгон бир нече уруулардын бириккен жыйыны сейрек көрүнүш” – деп жазышат (Кляшторный., Савинов, 2005: 52-53). Курмандык чалуу салтанатына Кытай (Табгач – Тоба Вэй) императорунун катышкандыгы белгилүү. Кытайдын букаралыгын кабыл алган хуннулардын (сюнну) дагы бир тобу жөнүндө тарыхый булак төмөндөгүдөй маанилүү маалыматты эскерет: “...түштүктөгү Шаньюй (хуннулардын көсөмү) Кытай букаралыгына өткөн мезгилден бери Кытай императоруна (багышталган төртүнчү курмандык чалуу салтын киргизди. Курмандык өткөрүү маалында уруу башчылары мамлекеттик иштерди, эл аралык маселелерди талкууга алышкан, ат чабуу жана төөлөрдү жарыштыруу менен тамашага батышкан” (Бичурин, 1950: 119; Көчкүнов, 2015: 14). Бул жерде көрүнүп тургандай хуннулардын бир тобу башка мамлекеттин букаралыгын алып жатса да башкы каадасын – Көк Теңирге арналган курмандык чалуу салтын жоготпостон аны өз адаттарына төртүнчү салт катары киргизип, мурдагыдай эле ат оюндарын жана төө жарыштарыны уюштурганы айтылат. Хуннулардын жылына үч ирет курмандык чалынган салты тууралуу кытай тарыхый булагы мындайча баяндайт: “сюннулар (хуннулар) адаттары боюнча Лунчэнде жылына үч жолу курмандык чалышкан, алар дайыма бирдин, бештин жана тогуздун айында, У (кытайча) күнүндө Асман рухуна (Көк Теңирге – О.К.) багышталган курмандыкты чалышканы... Курмандык чалуу маалында (хуннулар) бүт көчтү, элди чогултушкан... мамлекеттик иштерди талкуулашкан, ат чабуу (ат оюндары) жана төөлөрдү жарыштыруу менен тамашага батышкан” (Материалы по истории сюнну, 1973: 15; Көчкүнов, 2015: 14). Европа хуннуларынын королу Аттила (406-453 жж.) үйлөнүү үлпөтүндө ууландырылып өлтүрүлгөндөн кийин хун-

нулар өз акими Аттиланы ыйлап-сыктап аза күтүү салты менен акыркы сапарга узатышкан зыйнатын гот (герман) тарыхчысы Йордан сүрөттөп жазган: “Королдун сөөгү салынган табыт талаадагы атайын тигилген жибек чатырдын алдына жайгаштырылып, гунндар сөөк узатуу зыйнатын башташты. Королдун өлүмүн уккандар жүздөрүн бычактар менен тилип киришти, кан чыгарышты, аял сыңары ыйлап, жаш төккөндөр көз жаштарын жүзүндөгү каны менен аралаштырып агызышты... Хуннулардын тандалма атчан кошуундары сап-сап болуп тизилген абалда Аттиланын табыты коюлган өргөөнү айланып өтүп коштошуп жатышты, ага эң соңку сый-урматын көрсөтүштү. Аттиланын улуулугун, мурдагы жетишкен жеңиштерин көкөлөтө мактап айтышты. Ый (кошок) бүткөндөн соң хуннулар ошол жерден тамак жешип, чоң майрамдык салтанат уюштурушту. Гунндар¹ терең кайгыга баткан аза күтүү каадасын майрамдык көңүл көтөрүү салтанаты менен алмаштырышты. Сөөк алтын, күмүш ж.б. зыйнаттар менен кошо көмүлгөндөн соң, сөөк коюуга катышкан бөтөн тектүү адамдардын баарын тең кырып салышты” (Йордан, 1960: 117-118). Албетте, мындай сөөк коюу зыйнаты ат оюндары менен коштолгондугу ырас. Хуннулардагы диний ишенимдеринин пантеонунда “кудайлардын жолу” же “йол тенгри” түшүнүгү болгон. Аларда (хуннуларда) жер алдындагы (Төмөнкү дүйнө) дүйнө жана кудайлар тууралуу маалымат жок болгондугуна карабастан сөөк көмүү салттары байыркы түрктөргө окшош болгон.

Ошол учурдагы христиандарды Европа гунндарынын аза күтүү зыйнатында жүздөрүн бычак менен тилиши, сөөк жашырылган мүрзөнүн айланасында ат оюндарынын уюштурулуусу таң калтырган экен. VI к. көк түрктөр көзү өткөн тууганына багыштап өткөргөн аза күтүүнүн өзөккү белгиси катары беттерин бычак менен тилишип, ат оюндарынын мелдештерин өткөрүшөт, майрамдагыдай кийинишкен уландар ме-

¹Азиядан Европага журт которуп барган хуннулар латын, герман тилдүү булактарда “гунндар” деген ат менен белгилүү болушкан. – О.К.

нен кыздар атчан мелдештерге катышышат, оюндар эротикалык мүнөзгө ээ болот, андан соң ата-энелери кудалашуу жөнүндө сүйлөшө башташат” – деп баяндайт кытай жазма булагы (Кляшторный, 1994: 45). Демек, байыркы хуннулардын заманынан бери карай түрк тилдүү элдердин кыялында адам көзү өтө турган болсо, анын артынан жаңы жашоо уланат деген түшүнүктөр калыптангандыгын байкоого болот. Жогоруда белгиленгендей, мында кыргыздардагы “Көкөтөйдүн ашынан” бүгүнкү күндөргө чейинки уланып келе жаткан аталарды эскерип аш берүү, андан соңку көк бөрү ж.б. улуттук оюн-зоок менен коштолгон ат оюндарын мисал катары келтирүүгө болот. VII-IX кк. кыргыздар (Енисейдеги Кыргыз мамлекети) тууралуу кытай булактарында төмөндөгүдөй маалыматтар жазылган: “... үчүнчү айда (кытайча – “бао-ши”, кыргыз тилинде - «баш ай») кыргыздар жер айдап, эгин себишет, сегизинчи жана тогузунчу айда (эгинди) жыйнашат. Эгиндерди кол тегирмендерге тартышат, Аженин (Кыргыз каганы) тамагына эгинден жасалган азыктарын кошуп беришет... Жылкынын, төөнүн этин жешет. Музыкалык аспаптардан добулбас, чоор... Чоң жыйындарда төөлөрдүн жарышы, арстан оюндары, ат оюндары (көнүгүүлөрү) көрсөтүлөт. Алардын минген аттары абдан зор жана күчтүү келет, согушка көнүккөн аттарга өзгөчө маани беришип, аларды жетекчи аттар деп аташат. Аларда (кыргыздарда) ар кыл үй айбандары, төө, букалар, койлору көп санда, айрыкча букаларды көп асырашат. Бай үйлөрдө малдын башы эки-үч миңден ашат (Кюнер, 1961: 55).

“Көк бөрү” – термини орто кылымдардагы жазма булактарда эскерилет. Сириялык Михаил (“Дневник Михаила Сирийского” же “Сириялык Михаилдин күндөлүгү”. 1126-1199 жж.) аттуу христиан илим адамы Орто жана Жакынкы Чыгышты XI к. басып алышкан огуз-түркмөндөрдүн (сельжуктар) ичинде жашап, алар колдонгон каада-салттарын, жөрөлгөлөрүн жазып алган. Сириялык Михаил түркмөндөр ислам динин кабыл алышкандыгы менен жырткыч

жаныбарга бөрүгө (булакта -“gök bögi” деп жазылган. – О.К.) сакралдуу жаныбар катары ишенишкендерин, түркмөндөр “gök bögi” - “ит сыяктуу жырткыч жаныбар катары сүрөттөп айтышат” – деп жазат (Гусейн заде, 2011: 103-110). Ушул эле сириялык автор түркмөн-огуздар кудайды “Танри”, асманды “Көк Танри” деп аташарын эскерген. «Китаб-и дедем Коркуд» дастанынын каармандарынын бири Салор-Казан өзүнүн тегин атап жатып, “менин түпкү тегим бөлтүрүктөн... бөрүдөн тараганбыз” – деп баяндайт (“Книга моего деда Коркуда”, 1962: 92). “Көк бөрү” аты башка жазма булактарда да эскерилет: Огуз-түркмөндөрдүн орто кылымдагы дастаны болгон “Огуз-намеде” - gök bögi түрктөрдүн аскердик урааны катары чакырылып, согуштук жүрүштөрдө колдонулган (Щербак, 1959:49). “Көк бөрү” (Gök bögi) -“Огуз каган” дастанында көк түрктөрдүн аскер жүрүштөрүндөгү жол баштоочусу, колдоочусу болгон карышкыр. “Көк бөрү” жана “улак” оюндарынын айырмасы барбы деген суроо пайда болору калетсиз.

Кыргыздардын XIX-XX кк. элдик оюндарын тереңдетип изилдеген ленинграддык (Санкт-Петербург) таанымал этнограф-тарыхчы С.Г.Симаков төмөнкүлөрдү белгилеген: “кыргыздардын каада-салт багытындагы улуттук оюндарынын мурдагы диний ишенимдердин жана культтардын таасири ачык байкалат. Бул оюндар үйлөнүү тойлорундагы аткарылган салтанаттуу каадалардын мүнөзүнө жараша болгон. Алар куда түшүү, калың төлөп берүү, үйлөнгөнгө чейин жигиттин кызга жолугуп кетүүсү, соңкусу элге чоң той берүү менен аяктаган. Үйлөнүү тойлорунда аткарылуучу көңүл ачуучу программага “көк бөрү” жана “чап улак” оюну кирген. “Көк бөрү” оюну өтө жандуу өтүп, ага көпчүлүк катыша алган. Бул мелдешке эки тарап, кыз жана күйөө баланын тарапкерлери катышышкан. Уткан тарапка кыздын атасы баалуу соорундарды берген. “Чап улакты” оюндун элементтери болгондугу менен, ал каада ритуалдык мүнөзгө ээ болгон. “Чап улакты” кызды

алып келүү үчүн аттанышкан күйөө бала тараптын жигиттери уюштурушкан. Бул оюн шарттуу мүнөзгө ээ болуп, анын максаты улакты алуу же ага ээ болуу эмес, сый-урмат жана жакшылыктарды каалоо максатында кыздын атасынын алдына же үйүнө ташташкан. Улак таштаган жигитке акча, баалуу буюмдарды беришкен. “Улак” эки уруунун ортосундагы мелдеш болгон эмес (Симаков, 1984: 87-88). Калың даярдап алып кудаларыныкына келе жаткан топко союлуп, башы жана туяктары кесилген улакты эки-үч жигиттин ат үстүндө алып барып күйөө баланын минген атынын алдына ташташы “чап улак” деп аталган. Мындай ырымга байланыштуу улакты таштаган жигиттерге белек берүү салтка айланган. Үйлөнүү тоюнун алкагында өткөрүлгөн бул ритуалдык оюндун дагы бир түрүнө, калыңын алып келе жаткан жигиттердин улакты биринен экинчисине өткөрүп берүүсүн айтууга болот. Куданын үйүнө жакындаганда кыздын атасы жигиттерди каршылап тосо чыгар замат “улак тартышуу” оюну уюштурулган. Негизги максат улакты кыздын атасынын үйүнө алып барып таштоо болгон. Эгер муну жигит тараптагылар жасай алса, «соорун» деп аталган байгени кыздын атасы, ал эми кыз тараптагылар таштаса жигиттин атасы берген. Мындай учурларда, жашоодогу жакшылыктарды тилеген маңызы камтылган оюндун ритуалдык мааниси жогору болуп, атаандашуу жаалы шарттуу мүнөзгө ээ болгон (Симаков 1984:146, 148-149). Көк бөрү – байыркы замандардан эле үйлөнүү үлпөтүндөгү аткарылган ырым-жырымдардын негизги кульминациялык чеги болуп келген. Мезгилдин өтүшү менен жогоруда баяндалган ритуал өзүнүн баштапкы маанисин өзгөртүп, жөн гана ат үстүндө ойнолуучу оюндардын бирине айланган. Эгер кыргыздардын мисалынын негизинде айта турган болсок, мындай көрүнүш XX к. ортолорунан тартып орун ала баштаган деп айтууга негиз бар. Ошол эле мезгилде аталган оюн кийин өзүнүн баштапкы ритуалдык милдетин такыр эле жоготуп койду деп тыянак чыгарууга да болбойт. Арийне, бул

салттык оюндун мааниси коңшу элдерде айрым өзгөчөлүктөргө ээ. Каракалпактардын үйлөнүү үлпөтүндө (“ылак”) кыз тараптын өкүлдөрү күйөө баланын атасынын үйүнө келишип, аттан түшпөстөн улак талап кылышкан. 1961-ж. Х.Е.Есбергенов күйөө бала тараптын өкүлдөрү улакты союшуп, башын, шыйрактарын ажыраткандан соң ортого ташташкандан кийин эки тараптын ортосунда улак үчүн тартышуу башталган (Есбергенов, 1963:235).

1935-ж. советтик белгилүү этнограф С.П.Толстов «Пережитки тотемизма и дуальной организации у туркменов» аттуу макаласында түркмөндөрдүн «Көк-Бөри» деген ат үстүндө ойнолуучу каада-салттуу оюнун карышкырга сыйынган эзелки тотемистик көрүнүштүн элементи катары кабылдаган. «Көк-Бөри» үйлөнүү үлпөтү учурунда ойнолгон. Түркмөндөрдүн үйлөнүү салтанатында (“Көк-Бөри”) келин үйлөнүү үлпөтүнө кийген кийими менен эчкини же койду минген атына өңөрүп, аны кууп жеткенге аракет жасаган болочок күйөөсү жана жолдошторунан качкан. Ошону менен карышкыр үйлөнүү ритуалындагы кыйыр персонажга айланган. С.П.Толстов: “Бул каада-салттагы кызыктуу көрүнүштөрдүн бири – оюндун негизги объектиси эчки (айрым учурларда – улак) болгондугуна карабастан, оюндун “Көк-Бөри” деп аталышында. Түркмөн салттык оюнундагы бул күрөштө күйөө бала жана анын жолдоштору карышкырды, эчки болсо келин тараптын тотемдик жаныбарынын орун басарын туюнтат (Толстов, 1935:14-15). С.П.Толстов казактарда ушул сыяктуу салттуу оюн «Кыз-Бөри» (Кыз Бөрү) деп аталганын жазган (Толстов, 1935:14-15).

Арийне, башкыр илимпозу Ф. Илимбетова “оюндун эки тараптуу катышуучулары улак тартыш бүткөндөн кийин, анын этин биргеликте бөлүшүп жегени талаш-тартышты жаратат деген пикирди жазат. Бул оюн адамзат коомунун эндогамиядан экзогамияга өтүп жаткан мезгилин, тактаганда дуалдык уюм менен үйлөнүү союздарынын өз ара мамилелерин чагылдырат. Тагыраак айтканда, кыз алып, кыз бере турган тарап-

тар “өздөрү үйлөнө турган кыздарын башкаларга же чоочундарга бербөөгө, тоскоолдук жасоого умтулушкан” (Илимбетова, 2006: 46). С.П.Толстов “Древний Хорезм” аттуу эмгегинде: “Улак тартыш алгачкы общиналык коом тарап жаткан доордогу эки фратриянын ритуалдык мелдеш”, “мындай тең тайлашуунун башаты, жаратылыш культунун байыркы ритуалдары” – деп жазат (Толстов, 1948: 284). А.Илимбетованын пикиринде бул салттык оюн бөрүгө байланыштуу келип чыккан тотемистик майрамдын байыркы реликтиси катары кабар берет. Салттык оюнда бөрү үчүн улакты (эчкини) сөзсүз түрдө курмандыкка чалуу ритуалы болгон, оюнга катышкандар (эки тарап тең) тартылган улактын этин жана башын биргелешип жегендин ритуалдык-магиялык мааниси бар. Ф.Илимбетованын тыянагында “көк бөрү” оюну оболу бөрүнүн культуна багышталган салттык оюн болгон. Орто Азиянын жана Иран тайпак тоолорунун шарттарында эчки бул аймактын иран тилдүү калкында байыртадан тотем болуп келген, аймакка көчүп келген түрк тилдүү уруулар эчки культуна кабыл алышып, “улак” (бузкаши, купкари) тартышкан, салттык оюнда бөрү тотеминин аты гана сакталып калган деген тыянакты жазат (Илимбетова, 2006:50).

Таанымал этнограф Б.Х.Кармышева ат оюндарынын, анын ичинде көчмөн өзбектердеги “улок”, “купкари”, тажиктердеги “купкори”, “бузкаши” оюндарынын генезисин аталган элдердин арасында жүрүп изилдеп, “көк бөрү” оюнунун айрым өзгөчөлүктөрү, ат оюндарынын генезиси тууралуу кызыктуу пикирин айткан. Тажикстандын өзбектер жана тажиктер аралаш жашаган Бешкент аймагында жаз келгенде дыйканчылык майрамдары уюштурулган. Булактан чыккан “хавуздардын” (булактан чыккан суулар топтолгон аң) ар бирине колунда бар адамдар союлган эчкиулактарды ташташкан. Атчан жигиттер “улок” тартыш үчүн “хавузга” киришкен. Оюндун натыйжасында суу топтолчу аңдагы камыштар майдаланып, суунун алдындагы баткак жогору

көтөрүлүп, сууну тазалаган, булактардын ооздору ачылган, тазаланган (Кармышева, 1987: 235). Аймактын көчмөн өзбектери жана тажиктери суу сактагычтарды жана негизги суу келчү дарыялардын нуктарын оболу “купкари” тарткандардын аттары менен аябай ныктап тебелетишкенден соң, булактардын көздөрүн тазалашып, аягында кум себелеп коюшкан. Себеби, ныкталган топурактан жана кумдан топтолгон суу коромжуга учурабай (жерге сиңбей) сакталып турган. “Купкари” кургак жерде (өзбекче-тажикче - “мойдан”) да өтө турган. Демек, бул көрүнүш спорттук гана эмес, утилитардык да функцияларды аткарган. Изилдөөчү спорттук оюндардын генезисин изилдеп келип, “көк бөрү” оюнунун суу стихиясы, жылкынын культу, түшүмдүүлүктүн жана күндүн культу менен байланышы бар экендигине токтолгон (Кармышева, 1987: 241). Мисалы, ошол эле Бешкенттик чабандестер “көк бөрү” үчүн даярдалган атты байлап семиртишкен, андан соң “хавуздагы” сууга бир же бир нече атты киргизишип, 1-2 күн аркан менен сууда кармап аңды тегерете сууга сүздүртүп “суутушкан”. Эки күндө ат казысынан ж.б. ашыкча эттеринен бошонуп жеңилдегенден соң, “купкариге” киргизишкен. Ириде, “көк бөрүнүн каада-салттык мааниси үйлөнүү тою менен байланышкан (Толстов, 1935: 14, 15).

“Көк бөрүнүн” баштапкы мааниси адамдардын байыркы диний түшүнүктөрүнө, кыялдарына байланыштуу келип чыгат, анын бөрү тотеминен түздөн-түз алакасы бар деген түшүнүк калыптанган “Көк бөрү” оюну курмандык чалуунун архаикалык жана сакралдуу мүнөзүн чагылдырат; бул ритуал, тирүү космогониялык жана генеалогиялык миф. “Көк бөрүнүн” семантикасы өзү далилдеп тургандай эле көккө түспөлдөш (көк жал) бөрүнү, карышкырды туюнтат. “Көк” – байыркы чыгыш элдеринде (кытай, япон), анын ичинде түрктөрдө, кыргыздарда Көк Теңирди же жаратуучу кудайды аныктаган. Көк Теңир – кудайдын аты. Бул жердеги космогониялык символизм – “бөрүлөргө” (жигиттерге) эч-

кини (улак) ритуалдык талоого берүү. Эчки байыртадан көчмөн шартта жашаган элдерде караңгылык менен хаосту аныктаган. Салмакты (жарыкты) калыбына келтирүү үчүн күчтүү жана шамдагай, тайманбаган “бөрүлөр” хаоско (караңгылыкка, түнткө) кол салышып, талап жок кылышкан. “Көк бөрү” этнография илиминде жаш тестиер балдардын жоокер болуу, эр жетүүнүн сапатына өсүп өтүү (посвящение), “эркектер союздарына” мүчө болуу салтын да чагылдырган (Султанова, Михайлова, 2005: 135-140). “Көк бөрү” оюнунун түпкү маанисинде ритуалдык мазмун бар. Үй айбандарынын сакралдуулугун алтайлыктардын нарративдүү текстеринен байкоого болот. Алтай мифологиясында жер жүзүндөгү жашоо эки жаратуучу – жер үстүндөгү жогорку Кудай, жер алдындагы Эрлик тарабынан жаратылыштыр. Ар бир түгөй дарактар, жаныбарлар дүйнөсү жаралгандан бери карай карама-каршылыкта жашашары баяндалат. Жылкы жаныбары Көк асман (Теңир) Кудайы тарабынан жаратылган жогорку дүйнөнүн жашоочусу, бука болсо жер алдындагы дүйнөнүн тургуну (Потапов, 1977:164). Жылкы жана кой “ысык тумшук мал”, эчки болсо уй жаныбары менен бирге жер алды дүйнөсүндөгү “суук же муздак тумшуктуу мал” (алтайлыктардын тилиндеги аталышы. - О.К.) категориясына кошулат (Ябыштаев, 2011: 201-209).

Кыргыздарда да жылкы менен койдун эти ден соолук үчүн ысык (күчтүү), уй жана эчкинин эттери денеге суук келет деген түшүнүктөр белгилүү. “Койдун эти ысык, денеге күчтүү келет, уйдун (кара мал) эти суук келет, адамдын суугун ашырат” – деп айтылат. Үй айбандарынын ичинен жогорку жана төмөнкү дүйнөнүн ортосундагы карама-каршылыкты “көк бөрү” оюнунан көрүүгө болот. Жылкы жогорку дүйнөнүн, жер үстүнүн жаныбары, эчки – төмөнкү дүйнөнүн же жер алды падышалыгынын жандыгы. Бул “жылкы жаныбары менен эчкинин ортосундагы түбөлүк күрөштү элестетет. Эмне себептен койдун аталган спорттук оюнда улак сыяктуу тартышпайт деген

суроолор келип чыгат. Жылкыга минип аң уулаган “бөрүлөр” - алар адамдар. Ал эми бөрү (карышкыр) да Көк Теңирдин жаныбары, бөрүсү. Бөрү Сибирь элдеринде “Көк Теңирдин ити” деп аталары маалым. Биздин пикирде, бул улуттук оюндун келип чыгышынын ушул концепциясын өнүктүрүү илимий негиздүү болуп калат. Казак илимпозу профессор Калыш Аманжол салттык оюндун келип чыгышын төмөндөгүдөйчө карайт: 1.Оюндун катышуучуларынын тобу кол салган жырткыч талаа карышкырлары; 2. Болжолу, ушундай кол салуу ыкмасы менен жарадар же колго түшкөн уруулаштарын куткарышкан; 3.Фратриялар (уруктар) ортосундагы тотемдик жаныбар үчүн күрөш (Симаков, 1984:35; Калыш, 2015:23-25). А.Көчкүновдун пикиринде “көк бөрү” оюнунун келип чыгышын дуалдык фратриалдык система менен байланыштыруу туура эмес, бөрүнү кармап, аны өлтүргөн соң жансыз денени ары-бери талашкан деген көз караштар дагы тотемдик теорияга каршы келет. Бул оюндун генезисин түрк жана монгол элдериндеги бөрүгө сыйынуу (культунун) алкагында караган туура (Көчкүнов, 2015: 16-17). Чындыгында, өз тотемин (бөрүнү) салттык оюнга кошуп тартып, андан соң этин биргелешип жеген реалдуулуктан алыс деген пикирдебиз. 1. “Көк бөрү” оюну адамдардын байыркы доордогу коллективдүү аң улоосунан кабар берет; 2. Салттык-ритуалдык мүнөздөгү оюн бөрү үйүрүнүн аңга кол салуусун аныктаган; 3. Жогорку (Көк Теңир) жана Төмөнкү дүйнөлөрдүн ортосундагы жүргөн тынымсыз күрөштү чагылдырат; 4. Оюндун катышуучулары бир үйүрдүн курамына кирген бөрүлөрдү туюнткан; 5. Улактын ритуалдык талоонго берилүүсү адамдардын дүйнөлүк хаостон жана караңгылыктан (түнт) арылуу күрөшүн чагылдырган.

Корутунду. Макалада кыргыздын байыркы спорттук оюндарынын бири болгон “көк бөрүгө” тарыхый-этнографиялык, фольклордук, булактаануучулук багыттагы иликтөөлөр жүргүзүлдү. Ириде, кыргыз тарых жана этнография илиминде улуттук

оюндун генезиси, калыптануусу, диний-философиялык маңызы, оюндун мазмунунун эволюциялык өнүгүүсү изилденген эместигин белгилөө зарыл. Макалада улуттук оюндун баштапкы маанисине, анын спорттук-прикладдык баалуулугуна, бөрүнүн

(карышкырдын) кыргыздарда башкы тотемисттик жаныбарлардын бири болгондугуна саресеп салынды, кыргыздардын эзелки диний ишенимдери, “көк бөрүнүн” (улактын) ритуалдык-магиялык маанисине иликтөөлөр жүргүзүлдү.

Колдонулган адабияттар жана булактардын тизмеси:

1. *Абрамзон, С. М.* Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Фрунзе, “Илим”, 1990. – 343 с.
2. *Алиев, А.* Восточный Ренессанс и его роль в историко-культурном развитии Кыргызстана и сопредельных территорий (X в.-первая треть XVI в). Б., 2015. – 290 с.
3. *Гродеков, Н. И.* Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. М.: “Наука”, 2011.
4. *Гусейнзаде, Р.* Верования и обычаи тюрок в VII-XII вв по сирийским источникам // Кавказ и глобализация. Т.V. Вып. I-II, 2011. С.1–3-110.
5. *Даржаа, В.* Горловое пение – древняя молитва // Тува culture.-№2. – Кызыл, 2008. С. 24-27.
6. *Есбергенов, Х.* К вопросу о борьбе с устаревшими обычаями и обрядами//СЭ. 1963. №5. С. 233-239.
7. *Илимбетова, А. Ф.* Культ животных у башкир. Рукопись канд дисс. М.: 2006.–197 с.
8. *Иордан* о происхождении и деяниях готов. Getica. – М.: “Восточная литература”. 1960. - 445 с.
9. *Казанский, К. К.* Вблизи Памиров. Ташкенть, 1895. С.74-75.
10. *Калыш, А.* Казахские национально конно-спортивные игры (XIX-начало XX вв)// Түрк элдеринин салттуу спорттук оюндары. Б.: КТМУ. 2015. 21-30 беттер.
11. *Каратаев, О. К.* Түрк дүйнөсүндөгү салттуу күрөш жана анын тарыхый-этнографиялык башаты//Түрк элдеринин салттуу спорттук оюндары – Türk Halklarının Geleneksel Spor Oyunları,Түзгөндөр: О. Каратаев ж.б.– Б.: 2015. – 272 б. 195-199 беттер.
12. *Кармышева, Б.Х.* К вопросу о культовом значении конных игр в Средней Азии // Прошлое Средней Азии (археология, нумизматика и эпиграфия, этнография). – Душанбе, “Дониш”, 1987. С. 231-242.
13. *Кляшторный, С. Г.* Древнетюркские племенные союзы и государства Великой Степи//Кляшторный, С. Г., Савинов Д.Г. Степные империи Евразии. - СПб.: “Наука”,1994.
14. “Книга моего деда Коркуда”. Огузский героический эпос. Перевод, вступительная статья и комментарий академика В.В.Бартольда. М.: “Наука”, 1962. – 240 с.
15. *Көчкүнов, А.* Көчмөн түрк элдериндеги оюндардын келип чыгышын изилдөөнүн айрым маселелери // Түрк элдеринин салттуу спорттук оюндары. Бишкек.: КТМУ, 2015. 1-20 беттер.
16. *Кюнер, Н. В.* Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. М.: «Наука», 1961. – 123 с.
17. «Манас». Энциклопедия. Т. I-II. Б.: “Кыргыз энциклопедиясы”, 1995. 703 б.
18. *Потапов, Л. П.* Этнический состав и происхождение алтайцев. Историко-этнографический очерк. - М.: “Наука”, 1969. -196 с.
19. *Симаков, С. Г.* Общественные функции народных развлечений кыргызов в конце XIX - начале XX века. - Л.: ”Наука”, 1984. - 222 с.
20. *Султанова, М. Э., Михайлова Н.А.* Волк в шаманской натурфилософии кочевников Центральной Азии. – Алматы.: “Тылым”, 2005. С. 135-140.

21. Толстов, С. П. Пережитки тотемизма и дуальной организации у туркменов //
22. Проблемы истории докапиталистических обществ. – М.: ГАИМК., 1935. – № 9-10. С. 14-15.
23. Толстов, С.П. Древний Хорезм. М.: “Наука”, 1948. – 134 с.
24. Щербак, А. М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. М.: “Наука”, 1961. С.34-56.
25. Ябыштаев, Т. С. Игра көк бөрү как социокультурный знак самоидентификации алтайцев//Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2011. №2 (15). С.201-209.

ФИЛОЛОГИЯ PHILOLOGY

УДК: 82 34:159.9 (575.2) (04)

Мукасов Мураталы*филология илимдеринин кандидаты,
КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы
Тил жана адабият институту***Мукасов Мураталы***кандидат филологических наук,
Институт языка и литературы им. Ч. Айтматова НАН КР***Mukasov Murataly***candidate of philology,**Institute of language and literature named after Ch. Aitmatova of the NAS KR*

ЛЕГЕНДАГА АЙЛАНГАН ТОЛУБАЙ СЫНЧЫ

Аннотация. Бул макалада ысымы легендага айланган Толубайдын сынчылык өнөрү жөнүндө сөз болот. Жаратылышынан өзгөчө касиетке ээ, баамчыл, зирек Толубай сынчы адамдардын кулк-мүнөзүн, адамдык сапаттарын таамай-так сыпаттап айта алган. Ал өзгөчө жылкыларды жаңылбай сындаган көсөм сынчы жана чобурдан тулпар чыгарган чебер саяпкер болгондугу эл арасында аңыз болуп айтылып калган. Макалада Толубайдын XII-XIV кылымдарда жашап өткөн тарыхый адам катары кароого боло турган маалыматтар да бар.

Негизги сөздөр: легенда, эпос, сынчы, версия, жылкы, рух, жомок, тарых, инсан.

ЛЕГЕНДАРНЫЙ КРИТИК ТОЛУБАЙ

Аннотация. В данной статье речь идёт о превращении способностей Толубая в легенду. Природа наделила его особыми качествами, он был очень наблюдательным и мог определить запросто каким является человек. Он держал сам коней, ухаживал за ними, хорошо их поводил, мог не только определить породу, но и скаковые качества иноходцев. Толубай сынчы рассматривается как личность, прожившая в XII-XIII вв.

Ключевые слова: легенда, эпос, критик, версия, лошадь, дух, сказка, история, личность.

TURNED INTO A LEGEND TOLUBAY SYNCHY

Abstract. This article is about turning Tolubay's abilities into legends. He received special qualities from nature, he was very observant and could easily determine what kind of person is. He kept horses, took care of them, he was an expert of horses. He could not only determine their nature but also the racing qualities of pacers. Tolubai synchy is considered as person who lived in 12-14 the century.

Keywords: legend, epic, critic, version, horse, spirit, fairy tale, history, personality.

Элдин тарыхында аты кылымдардан-кылымдарга унутулбай, өмүр жолу, аткарган кызматы, кылган иштери адегенде эл арасында аңыз сөз катары тарап, бара-бара легендага айланып кеткен инсандар болот.

Алардын айрымдары же бир чоң таланттын, же кадимки адамдардан өзгөчөлөнүп, акылды айран-таң калтырган кандайдыр бир касиеттин ээлери болушат. Мындай адамдардын түбөлүк өлбөстүгү жөнүндө атактуу «Шах-наменин» автору, перси-тажик элдеринин гениалдуу акыны Фирдоуси өзүнүн мисалында минтип жазган:

Бүтүрдүм зор эмгекти тууган жерде,
Жоголбойм эми сиңип кеттим элге.
Мен өлбөйм оодарылсын нечен заман,
Сөз септим, ырды жаздым, калдым аман.
Кимде-ким акыл-эси болсо жарык,
Урматтап, эстээр мени оюна алып,
Жер менен жексен болуп сарай бүтөр,
Жаандан, селден куурап түшөр.
Баарына өзүм салган ыр-там чыдар.
Тоотпой ай-жылдарды аман турар.

Ушундай адамдар жөнүндө кыргыз философу А. Байбосунов мындайча жазат: «Албетте, ар түрдүү кесиптин, адистин пайда болушу жана адамдын алардын бирин тандап алышы коомдогу турмуштун кырдаалына көз каранды», бирок, дал ушунун өзүн сынчыларга, даанышмандарга карата айтышка болбойт. Анткени, аларга өзгөчө касиет тартуулаган»¹. Байыртадан бери келе жаткан элдин ишеними боюнча да мындай инсандар төгүн адамдар эмес, алар кандайдыр бир адамдардан өзгөчө жашырын күчкө, колдоочуга ээ. Мисалы, легендарлуу Сансыз сынчынын сынынын ээси боз коён, анын жолун уланткан сынчылар: уулу – Убалыныкы ак коён, небереси – Менисейиттики кыргызик болот»². Же болбосо манасчыларды алалы, алардын дүйнөдөгү эпостордун ичинен океан – «Манасты» айтып калышына баш каармандын өзү да анын жакындарынын бири түшүнө кирип даарып кетүүсү түрткү болот.

Мындай адамдар байыркы кыргыз тарыхында сейрек учурабайт. Алардын айрымдары элдик аңыз сөздөргө өтүп, легенда-уламыштардын негизги каарманына айланып, жөө жомокторго да персонаж катары кирип кеткен учурлары бар. «Дал ошондой элдик легендалардын, жомоктук-уламыштардын, лакаптардын башкы каарманы болуп кеткен акын, акылман сынчыларга Токтогул менен Толубайды кошууга болот. Булар жөнүндө эл арасында ушул азыркыга чейин «Токтогулдай ырчы бол, Толубайдай сынчы бол», – деген лакап айтылып жүрөт³. Жеке кыргыздар эмес, түрк тилдүү бир катар элдеринин оозеки чыгармаларында легендарлуу сынчы катары Толубайдын ысымы же ага байланышкан кыргыз легенда-уламыштарына абдан окшош, үндөш сюжеттер учурайт. Мисалы, өзбек, түркмөн, казактардын «Көроглы» («Көр уулу султан») эпосторунда атчы Толубай, Толубек (ал кан тарабынан жазаланып сокур болгон Раушан // Равшан // Рушандын чоң атасы, атасы, же небереси кээсинде ошол ысым Көроглынын чыныгы өз аты) деген персонаж учурайт.

Бир кезде Алтын Ордонун (XII-XIV к.) составында болгон элдердин көбүнүн легенда-уламыштарында жолукканына караганда Толубай ошол доордо жашаган тарыхый инсан болгон деп болжолдошко негиз бар. Кыргыз фольклорунун чоң билерманы жана жыйноочусу Ы. Абдыракманов (Акмолдо) «кадимки чоң манасчы Сагымбайдан үйрөндүм эле» деп тапшырган материалында: «Азиз Жаныбек кан дегендин убагында Жейренче чечен, Асан кайгы, Токтогул ырчы, Толубай сынчы, Алдар көсөө деген эл шайырлары болгон. Булар кыргыз элинин кай урууларынын оозунда илгертен бери айтылып келинген»⁴ - деп жазат. Кыргыз элинин «Жээренче чечен» деген легенда-жомогунда Толубай сынчы, Токтогул ырчы, Жээренче чечен, Алдаркөсөөнүн тушунда Жаныбек кан болуп турганы, ал өтө зулум болуп, элге көп ыдык көрсөткөндүктөн, Жээренче чечендин кеңеши менен эл аны иниси Бердибекке өлтүртүшөт⁵. Мындагы Жаныбек кан, Бердибектер тарыхый

адамдар, Жаныбек – кадимки Чыңгыз кандын уулу Жуучунун тукумунан болуп, Алтын Ордону 1342-1357-жылдары башкарып турган. Аны өз баласы Бердибек өлтүрөт. Легенда-жомокто качанкы бир заманда өткөн кандардын аттары жана аларга байланышкан окуя тарых менен дал келиши, алар менен кошо айтылган Толубай сынчы, Токтогул ырчы, Жээренче чечен, Асанкайгы, Алдаркөсөө да тарыхый инсандар болгонун кабарлайт. Бул ойду тарыхый булактардагы маалыматтар менен да бекемдешке болот. Мисалы, араб-перси авторлору Гаффара, Хайдара Фазиридин жазгандарында жана «Искендердин аноними» аттуу чыгармада Жаныбек кан күн мурун уюшулган кутумдар тарабынан өлтүрүлгөнү, ал кутумдун ичинде Толубай сынчы да болгону айтылат⁶. Толубайдын кутумга катышышынын тарыхый негизи бар. Анткени, ал бир кездерде Жаныбек кан тарабынан көзүнөн ажырап⁷, ага башынан сөөк өчтүлүк жайы бар эле.

Толубайдын өмүрү жана чыгармачылыгы жөнүндө бизге тарыхый так маалыматтар жеткен жок. Болгону – эл оозунда уламыш-легенда, жөө жомок түрүндөгү гана материалдар бар. Ар кайсы элдин версияларында, варианттарында бирде Толубай сынчынын өзүнө, бирде башка каарманга таандык кылынып айтылган окуялардын, адам аттарынын алмаштырылган учурлары кезигет. Мисалы, Толубайдын кан тарабынан сокур болушу кыргыз легендасында анын өзүнө таандык кылынса, «Көроглы» эпосу кеңири баяндалган элдерде Толубайдын (Толубай, Толубек) аты эскерилгени менен бул окуя башкы каармандын чоң атасы же атасы же башка эле бир адамга байланыштырылат. Мындай чаташуулар чыгарманын сюжетине байланыштуу элдик оозеки чыгармачылыкта боло берүүчү көрүнүш. Алсак, Толубай сынчынын сокур болушу жөнүндөгү уламыштын чыгышына XIV кылымдагы тарыхый окуя себепчи болсо, тарыхый ядросу XVI-XVII кылымдардагы түштүк Азербайжандагы дыйкандар, кол өнөрчүлөр массасынын персиялык шахка, түрк султанына жана жергиликтүү деспот бийликке каршы

күрөшүнөн алынып, фольклордук традициянын негизинде түзүлгөн. «Көроглы» эпосу баштатадан эл ичинде популярдуу легенданы өзүнө ылайыктап пайдаланган дешке негиз бар. Анткени, эпостун башкы каарманы Көроглы (сокурдун уулу) аталышы мына ушуну талап кылган.

Толубай өзү жөнүндө минтип айтат: «Көз жеткен жердеги тоонун бетиндеги чымчыктын түрүн тааныйм. Күндүзү жылдыздарды түндөгүдөй көрөм. Акыл билгичтигим артык деген себепим, адам, ат, таш, өлүү нерселерди да ачык-айкын тааныйм. Жаман менен жакшыны айра билем»⁸. Толубайдын сынчылык касиети баарыдан мурун анын кыраакылыгы, өтө баамчылдыгы менен байланышкан. Ал кичинекей деталдан чоң жыйынтык чыгарган акылман. Мисалы, ал бала кезинде кан тулпарын сынаат. Толубай тулпарды бир күн кечке минип: «Тулпардын тулпарлыгы анык экен, бирок эки кемчилиги бар экен. Туулганда эшектин сүтү менен оозантылып, уйдун сүтү менен өскөн экен» - дейт. Сынчынын сөзүн тулпарды баккан саяпкер да ырастайт. Муну кантип билгенин кан сураганда, Толубай: «Каным, тулпарды бир күн кечке минип жүрүп кыялынан билдим, туруп-туруп эле кошкуруунун ордуна эшекче коркулдап калат экен. Суу кечип чыкканда уй арткы бутун силкип-силкип алат эмеспи, бул тулпар да нагыз ошондой кылат экен»⁹ - дейт. Ушул эле эпизод кыргыз жомокторунда аты белгисиз сынчыга ыйгарылып айтылат¹⁰. Мындан сырткары «Мендирман» аттуу кереметтүү жөө жомок менен контиминацияланып да айтылышы учурайт¹¹. Ошол эле кан эми өзүн сынаат. Толубай: «Каным, сиз кан тукумунан эмес, наабайчы кара сарттын баласысыз» - дейт. Сынчынын сөзүн кандын энеси ырастап, анын боюнда барында күйөөсү «Кыз төрөсөң өлтүрөм» – деп коркуткандыктан, дамамат кыз төрөгөн ал байкуш ошол учурда эркек төрөгөн наабайчынын аялы менен балдарын алмаштырып алышкан экен. Кан: «Муну кантип билдиң?» деп сураганда Толубай: «Каным, ошону билбеген да киши болобу. Шам чыракты сынагың, сыным

чын чыкты эле, сыйлыкка бир нан бердиң, канзада болсоң бир шаардын улуктугун бербейт белең. Зайыбың бир дилде берди. Тулпарды сынаттың сынымдын чындыгы ашкере болду эле бир нан сыйлык бердиң. Аялың жибек жоолукка түйүп дилде берди. Ошондо билгемин, ата кесибинен өтө албастыгыңды»¹² - деп сынаган экен.

«Көроглынын» казак версиясында ушуга жакын эпизод кезигет. Мында, Көроглынын атасы түркмөн Толубайдын баласы Раушан болот. Толубай өлгөндөн кийин аны кызылбаштын ханы Шагдам колго түшүрүп кетет да, өзүн зордуктап сындатат. Раушан аны наавайчынын баласысың дейт. Энеси сынчынын сөзүн ырастаганына карабастан, ызаланган Шагдам Раушандын көзүн ойдуруп салат. Сынчыга байланышкан бул эпизоддун казак, кыргыз, түркмөн элдеринин оозеки чыгармачылыгында жолугушу – адепки учурда жалпы эле түрк элдеринде Толубайга байланыштырып айтылгандыгын көрсөтүп турат.

Толубай кичинекей деталдан чоң жыйынтык чыгарган кыраакылыгын, терең ойчулдугун экинчи бир жомок-легенда да айгинелейт. Мында Толубайдын аты аталбай, белгисиз бир сынчыга байланыштырылып айтылат, бирок, анын экинчи бөлүгү жогоруда мисал келтирилген Толубайга таандык уламыштар менен улантылгандыгына караганда белгисиз сынчы Толубай болот. Бул жомок-легенданы 1959-жылы Жумгал районундагы Чаек колхозунун тургуну Байтөлө Сартаевден Кыргыз Илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунун илимий кызматкерлери жазып алган. Ал Ы. Абдыракмановдун жазып тапшырган Толубай жөнүндөгү материалдан биринчи бөлүгү боюнча айырмаланбаса, экинчи бөлүгү боюнча өтө окшош. «Бир жолоочу жол жүрүп келе жатса, артынан жете келген киши: «Бизден мурун кеткен из төөнүкү экен, бир жак көзү сокур экен. Бир жагына буудай, бир жагына таруу артылыптыр. Үстүнө мингени кош бойлуу аял экен, артында ээрчиген чолок куйрук сары ити бар экен», – дейт. Жо-

лоочу ишенбей, бул жөнүндө канга айтып келет. Кан жигиттерине алиги кишини таптырып, андан жанагыларды кантип билгенин сурады. Анда ал: «Муну билүү оңой эле иш. Бизден мурун кеткен төө экенин изинен билдим, сокур экенин чөп жешинен билдим, анткени сол тарабын дагы чөптү сыдырып жеп олтуруптур, оң жагындагы чөпкө тийбептир. Аял жерге түшүп заара ушатып, боортоктоп төөгө араң минген экен, андан кош бойлуу экенин билдим. Жумшак кумга сайылган из бар, сары жүн түшүп калыптыр, андан куйругу чолок сары ит экенин билдим, жолдун бир жагына таруу, бир жагына буудай чачылыптыр, андан бир жагына таруу, бир жагына буудай артынган экен деп ойлодум», - дейт. Аңгыча кандын жигиттери тигил киши айткандай аялды таап келишти¹³. Толубайдын сынчылык өнөрүнө эл тарабынан улам бир окуя-уламыштар таандыкташтырылып айтылып жүрүп олтурганы байкалат. Анын сынчылыгы тууралуу эл ичинде өтө кеңири тараган негизги легенда – анын кандын талабы боюнча тулпар тандашы жана ал тандаган тулпар канга жакпай калып, көзүн ойдуруп, сокур болуп, өзү тандаган тулпарды таптап, кан алдына келип, аны табалап андан өч алышы болуп саналат. Легенда боюнча кан казатка аттанмак болуп: «Кимде-ким жылкыларымдын ичинен жоого минер жарактуу тулпар тапса, каалаганын берем, эгерде жаңылып калса эки көзүн оюп салам!» – деген жар чакырат. Эч бир сынчы тулпар тандоого даап бара алышпайт. Кандын жигиттери сынчы издеп жүрүп, жар түбүндө бир чал алдына аттын куу башын коюп алып (эл ичинде айтылган башка бир вариантта Алпамыштын чаар атынын башы болот) «Сенин тулпарлыгың тушунда билинбей, менин сынчылыгымды да билген киши жок» – деп күңгүрөнүп ыйлап олтурат. Аны канга алып келишет. Кан анын алдынан сан жылкысын, тулпарларын өткөрөт. Сынчыга эч бири жакпаганда бир кедейдин жонунда тамтыгы жок жоор жаман чаар атын алып келишкенде, «Каным, мына тулпар!» - деп, кубанганынан кыйкырып жиберет.

Эл ичинде айтылган легенданын экинчи бир вариантында Толубай, кандын жылкыларын жактырбай турганда, сууда агып келе жаткан тезекти көрүп: «Ушул суунун башында тулпар бар экен, алып келгиле» дейт. Кандын жигиттери барышса жаман бир жоор аттан башка жылкы жолукпайт, айлалары кетип, аны алып келишкенде, сынчы: «Мына анык тулпар!» - дейт¹⁴. Ушул мотивдер «Токтогул ырчынын баласы» аттуу легендада да кездешет. «Илгери жоокерчилик бир заманда Токтогулдун баласы колго түшүп кетет. Күндөрдүн биринде бала талаада отун терип жүрүп бир аттын куураган башын таап алат да, аны кучактап алып: «Тулпар туруп кор болуп, талаада жатчу сен белең, сынчы туруп кор болуп куурай терчү мен белем?» - деп ыйлап олтурганын бир киши көрүп канга айтып келет. Кан аны алдырып, тулпар таап бер дейт. Бала аттанып чыгып, сууда агып келе жаткан тезекти эңип алып: «Ушунча ташка тийип, сууга агып келе жатып жарылбаптыр, бул тулпардын тезеги» - деп суунун башына барып, өргүп жаткан кербендерден аркасын чом баскан чоң жоор атты көрүп, тулпар деп сатып алып кайтат. Чындыгында ошол жоор ат тулпар болот да, Токтогулдун баласы аны таптап минип, канды шылдыңдап туруп элине качып кетет¹².

Эки легендада тең бири-бирине дээрлик замандаш эки каарманга бирдей мотивдердин колдонулушу анын эл арасында баштадан эле айтылып келе жатышын, б. а. Толубай жөнүндөгү легендаларга эл оозунда мурдатан айтылып келген көптөгөн мотивдердин ыйгарылганын күбөлөйт.

Кыргыздын легенда-жомогунда Толубай сынчы өзү тандаган атты тулпар дегенде, кан: «Мени шылдың кылып жатат» – деп анын көзүн желдеттерине ойдуруп таштайт. «Бул Толубай жөнүндөгү легенданын өтө популярдуу эпизоду экенин «Көроглы» эпосунун көпчүлүк элдердеги версияларында, варианттарында ушул типте баяндалышынан көрүүгө болот.

Ориенталист Александр Кодзько «Көроглынын» Түштүк азербайжан версиясынан алып англис тилинде жарыяланган эң алгачкы басылышында (1842-ж.) башкы каарман Раушандык (ал Көроглынын өзүнүн энчилүү аты) атасы Мирза Серраф Түркстандын бир провинциясынын башкаруучусу султан Мюраддын атчысы болот. Ал бир күнү бээлерди жайып жүрсө Оксус (Аму-Дарья) дарыясынан бир айгыр чыгып үйүргө келип жүрүп кайра дарыяга кирип кетет. Андан туулган эки кулунду атчы өзү өстүрө баштайт. Кулундар кейпи жаман, көрксүз болот. Султан атчыга табундан тулпар табууну тапшырат. Атчы баягы кулундарды алып келгенде, шылдың кылып жатат деп түшүнгөн султан эки көзүн оюп салууга буйрук берет¹⁶. «Көроглынын азербайжандагы башка варианттарында да ушуга жакын баяндалгандары бар. Көпчүлүк варианттарда Көроглынын атасы Түштүк азербайжан версиясындагыдай Мирза-Серраф эмес, түрк падышасынан сокур болгон атчынын баласы Али киши болот¹⁷. Армяндардын версиясында Ровшендин (Көроглынын) атасы Али деген түркмөн болот. Ал шахтын жети жылы жылкысын багат. Шах бээси эки кейпи жаман кулун туугандыгы үчүн атчыны көзүнөн ажыратат¹⁸.

Түрктөрдүн версиясында Болу шаарында чоң чарбакка ээ Болубай деген бир феодал жашайт. Бир күнү атчысына күлүк ат таап келүүнү тапшырат. Атчы кыдырып жүрүп ала атты тандайт да бийге жөнөйт. Сюмбюллю дарыясына келгенде ал ат жалт берип, суудан кечпей коёт. Атчы экинчи, үчүнчү жолу минип келген ала аттар да ошентет. Ошондо атчы күзгү жалбырактар куураган, ырбыйган арык кичинекей атты тандап алат. Ал дарыядан тартынбай, оңой эле кечип өтөт. Кейпи жаман кичинекей атты көргөндө бийдин ачуусу келип, атчынын түшүндүргөнүнө карабастан, анын көзүн ойдурад¹⁹.

Мында атчынын аты аталбайт да аны сокур кылган Болубайдын аты Толубай менен үндөшүп турат. Балким, легенданын башта-

гы каарманы Толубайдын аты анын душманынын аты менен алмашылып калган.

Түркмөндөрдүн версиясында Чандыбилдин башкаруучусу Жигалабектин үч уулу болуп, сүйүктүү кенже баласы Адыбек каза болот, анын артынан боюнда бар аялы да көз жумат. Көрдө бала туулуп, Чаныбилдиктер бала көрдөн жарыкка чыккандыктан атын Равшан («Нур чачкан», «Жарык») коюшат. Чоң атасы Жигалибек баланы душмандан качырып алып жүрөт, бирок феодалдар Хункор, Рейхан аларды таап алып, Жигалибекти сокур кылышат. Башка варианттарда да бул сюжеттик канва сакталат. Героглынын атасы Хункор падышанын атчысы болот. Аны Хункор сыйламак болгондо арык бээни тандап алат. Падыша муну эрегишке чакыруу катары кабыл алып, анын көзүн ойдуруп салат.

Үчүнчү вариантта шахтын Жигалибек деген атчысы болот. Ал шахка арык, кейпи жаман кулунду тандагандыгы үчүн көзүнө коргошун куюлуп сокур болот²⁰. Өзбектердин версиясында Героглынын чоң атасы Тулибай, өз атасы Равшан. Равшан иран шахы Шахдар хандын колуна туткунга түшүп, ага тулпар деп кейпи жаман атты тандагандыгы үчүн көзүнөн айрылат²¹.

Жогоруда алынган мисал – версиялардын бири-бирине жакын болушу менен бирге, алардын ар биринде каармандар: сокур болгон атчынын (сынчынын), аны сокур кылган өкүмдарлардын аттары вариацияланып, ар башка – кээде атасы, баласы, небересинин аттары менен орун алмашылган. Мунун өзү Толубай жөнүндөгү легенданы ар бир вариант, версия өзүнүн каармандарына таандык кылып алгандыгын айгинелейт.

Толубайдын кичинекей деталдан чоң жыйынтык чыгарган ойчулдугун, кыраакылыгынын, айрыкча кандын тулпарларына берген бааларынан көрүнөт. Ал өзүн кууп келе жаткан кандын тулпарларынын ар биринин кемчилигин кичинекей деталдар аркылуу баамдап, ошого ылайык чара колдонуп, аларды ара жолдо калтырат. Мисалы,

«Керчунак – тулпардын мээси жука, күндү беттей тартып чапса мээсине күн өтүп, жүрбөй калат. Керкашка жука туяк, ташка салса ташыркап чуркай албай бут силкип кала берет. Телкызыл – мактоо көтөрө албайт»²² - деп сынайт. Анын айткандары айткандай болот.

Толубай Телкызыл тулпарды минип, артынан кууп келип жетпей калган канга кайрылып келип: «Каным эч жеринде айыбы жок тулпар таап бер дегенинди эки кылбай тулпар таап бергенимди биле албадың. Тулпар кадыры менен сынчы кадырын билмек кайда! Шерт мойнуңда, кайыр элде» - деп аттын оозун коё берген экен. Акыры анын тулпары жерди бүт айланып, аалам тарып, түбү жок бир деңизге түшүп кетип өлсө керек» – дешет элде. Бул мотив да учурунда түрк элдерине кеңири белгилүү экендигин «Кероглы» эпосунун казак версиясында да учурашы ырастайт. Анда, «Кероглынын атасы сокур Раушанбек иран шахы Шагдамдын туткунунан тулпар минип качып чыгат. Аны жердештери жоон жибек аркан менен тосушат, бирок күүлөнүп алган тулпар арканды үзүп өтүп, Кара деңизге кирип кетет. Үстүндөгү Раушан эптеп жээкке аман чыгат.

Классик акын А. Осмонов легендадан алып «Толубай сынчы» аттуу эң сонун поэма жараткан. Анын поэмасына Ы. Абдыракманов жазып тапшырган материал негиз болгон. Поэманын тескери каарманы Азиз кан болуп берилет. Акын мында Жаныбектин элде айтылган «Азиз» эпитетин (Аз Жаныбек, Азиз Жаныбек) анын аты катары пайдаланган. Кыргыз киночулары да «Толубай сынчы» деген мультфильм жаратышты. Демек, Толубай сынчынын нускалуу өмүрү, үлгү аларлык аткарган иштери бүгүнкү күндө да элдин рух дүйнөсүнө таасир этип, өзүнүн тарыхый жашоосун татыктуу улантууда. Ар нерсенин ички касиетин билбей, сырт келбетине карата туура эмес баа берүүгө каршы турган элдик акылды боюна туткан бул легенда – искусствонун ар кыл тармагында мезгил шартына ылайыкташып, түбөлүк жашай берүүгө акылуу.

Адабияттар

1. *Байбосунов А.* Философские воззрения легендарных мыслителей. – Бишкек, 2001. С. 42.
2. Кыргыздар. – Бишкек, «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1996. 58-62-беттер.
3. *Закиров С.* Эл чыгармачылыгы. – Эл кенчи. – Фрунзе, «Кыргызстан», 1981. 103-беттер.
4. *Абдыракманов Ы.* Сынчылар. – Кол жазмалар фонду. Инв. № 524(5116).
5. Кыргыз эл жомоктору. – Фрунзе, 1978. 266-274-беттер.
6. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из арабских, персидских сочинений. – М.–Л. Т. II. С. 128–211.
7. *Кононов Н.* Родословная туркмен. Сочинение Абулгази Хивинского. – М. – Л. 1958. С. 103. Приложение С. 172.
8. *Абдыракманов Ы.* Сынчылар. № 1 дептер.
9. Ошондо. 25-бет.
10. Кыргыз эл жомоктору. – Фрунзе: Кыргызстан, 1978. 216- 217-беттер.
11. Ошондо. 151-152-беттер.
12. *Абдыракманов Ы.* Сынчылар. 29-бет.
13. Кыргыз эл жомоктору. 215-216-беттер.
14. Ошондо. 282-бет.
15. Ошондо. 284-бет.
16. *Каррыев Б. А.* Эпические сказание о Кер Оглы у тюркоязычных народов. – М., 1966. С. 29.
17. Ошондо. 59-бет.
18. Ошондо. 66-бет.
19. Ошондо. 81-бет.
20. Ошондо. 141, 142, 145-беттер.
21. Ошондо. 214-бет.
22. Кыргыз эл жомоктору. 217-бет.

УДК: 811.11.112 (575.2) (04)

*Исраилова Динара Аскаралиевна,
КР УИА, Ч.Айтматов атындагы
Тил жана адабият институту, ф.и.к.,
ага илимий кызматкер*

*Исраилова Динара Аскаралиевна
старший научный сотрудник
института Языка и литературы имени
Ч. Айтматова НАН КР, к.ф.н.*

*Israilova Dinara Askaraliyeva
senior researcher National Academy of
Sciences of the Kyrgyz Republic Institute of
language and literature named
after Chyngyz Aitmatov*

ЛИНГВОМАДАНИЯТ ТААНУУ ИЛИМИНИН ИЗИЛДЕНИШИ

Аннотация. Макалада лингвокультурологиянын башка когнитивдик илимдерден айырмасы такталат. Окумуштуулардын лингвомаданият таануу илими боюнча көз караштары берилет. Тилдин өз бирдиктеринде камтылган эрежелер жөнүндө жана маданиятты сактоо жана берүү жолдорун изилдөө жөнүндө жазылат. Лингвокультурологиянын милдеттерине тил менен маданияттын, тил менен этностун, тил менен элдик менталитеттин өз ара байланышын изилдөө жана баяндоо кирет.

Негизги сөздөр: маданият таануу, маданий лингвистика, дүйнөнүн улуттук картинасы, белги, белги системасы, образ, символ, реалдуулук.

ИЗУЧЕНИЕ ЯЗЫКОВОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация. Выясняются отличия лингвокультурологии от других когнитивных наук. Представлены взгляды ученых на науку лингвокультурологии. Написано о правилах, содержащихся в единицах языка, и об изучении способов сохранения и передачи культуры. В задачи лингвокультурологии входит изучение и описание отношений между языком и культурой, языком и этносом, а также язык и народный менталитет.

Ключевые слова: культурология, национальная картина мира, знак, знаковая система, образ, символ, реалии.

STUDY OF LINGUISTIC AND CULTURAL STUDIES

Abstract. The differences between linguoculturology and other cognitive sciences are clarified. The views of scientists on the science of linguoculturology are presented. It is written about the rules contained in the units of the language and about the study of ways to preserve and transmit culture. The tasks of linguoculturology include the study and description of the relationship between language and culture, language and ethnic group, as well as language and folk mentality

Keywords: cultural studies, cultural linguistics, national picture of the world cultural code, sign, sign system, image, symbol, realities.

Ар бир адам белгилүү бир улуттук маданиятка, анын ичинде улуттук каада-салтка, тилге, тарыхка, адабиятка таандык. Мамлекеттер аралык экономикалык, маданий жана илимий байланыштар тилдердин жана маданияттын ортосундагы байланышты изилдөө менен маданият аралык байланыштарды изилдөөгө тиешелүү актуалдуу темаларды түзүп берет. Окумуштуу Э.Сапир: “Тил – маданиятты илимий изилдөөдө жетектөөчү принцип катары барган сайын маанилүү болуп бара жаткан жол көрсөткүч” деп жазган [1, 15].

Лингвомаданият таануу – улуттук-маданий өзгөчөлүктөрдү тилдик жагдайда изилдөөчү илим. Лингвомаданият таануу илими лингвистикалык изилдөөлөрдүн ичинен өз алдынча катары 70-жылдары калыптанган. Лингвистикалык изилдөөнүн бул чөйрөсү лингвистикалык маданиятты изилдөөчү этникалык топтун материалдык жана руханий өзгөчөлүгүн көрө алган объекти катары көрсөтөт [2, 79].

Лингвокультурология өзүнүн өнүгүшүндө адегенде жалпысынан лингвистикалык культурологияга, андан соң «нейтралдуу», «универсалдан» салыштырма лингвокультурологияга өткөн, мында чет тилдин жана маданияттын кубулуштары жана элементтери ар бир улуттун эне тили жана өлкөнүн маданиятына салыштырмалуу берилген [3,246]. Ар бир конкреттүү адам үчүн маданият деген эмне, ал анын аң-сезиминде кантип сакталат, тилде жана тилдик аң-сезимде кантип бекемделет, адамдын жүрүм-турумунда, анын ичинде коммуникативдик белгилери кандайча көрүнөрүн, ал кандайча ишке ашырыларын белгилеген улуттук-маданий өзгөчөлүктөрдү пайда кылган дискурс. Көбүнчө бул маданият ишке ашпайт жана тигил же бул маданияттын өкүлү тарабынан чагылдырылбайт. Учурда лингвокультурология лингвистикалык изилдөөлөрдүн алдыңкы багыттарынын бири болуп, анын тез калыптанышы жана өнүгүүсү байкалууда. Окумуштуу

В.И.Карасик бул көрүнүштү бир нече себептер менен түшүндүрөт. Биринчиден, бул дүйнөлүк проблемалардын тез ааламдашы, ар түрдүү маселелерди чечүүдө ар түрдүү элдин жүрүш-турушунун жана коммуникациясынын универсалдуу жана спецификалык спецификасын эсепке алуунун зарылчылыгы, ошол кырдаалды алдын ала билүү зарылчылыгы, маданият аралык түшүнбөстүктүн жогорку ыктымалдуулугу, коммуникативдик ишмердүүлүктүн негизин түзгөн маданий баалуулуктарды аныктоонун жана так белгилөөнүн маанилүүлүгү.

Экинчиден, бул гуманитардык илимдердин өнүгүшүндөгү объективдүү интегративдик тенденция, билимдин тектеш тармактарынын (психология, социологи, этнография, маданияттаануу, саясаттаануу ж.б.) өкүлдөрү тарабынан алынган натыйжаларды тилчилердин өздөштүрүү зарылдыгы. Үчүнчүдөн, бул лингвистикалык билимдин прикладдык жагы. Лингвокультурологиялык изилдөөлөрдү көптөгөн окумуштуулар (А.Вежицкая, Р.М.Кисинг, В.Маслова, В.И.Карасик, С.Г.Воркачев жана башкалар) активдүү жүргүзүп жаткандыктан, лингвистикалык изилдөөнүн бул чөйрөсүнө көптөгөн аныктамалар берилген. В.Маслова илимдин маңызын мындайча аныктайт: Маданият лингвистикасы – тил илими менен маданият таануунун кесилишинде пайда болгон, элдин маданиятынын тилде чагылдырылган жана бекемделген көрүнүштөрүн изилдеген илим” [8,208].

В.Телия лингвокультурология тил менен маданияттын синхрондук өз ара байланышындагы дал келүүсүн изилдөөгө жана сүрөттөөгө арналган илим деп эсептейт [9, 23].

В.В.Воробьев лингвокультурология тил бирдиктеринин улуттук-маданий семантикасын тигил же бул тилдин жана маданияттын эне тилинде сүйлөгөндөрдүн кабыл алуусуна мүмкүн болушунча жакын

даражада түшүнүү үчүн изилденгендигине таянат. Анын аныктамасы боюнча лингвокультурология тил илиминин улуттук маданиятты тилде чагылдыруу маселесин изилдөөчү аспекти болуп саналат. [5, 106]. Бул аныктамалардын ар кандай өңү бар экендигине карабастан, алардын маңызы төмөндөгүлөрдү камтыйт: лингвокультурология маданият илиминде да, тил илиминде да байланыштуу. Бул элдин улуттук-маданий өзгөчөлүгү жана анын тилде чагылдырылышы жөнүндөгү белгилүү бир билимдердин жыйындысы.

Лингвокультурология – тилдин негизги функцияларынын бири – маданиятты түзүү, өнүктүрүү, сактоо жана берүү куралы болуу кандайча ишке ашырылып жатканын белгилөөгө жана түшүндүрүүгө мүмкүндүк берет. Анын максаты – тилдин өз бирдиктеринде камтылган, маданиятты сактоо жана берүү жолдорун изилдөө. Лингвокультурологиянын милдеттерине тил менен маданияттын, тил менен этностун, тил менен элдик менталитеттин өз ара байланышын изилдөө жана баяндоо кирет.

В.Н. Маслова лингвокультурологиянын милдетин фразеологиялык бирдиктин же башка тилдик бирдиктин прототиптик абалын. Анын символикалык окуусун белгилүү болгон же сунуш кыла турган маданий коддор менен салыштырууга негизделген тилдик бирдиктин маданий маанисин ачып берүүдөн көрөт. [8, 208].

В.Шаклейн лингвокультурологиянын милдети бири-бирин аныктоочу тил менен маданияттын кубулуштарын кароо деп эсептейт, бул биринчи кезекте лингвокультурологиянын көйгөйлөрүнүн көп өлчөмдүүлүгүн лингвистикалык маселелерди чечүүдө ар кандай системалуу мамилелердин мүмкүнчүлүгүн билдирет. [1, 96].

Маданий тил илиминин методдору тил менен маданияттын өз ара байланышын талдоодо колдонулган аналитикалык ык-

малардын жыйындысы. А к ы р к ы мезгилге чейин лингвокультурология европалык тил илиминде жаңы багыт катары каралып келген. Бирок, ал өзүнө гана мүнөздүү категорияларды жана принциптерди калыптандыруунун жана бекитүүнүн ушунчалык оор мезгилин башынан өткөргөндүктөн, 21-кылымдын башталышында ал экинчи (магистратура) билим берүү мейкиндигине бекем кирген өз алдынча дисциплинага айланды. Бир жагынан, лингвокультурология регион таануудан өзүнчө позицияланып, өзүнүн атайын предметин иштеп чыкса, экинчи жагынан гуманитардык циклдин жалпы билим берүүчү дисциплиналарынын арасында милдеттүү түрдө окулуучу маданият таануунун өзүнчө бир тармагы болуп калды.

Алгачкы лингвокультурологиялык изилдөөлөрдүн бири В.фон Гумбольдт менен А.А. Потебный 19-кылымдын орто ченинде теориялык негиздерин түптөп, азыркы лингвокультурологиянын өнүгүшүнө багыт берген. 20-кылымда окумуштуулардын идеяларын Л.Витгенштейн, Л.Вайсгербер, Дж.Деррида, Ч.Балли, Ж.Вандрис, Ф.Боас, М.Хайдеггер ж.б. өнүктүрүп келишкен.

Азыркы этапта лингвокультурология проблемалары менен орус жана чет элдик изилдөөчүлөр алектенип жатышат, алардын ичинен эң көрүнүктүүлөрү Н.И. Толстой, Ю.С. Степанов, Н.Д. Арутюнова, В.Н. Телия, В.В. Красных, В.И. Карасик, Э.М. Верещагин, В.Г. Костомаров, В.А. Маслова, А.Вежицкая жана башкалар.

Кыргыз тил илиминде окумуштуулар З.Дербишева, М.Тагаев, Б. Дарбанов ж.б. лингвомаданий таануу илиминин өнүгүшүнө салым кошуп келе жатышат. 20-кылымдын экинчи жарымында жана 21-кылымдын башында илимдин өнүгүүсүндөгү эң актуалдуу тенденция интеграция болуп саналат. Атүгүл билимдин карама-каршы полярдун чөйрөлөрү өзүнүн “кесилиш чекиттерин” табат, алардан принципалдуу жаңы илимий багыттар пайда болот.

Ушундай эле жолду лингвокультурология дагы басып өтүү, ал эки фундаменттүү гуманитардык дисциплиналардын, маданият таануунун жана тил илиминин чегинде гана пайда болбостон, тил менен маданияттын өз ара аракеттенүүсүнүн натыйжасында келип чыккан. 21-кылымдын лингвистикасында азыркы тил илиминин жаңы парадигмалары өз позицияларын биротоло бекемдеп, жалпы методологиянын жана жеке методдордун деңгээли аркылуу бири-бирин толуктап турушу менен лингвокультурологиянын оригиналдуулугу аныкталат. Мындай пикирдин негиздүүлүгү 21-кылымдын башында орус лингвистикалык культурологиясынын өнүгүшү менен тастыкталат. Эгерде илимий эмгектердин жыйнактарынын аталыштары болбогондо, лингвокогнитивдик илим боюнча эмгектерди камтылган макалалардын мазмуну боюнча лингвокультурологиялык мүнөздөгү басылмалардан айырмалоо мүмкүн эмес эле (же өтө кыйын).

Биринчиден, лингвокультурологиянын калыптануу процесси аягына чыга электиги; лингво-когнитивдик илим менен бирдиктүү объекттин алкагында болуу менен лингвокультурология өзүнүн изилдөө предметинин параметрлерин аныктай электиги жөнүндө.

Экинчиден, лингвокультурологияны башка когнитивдик илимдерден – когнитивдик психологиядан жана когнитивдик лингвистикадан айырмалай турган өз милдеттерин, предметин, теориялык платформасын, методологиясын жана изилдөө ыкмаларын издөө зарылдыгы жөнүндө. [1, 58].

Лингвистика жана маданият таануу илиминде тилдин антропоцентризм тил менен маданияттын өз ара байланышында, алардын өз ара көз карандылыгында жана өзгөчө диалогдо көрүнүп турат. В.В.Воробьев маданий лингвистикага төмөнкүдөй аныктама берет: «Маданият лингвистикасы – бул маданият менен тил-

дин иштешиндеги өз ара байланышын жана өз ара аракеттенүүсүн изилдеген жана бул процессти алардын бирдиктүүлүгүндөгү бирдиктердин ажырагыс түзүмү катары чагылдырган синтездөөчү типтеги татаал илимий дисциплина. заманбап артыкчылыктарга жана маданий институттарга (нормалар жана жалпы адамзаттык баалуулуктар системасы) багытталган системалык методдордун жардамы менен тилдик жана тилдик эмес (маданий) мазмун» [2, 37].

Маданий лингвистика тил илиминин өз алдынча багыты катары ХХ кылымдын 90-жылдарында калыптанган. «Лингвокультурология» термини акыркы он жылдыкта В.Н.Телия жетектеген фразеологиялык мектептин эмгектерине, Ю.С.Степановдун, А.Д.Арутюнованын, В.В.Маслованын жана башка изилдөөчүлөрдүн эмгектерине байланыштуу пайда болгон. Эгерде культурология адамдын өзүн-өзү андоосун табиятка, коомго, тарыхка, искусствого жана анын коомдук жана маданий жашоосунун башка тармактарына карата изилдесе, лингвистика тилде менталдык моделдер түрүндө чагылдырылган жана бекитилген дүйнө таанымын карайт. Дүйнөнүн лингвистикалык картинасын чагылдырса, анда лингвокультурология өзүнүн предмети менен диалогдо, өз ара аракеттенүүдө болгон тил жана маданиятка ээ» [1, 9].

Маданият лингвистикасы – адамдын дүйнө таанымын чагылдырган аңсезимдин формалары катары түшүнүлгөн жана бүтүндөй кубулуш катары синтезде сыпатталган эки семиотикалык чөйрөнүн – тил менен маданияттын өз ара аракеттенүүсүн изилдеген жаш илимий багыт. Лингвокультурологиянын негизги объектиси улуттун менталитети, анын ичинде анын тили болуп саналат;

Лингвокультурологиянын негизги максаты – маданияттын «тилин» тилдик структураларга которуунун жолдорун жана

каражаттарынаныктоо, маданиятын изилдөө, тил менен маданияттын лингвистикалык компетенттүүлүгү, ал тилдик белгилерди жандуу коммуникативдик процесстердин фонунда колдонуу. Бул изилдөөлөрдөгү эң маанилүүсү маданият мейкиндигинде тилдик белгинин интерпретациясын жана ушул чечмелөөнүн натыйжасында маданий коннотацияларды сүрөттөп берүү болуп саналат.

Маданий лингвистика – бул лингвистика менен маданият таануунун талдоо принциптерин бириктирген атайын методдор иштелип чыккан дисциплиналар аралык илимий багыт жана эки илимдин үстүнө курулган жаңы терминологияны түзүү милдети турат.

20-кылымдын аягында лингвистика менен маданият таануунун кесилишинде тармактар аралык лингвокультурология илиминин пайда болушу лингвисттердин чоң кызыгуусун жараткан. Кийинки кылымдын башында эле лингвокультурологиялык мектептер (мисалы, Н. Д. Арутюнова, В. В. Воробьев, В. И. Карасик, В. В. Красных, Ю. С. Степанов, В. Н. Телиянын жана башкалардын жетекчилиги астында) калыптанган, белгилүү бир концептуалдык жана лингвистикалык багыттын терминологиялык аппараты ар кандай илимий түшүнүктөрдү жана лингвокультурологиялык анализдин ыкмаларын эске алуу менен түзүлүүдө.

Эреже катары, жаңы түшүнүктөрдүн жана аларга тиешелүү терминдердин пайда болушу илимий чөйрөдө кээ бир принципиалдуу пикир келишпестиктерди жана карама-каршылыктарды алып келет.

А. В. Лемовдун тамашалуу сөзү боюнча, «...окумуштуулар илимий сөздөрдүн мааниси боюнча бир пикирге келе алышпайт» [7, 15]. Илимий дискурста иштеген лингво-культурологиянын көп сандаган анык-тамаларын салыштырып талдоодо, эң оболу “тил – маданият”

түшүнүгүнө негизделген аныктоодо дээрлик бардык изилдөөчүлөр бир добуштан экенин көрсөттү. Алардын айрымдарын гана салыштырып көрөлү.

Маселен, В.В.Воробьев өзүнүн аныктамасында: «Маданият лингвистикасы – бул маданият менен тилдин өз ара байланышын жана өз ара аракеттенүүсүн изилдеген жана бул процессти тилдин бирдиктүүлүгүндөгү бирдиктердин ажырагыс түзүмү катары чагылдырган синтездөөчү типтеги татаал илимий дисциплина» [5, 37]. Маданият менен тилдин өз ара таасиринен тышкары, лингвокультурологиянын дагы бир кыйла олуттуу көрсөткүчтөрүн, тактап айтканда: «синтездөөчү типтеги татаал илимий дисциплинаны» бөлүп көрсөтөт. Ошентип, лингвокультурологиянын гуманитардык билимдердин системалык комплексиндеги орду так аныкталган, демек, бул илимий дисциплина, ошого жараша өзүнүн предметинин жана изилдөө объектинин болушун шарттайт. В.В.Воробьев тарабынан сунушталган лингвокультурологиянын аныктамасы, биздин оюбузча, изилдөөчүлөрдү лингвистикалык анализдин белгилүү бир методологиясына – “системалык методдорго” дароо багыт бергени үчүн да маанилүү болгон.

В.В.Красных тарабынан берилген лингвокультурологиянын аныктамасы да “маданият – тил” деген жалпы интегративдик семеге негизделген; бирок ушундан тышкары аныктамада дисциплинанын башка актуалдуу белгилери да көрсөтүлөт: дүйнөнүн улуттук картинасы, лингвистикалык аң-сезим, улуттук-менталдык өзгөчөлүктөр сыяктуу изилдөөнүн принципиалдуу жаңы объектилери изилденет.

«Лингвокультурология – бул көрүнүштү, ой жүгүртүүнү изилдөөчү илим жана маданиятты тилде жана дискурста бекитүү. Ал дүйнөнүн улуттук картинасын, тилдик аң-сезимди, менталдык-тилдик комплекстин өзгөчөлүктөрүн изилдөөгө түздөн-түз байланыштуу» [6, 12].

Лингвокультурология дисциплинардык мүнөзгө ээ болуп, гуманитардык мүнөздөгү ар түрдүү билимдерди бириктирет. Заманбап тил илими үчүн дисциплиналар аралык изилдөө көптөгөн суроо-талапка ээ.

Маданий лингвистика гуманитардык-маданий мүнөздөгү татаал жана көп өлчөмдүү илимий дисциплина катары көптөгөн тектеш илимдер менен өз ара байланышта: маданият таануу, этнолингвистика, социоллингвистика, маданияттар аралык коммуникация, когнитивдик лингвистика, этнопсихоллингвистика, лингвофилософия ж.б. саналган илимдердин ар бири менен өз ара аракеттенүүдө изилденет. Ошол эле учурда анын айырмалоочу, спецификалык өзгөчөлүктөрүн белгилөөнү камтыган дис-

циплина. Көбүнчө лингвокультурология этникалык маданияттын ажырагыс бөлүгү катары позицияланат. Мисалы, Н.Ф.Алефиренконун пикири боюнча, «лингвомаданият ар кандай этностук маданияттын ажырагыс бөлүгү, ал белгилүү этнолингвистикалык аң-сезим тарабынан бекемделген жана өздөштүрүлгөн маданият менен тилдин өз ара байланышкан кубулуштарынын синергетикалык жактан жаралган жыйындысы болуп саналат» [1, б. 51],

В.Н.Телиянын пикири боюнча, лингвокультурология «тил менен маданияттын синхрондук өз ара байланышындагы дал келүүсүн изилдөөгө жана сыпаттоого арналган этнолингвистиканын бир бөлүгү [9, 217].

Адабияттар

1. *Алефиренко Н. Ф.* Лингвокультурология: ценностно-смысловое пространство языка: учеб. пособие / Н. Ф. Алефиренко: Флинта: Наука, Москва, 2010.
2. *Верещагин Е. М., Костомаров В. Г.* Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Русский язык, 1990.
3. *Верещагин Е. М., Костомаров В. Г.* Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. – М.: Русский язык, 1987.
4. *Воркачев С. Г.* Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. – 2001.
5. *Воробьев В. В.* Лингвокультурология: Монография. – М.: РУДН, 2008.
6. *Красных В. В.* Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология: Курс лекций. – М.: ИТ-ДГК «Гнозис», 2002.
7. *Лемов А. В.* Система, структура и функционирование научного термина (на материале русской лингвистической терминологии). – Саранск: Изд-во Мордовского университета, 2000.
8. *Маслова В. А.* Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001.
9. *Палашевская И.В.* Концепт закон в английской и русской лингвокультурах: Автореф. дис. – канд. филол. наук. – Волгоград: «Перемена», 2001. .
10. *Телия В. Н.* Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Языки русской культуры, 1996.

УДК:81.364:81.2 (575.2) (04)

*Мырзабаева Нурниса Дөөлөтбековна, илимий кызматкер,
Азыркы кыргыз тили бөлүмү,
КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы тил жана адабият институту
Мырзабаева Нурниса Дөөлөтбековна
Институт языка и литературы им. Ч.Айтматова НАН КР,
научный сотрудник отдела современного кыргызского языка
Myrzabaeva Nurnisa Döölötbekovna
National academy of science of Kyrgyz Republik
Ch.Aitmatov institute of language and literature
Researcher at the department Modern Kyrgyz language*

С.ЭРАЛИЕВДИН ЛИРИКАЛАРЫН ИЗИЛДӨӨНҮН УРУНТТУУ УЧУРЛАРЫ

Аннотация. С.Эралиевдин чыгармачылыгы кыргыз адабиятында өзгөчө орунга ээ. Акындын чыгармачылыгын изилдөө учурда да актуалдуу. Акындын поэзиясы, андагы көтөрүлгөн темалар, ырларындагы коюлган маселелер изилдөөгө татыктуу. Акындын ырлары, поэмалары, алардын тилин, стилин ар тараптуу изилдөө окумуштууларга даяр материал болуп бере алат. Акындын чыгармаларын эпохаларга бөлүп кароо, өнүгүшүнө анализ жүргүзүү кызыктуу ачылыштарга алып келет.

Негизги сөздөр: поэзия, поэма, ыр саптары, тема, ырдын тили, сүйүү лирикасы, поэтикалык ыкмалар.

ОСНОВНЫЕ МОМЕНТЫ ИЗУЧЕНИЯ ЛИРИКИ С. ЭРАЛИЕВА

Аннотация. Творчество С. Эралиева занимает особое место в кыргызской литературе. Интерес к творчеству поэта актуален и сегодня. Его поэзия, ее темы и проблемы, поднятые в его стихах, достойны изучения. Стихи поэта, его язык, стиль могут дать готовый материал для всестороннего исследования. Разделение творчества поэта на эпохи, анализ их развития приводит к интересным открытиям.

Ключевые слова: поэзия, поэма, стих, тема, песенный язык, любовная лирика, поэтические приемы.

THE MAIN POINTS OF STUDYING THE LYRICS OF S. ERALIEV

Abstract. Creativity S. Eraliev occupies a special place in the Kyrgyz literature. Interest in the poet's work is still relevant today. His poetry, its themes and issues raised in his poems, are worthy of study. Poems of the poet, his language, style can provide ready-made material for a comprehensive study. The division of the poet's work into eras, the analysis of their development leads to interesting discoveries.

Keywords: poetry, poem, verse, theme, song language, love lyrics, poetic devices

Кыргыз адабиятынын тарыхында акын С.Эралиевдин чыгармачылыгы өзгөчө орунду ээлейт. Эралиевдин аты поэзия жанрында сүйүү лирикасын жогорку деңгээлге көтөргөн акындардын көчүн улап, сап башында турары бышык. Акындын тилин жашылап

изилдебей, кылдаттык менен билбей туруп, анын поэтикасынын стилин, көз карашын аныктоо мүмкүн эмес [3, 3].

Бүткүл чыгармачылык өмүр жолунда ал гуманист, жашоону берилип сүйгөн улуу оптимист, адамзаттын улуулуугун даңктап,

адеп-ахлак, ыйманды бийик туткан акын катары из калтырды.

С.Эралиев кайрылган поэзия, драматургия, проза, сын-макалалар, каттар — дегеле адабиятка тиешелүү болгон бардык түрлөрүн байкаса, анын чексиз чеберчилигин, акындык көсөмдүгүн көрө алабыз. Ошондой эле, акын келечек муундарга сүйүү лирикасынын эркин, философиялык, пейзаждык өчпөс образдарын калтырып кетти. С.Эралиевдей поэзиянын тили менен табият менен адамдын ички сезимдерин укмуштуудай жуурулуштуруп бере алган акындар чанда кезигет.

Акындын чыгармачылыгынын башаты Улуу Ата Мекендик согуш учуруна туура келди. Дүйнөнү жаңы тааный баштаган таланттуу уландын калемин кыргындуу согуш мокото алган жок. Кан жыттанган окоптордо жатып да, душмандын зуулдаган окторунун арасында да кичинекей калем тыным албай тынчтыкты көксөгөн, эли-жерине, жакындарына болгон сагынычка жык толгон, назик сүйүүнү эңсеген ырларды жаратып жүрдү. Негизи согуш темасына арналган С.Эралиевдин ырларынын маанайы өзгөчө талдоону талап кылат. Анткени, миллиондогон адамдардын жанын алган кандуу согуш учурунда да жашоого болгон бекем ишенимин жоготпогон, майтарылбаган эрктүү, оптимизмге жык толгон акындын ырларын окуп олтуруп, анын инсандык бийиктигине, бекемдигине, өжөрлүгүнө тан бербей кое албайсың. 1944-жылы согуштан жарадар болуп кайтып келгенден кийин 1949-жылы «Биринчи жаңырык», 1950-жылы «Тууган жер» аттуу жыйнактарына кирген ырлары буга күбө боло алат.

1966-жылы Сүйүнбай Эралиев кыргыз поэзиясында биринчи болуп эркин ыр формасында жазылган «Жылдыздарга саякат» поэмасын элге тартуулайт. Бул поэмасы учурунда окурмандар арасында жылуу кабыл алынып, учурда дале өз баасын жоготпой келет. Котормо жаатында далай мыкты чыгармаларды которгон. Алсак, акын Уитмендин, Тагордун, Турсун-Заденин, Твар-

довскийдин чыгармаларын кыргыз тилине которгон. Ошондой эле өзүнүн чыгармалары көп тилдерге которулуп, «Жылдыздарга саякат» поэмасы 1967-жылы Югославияда басылып чыккан. Акындын кыргыз тилинде 36, орус тилинде 20, башка тилдерде 4 китеби жарык көргөн.

Сүйүнбай Эралиев – кыргыз адабиятынын классиги, ал кыргыз поэзиясын, улуттук ыр маданиятын жаңы багытка бура алды. Биздин поэзияны түп көтөрө жаңылаган, көнүмүш болуп калган формалардан, эскирип, кайталанып бараткан уйкаштардан, ритмдерден, темалардан баш тартып жаңы нукту жаратты. Акындын новатордук ырлары, айрыкча “Жылдыздарга саякат” деген поэмасы азыркы күнгө чейин “төңкөрүшчүл” чыгарма катары өз мезгилинде катуу талкууга түшүп, Кыргызстан компартиясынын Борбордук Комитетине чейин каралган.

С.Эралиев 1960-жылдардан кийин бир топ лирикалык, публицистикалык поэмаларды жазды. Алардын ичинен «Жылдыздарга саякат», «Атам, жерим жана мен», «Жол», «Космос поэмасы», «Ак жыттар», «Кыргыз жаны», «Кесир инсан» поэмалары идеясы жана формасы жагынан мыкты жазылган.

1959-жылы жарык көргөн «Ак Мөөр» поэмасы акындын чыгармаларынын арасында өзгөчө баалуу. Анткени, элдик оозеки чыгармачылыкка кайрылып, аны мурас катары окурмандарга жеткирүүдө жаңыча мамиле кылгандыгында. Көркөм сөз каражаттарын кылдат колдонууда, терең психология менен курч драматизмде, философиялык ой жүгүртүүлөрдө, лирикалык чегинүүлөрдө, эпикалык параллелизмде, табиятты көркөм сүрөттөөлөрдө башкы каармандын – кыздын татаал тагдыры аркылуу кыргыз элинин тарыхын, патриархалдык-феодалдык, социалдык ички карама-каршылыктарын, өнүгүш тенденцияларын, салт-санаасын, аң-сезимин ачып бергендигинде. Бул өз убагында кыргыз поэзиясындагы чоң окуя болгон.

*Айтчы, ким бар азгырылбас сулууга,
Анда күч бар арбап тартып турууга,
Ким умтулбайт, эч болбосо бир ирет
Жарк деп койгон жамалына жылууга.
Көзгө илешпес кылтагына кармаса
Аргаң калбас андан кайра чыгууга
Билип туруп, бирок сезбей каласың,
Ошондуктан сулуу деген сулуу да!..*

*Сүйүү кызык! Укса канбас сыры бар,
Ойду ойноптуп, кумарланткан ыры бар.
Ылгый таза ынактыктан жаралган,
Жалыны бар чалпоо сезим жылынар,
Сүйүү деген токсон кырлуу экен го,
Кыйын чыгар билиш анын кырын ар.
Кээде ызалап, кээде шаттык карматкан,
Бул да сенин демиң беле сулуу жар?!*

Бул поэманын чыгышы Эралиевдин нагыз акындык жүзүн көрсөтүп, кыргыз поэзиясына жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачкан. Поэманын ритмикасы, поэтикалык ыкмалары, уйкаштык системасы жана башкалары жаңылык тартуулап, бүтүндөй кыргыз акындарын өзүнө тарткан. Арийне, акындын чыгармаларынын ар бири – өзүнчө иликтөөнү талап кылган ары олуттуу, ары татаал маселе [2,130].

Андан кийин «Түнкү сыр» (1960), «Уяң жылдыздар» (1962), «Поэма о любви» (1962), «Күндөр» (1964), «Жайында» (1966), «Жылдыздарга саякат» (1966), «Упрямая красавица» (1966), «Өмүрлөргө саякат» (1967), «Жол» (1969), «Сан тоолор» (1971), «Каркыралар» (1972), «Кыргыз жаны» (1974), «Айыл ырлары» (1976), «Тандалмалар» (1978, 1981, 1983, 1991), «Биздин суулар» (1980), «Избранное» (1981), «Кыштак кечтери» (1985), «Кызгылт багымдат» (1987), «Дүйнө» (1991) сыяктуу бир топ алгылыктуу чыгармалары жарык көрөт.

С.Эралиев кыргыз адабиятындагы мурдагы көлөмдүү поэзиялык чыгармалардын көбүнө мүнөздүү карандай баяндоо, турмуш көрүнүштөрүн натуралистиче тизмектей берүү, жадатма прозаизм, дидактизм жана схематизм сыяктуу терс белгилерден кол үзүп, окуянын динамикалуу өнүгүшүнө,

баяндоонун экспрессиялуулугуна, ыр саптарынын мукамдуу жана картиналуу болушуна жетишкен. Акын өзүн жаратылыштын сүрөтчүсү, пейзажист катары да көрсөтө алган. Эралиев салттуу поэзияны көркүнө чыгарып сүрөттөй билген, эркин ырдын поэтикалык образга, анын мазмунуна дал келген укмуштуудай айкалышып турган формасын таба билген. Аны өзүнө гана тандык болгон стилге салып, кыргыз ырынын табиятына айкалыштыра алган. Мына ушунунун негизинде көркөм ыкмалардын, поэтикалык жалпылоолордун бийик деңгээлине тобокелдик менен көтөрүлүп чыккан.

Эли-жерин чексиз сүйүү, аны менен бир бүтүндүк сыяктуу ажыралгыс сезимде жүрүү, акындын айыл жөнүндөгү ырларынын негизги мазмунун түзгөн.

*«Чү» деген жерден шар атып,
Күркүрөп кетип баратып,
Сүрдүгүп ташка жыгылып,
Сымаптай «жашы» сыгылып,
Кайрадан тура жүгүрүп,
Арыштан-арыш таштаса,
Аркардай бели бүгүлүп,
Кашатын кажап чойгулап,
«Даңканы» ташты койгулап,
Өткөөлсүз жерге өчөшүп,
Өзүнүн нугун ойгулап,
Кур болуп тоого курчалып,
Кыйкырып ызы-чуу салып,
Аңгырап кетип баратат,
Айтпасын талаа: «суусадык!»*

Акындын чыгармаларында өзүнчө бир бөтөнчө кылдаттык менен мамилени күткөн, элибиздин маданияты менен айкалыша жашап жаткан, ошол эле учурда акынды курчап турган чөйрөнүн дагы адеп же кеп маданияты, кеп адеби менен байланышкан, кыртышы көркөмдүк сөз өнөрүнө жол көрсөткөн, багыттаган көрүнүштөр кездешет [9-47]. Карапайым айыл турмушу, кыргыз жеринин табияты, жаратылыштын айтып-жеткис сулуулугу, айылдыктардын жөнөкөй жана бейпил жашоосу, ой-пикирлери, кулк-мүнөздөрү акындын ырларында кылдат чеберчилик менен чагылдырылып,

көбүнчө лирикалык каармандын ой-толгоолору аркылуу берилет. Жаштардын ортосундагы сүйүү мамилелерин автор айрым учурда фольклордун стилине салып, эптүү колдонуп, лирикалуу поэзияны жарата койгон учурлары байкалат.

Эне темасы акындын чыгармаларында эң жогорку деңгээлде чагылдырылып берилет. Эненин ыйыктыгын, улуулугун, асылдыгын даңазалап, далай ырларын ушул темага арнаган.

*Дүлөй болуп калса да үнүңдү угат,
Сокур болуп калса да сени көрөт.
Сен жок болсоң таптакыр калып куурап,
Сен келгенде алгансыйт кайра төрөп.*

*Күтсө болот энеден укмуш жорук:
Мүмкүн болсо сен үчүн турмак ооруп,
Ал гана эмес: «Муну кой, мени алгын» — деп,
Ажалга да бармак ал сени коруп.*

*Биз бүткөнбүз эненин боор этинен,
Бизге бөлүп берген ал жарты жанын.
Бирок кантип кутулуп мээнетинен,
Кантип актап келебиз карызын анын.*

С.Эралиев «Кесир инсан» поэмасын Чернобыль атом электростанциясындагы авариясына арнап жазган. Бул поэмада адам баласынын келечеги, жаратылыш бизге аманат экендиги тууралуу ойлор акындын терең философиялык ой-жүгүртүүлөрүнүн жыйынтыгы катары психологиялык анализдөөлөр менен кылдат берилет.

С.Эралиевдин чыгармаларында акын жана поэзия темасы үзгүлтүксүз уланып отурат. Акындын дүйнө таанымынын өзгөрүү кубулушу убакыт менен кошо үзөңгүлөшүп, ырларында чагылып отурат. Жашоого болгон чексиз сүйүү, эл-жерине болгон махабат, табиятты даңазалоо акындын чыгармаларындагы өзгөрүүсүз тема болуп кала берди.

Эралиевдин поэзиясынын предмети катары башынан эле жашоонун өзү болгон. Акындын ырларынан мезгил, философиялык ой-толгоолор, табият темасы ошондой эле адамдын жан-дүйнөсүнүн көп кырдуу

тараптарын таба алабыз. С.Эралиевдин чыгармаларындагы табият темасы өзгөчө орунду ээлейт. Акын жаратылыштын сулуулугун өзү гана таанып, суктанып тим болбостон окурманга калем аркылуу ошол сулуулукту даңазалап, ашыгы менен жеткире алды.

Дүйнөдө сүйүү темасына кайрылбаган бир да акын жок болсо керек. Эралиевдин сүйүү лирикалары эч бир акындын калемине окшобогон боёктуулук менен башкалардан айырмаланат. Бул өзгөчөлүк, балким, анын табият берген жакшы мүнөзүнө байланыштуудур деген да ойлор кетет.

Акынды жакындан билген жакшы санаалаштары анын инсандык сапаттарынын бийиктигин, адамга катуу айтпаган жумшак алпейим мүнөзүн, кандуу согуш отун кечип, өлүм менен өмүрдүн чегин көрүп келсе да туулганда берилген мыкты сапаттарын жоготпой, өзү боюнча калганын айтып келишет.

Ушундай керемет адамдын жан-дүйнөсүнөн жаралган лирикалык ырлар окугандын жүрөгүн албетте, термелтпей кое албайт. Акындын лирикаларындагы жоопсуз сүйүү, үмүтсүздүк, кайгы, ажырашуу ноталары да сезимбизге өзгөчө таасир бергендигин тана албайбыз.

*Бул турмушта жыргал болду билгеним,
Балын сордум жыттап жыпар гүлдөрүн.
Алда кайда жылт деп жанган отко окшоп,
Алыс узап калды жааштык күндөрүм.*

*Бул заманда буудан болду мингеним,
Көңүлүм өсүп, көрдүм турмуш күрдөөлүн.
Жанган оттой, жааган күндөй, жааштыктын
Качан колдон төгүлгөнүн билбедим.*

С.Эралиев чыгармаларында адамдык сезимдерге, эмоцияларга да басым жасайт, бул нерсе, айрыкча, поэмаларында ачык-айкын байкалып турат. Образдарды жаратууда кадим психолог сыяктуу кылдат чеберчилик менен ар бир каармандын мүнөзүн ачып жүрүп отурат. Акындын ырларындагы музыкалуулукту байкабай коюу эч мүмкүн

эмес. Ар бир сабы-сабына жарашып, куюлушуп, уккан кулакка жагымдуу, сөздөрдү куюлуштура туура тандап, кыш сыяктуу кынаптап, өз-өз ордуна коюп чыккан сыяктуу.

*Анан да жамгыр жаады,
Жамгыр жаады,
Жамгырда жан этиндей жалбырагы
Жатышат тебеленип балчык сууга,
Ошого тикесинен тик турушуп
Шолоктоп ыйлап алган бактын баары...
«Койгула, жаз да келер!» - деп сооротом,
Өткүлө көңүл айтып силер дагы?!*

Эралиев өз мезгилинин акыны гана эмес тарыхчысы, философу, адабий сынчысы, дегеле карапайым элдин арасынан чыккан мыкты уулу деп айтсак болот. Ал поэзиянын бардык жанрында өзүн сынап көрө алды: *ода, поэма, элегия, сатира, эпиграмма* – кай жерде болсо да акындын стилин алмаштырып алуу мүмкүн эмес.

*Жүз жылдар мындан кийин да
Бул тоолор минтип турушат
Анда бизче адамдар
Карыбас үчүн тырышат*

*Жүз жылдар мындан кийин да
Сүйүүлөр болот ушундай
Ушинтип жерге жаз келип
Ушинтип чыгат ушул ай*

Адабияттар

1. Бектенов З. Замандаштарым жөнүндө эскерүү. – Б., 1996.
2. Б.Усубалиев. Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик, Бишкек – 1994.
3. Мамытов Ж. Көркөм чыгарманын тилинин кээ бир маселелери, Каракол- 2007.
4. Рысалиев К. Киргизское стихосложение, Фрунзе- 1965.
5. III. Жапаров // Арабаев атындагы Бишкек мамл. университетинин жарчысы, –2018. I. – 83-86-бб.
6. Ишекеев Н. Кыргыз адабиятынын окуу китеби: өткөнү, бүгүнкүсү жана келечеги. – Б., 2011.
7. [Текст]: автореф. дис. канд. филол. ил.канд. / С.К.Максимова. – Бишкек, 1999. – 23 б.
8. [Текст]: «Поэзия: негиздери», Джеффри Уайнрайт
9. Сыдыкова Т.К. Барпынын тили. - Б., 2016.

*Жүз жылдар мындан кийин да
Дарактар желге ыргала
Шуудурап турат ушинтип
Биз жокпуз анда бир гана.*

С.Эралиевди чынчыл акын, ырларында да окурманын чындыкка, алдилетүүлүккө, адалдыкка үндөп келет. Ошондой эле, ар бир инсанды кайраттуулукка, сабырдуулукка, чыдамкайлыкка үйрөтөт. Эң башкысы акындын ырлары нукура кыргыз жыттанып, тээ илгертеден келе жаткан кыргыздын рухун алып жүрөт. Жоголуп бара жаткан көрөңгөлүү тилибиз таза бойдон бурмаланбай берилип, тилибизге аяр мамиле жасоодо кызмат кылат.

Сүйүнбай Эралиев -кыргыз адабиятынын тарыхындагы эң эле узак жашаган, 95 жаш өмүр сүргөн, 60ка жакын ар кандай жанрдагы китептерди чыгарып, акыры классик катары таанылган инсан.

Акындын чыгармалары тууралуу бир нече илимий эмгектер жазылды, диссертациялар корголду, бирок чыныгы адабий изилдөөлөр даде болсо алдыда.

Анткени, Сүйүнбай Эралиевдин акындык чебечилиги, котормочу катары кошкон зор салымы, новатор акын, жаңычыл акын, салттуу акын катары мааниси али да болсо чоң изилдөөчүлүк эмгекти талап кылган маселелер.

УДК:821:82-65 (575.2) (04)

Ажыбаев Артур Шарапидинович
КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият
институтунун ага илимий кызматкери
Ажыбаев Артур Шарапидинович
старший научный сотрудник института Языка и литературы
им. Ч.Айтматова при НАН КР
Azhybaev Artur Sharapidinovich, senior researcher
Institute of Language and Literature
them. Ch. Aitmatova at the National Academy of Sciences of the KR

УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШ МЕЗГИЛИНДЕГИ ЭПИСТОЛЯРДЫК ФОРМАНЫН КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНДАГЫ КОЛДОНУЛУШ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Аннотация. Бул макалада кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форманын Улуу Ата Мекендик согуш мезгилиндеги орду жана ролу, аткарган функциялары, максаты жана милдеттери анализге алынат. Анткени, бул мезгил аталган форманын колго алынышына ыңгайлуу шар түзүп, фронттогу ал-абал тууралуу тылга маалымат берүүдө ыңгайлуу форма катары адабиятта кызмат өтөгөн. Анткени, тыл менен фронтту байланыштырган негизги каражат – эпистолярдык форма болгон. Кыргыз калемгерлеринин бул учурдагы чыгармаларында аталган форма – фронттогу ал-абал тууралуу маалымат берүүдө, байланышты жөнгө салууда, согуштагы жоокерлердин жасаган эрдиктери, көрсөткөн каармандыктары, ошондой эле, жалпы элди фронтко үндөө, чакырык таштоо багытындагы иш-аракеттерди чагылдырууда маанилүү роль ойногон.

Согуш мезгилиндеги кыргыз акын-жазуучуларынын эпистолярдык формадагы көркөм туундулары ыр түрүндөгү чыгармаларда, аңгемелерде, повесттерде жана романдарда кеңири колдонулгандыгын айтууга болот. Эпистолярдык форма көркөм чыгарманын тутумунда ар тараптуу функцияларды аткарып, маалыматтык, эмоционалдык-эксперссивдүү жана фатикалык милдеттерди аркалаган.

Негизги сөздөр: согуш мезгилиндеги кыргыз адабияты, эпистолярдык форма, проза, поэзия, фронт, тыл, мазмун, тема, идея.

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ЭПИСТОЛЯРНОЙ ФОРМЫ В КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ В ПЕРИОД ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ

Аннотация. В данной статье анализируются место и роль эпистолярной формы в кыргызской литературе периода Великой Отечественной войны, ее функции, цель и задачи. Ведь этот период создавал благоприятную среду для освещения реальной картины в литературе и служил удобной формой для информирования тыла о положении дел на фронте. Ведь основным средством соединения тыла и фронта была эпистолярная форма. В произведениях кыргызских писателей указанная форма играла важную роль в предоставлении информации о состоянии дел, регулировании общения, изображении храбрости и героических поступков воинов на войне, а также действий, направленных на призыв общественности на фронт. Можно сказать, что в годы войны художественные произведения кыргызских поэтов-писателей в эпистолярной форме широко использовались в стихах, рассказах и рома-

нах. Эпистолярная форма выполняла разносторонние функции в системе художественного произведения, выполняла информационные, эмоционально-выразительные и фатические задачи.

Ключевые слова: кыргызская литература в годы войны, эпистолярная форма, проза, поэзия, фронт, тыл, содержание, тема, идея.

SPECIFIC USE OF THE EPISTLE FORM IN KYRGYZ LITERATURE IN THE PERIOD OF THE GREAT PATRIOTIC WAR

Abstract. This article analyzes the place and role of the epistolary form in Kyrgyz literature during the Great Patriotic War, its functions, goals and objectives. After all, this period created a favorable environment for highlighting the real picture in literature and served in literature as a convenient form for informing the rear about the situation at the front. After all, the epistolary form is the main means of connecting the back and the front. In the works of Kyrgyz writers, this form played an important role in providing information about the state of affairs, regulating communication, depicting the bravery and heroic actions of soldiers at war, as well as actions aimed at calling the public to the front.

It is possible to say that during the war, the artistic works of Kyrgyz poets-writers were widely used in epistolary form in poems, short stories, short stories and novels. The epistolary form fulfills various functions in the system of the work of art, performs informational, emotional-expressive and phatic tasks.

Keywords: kyrgyz literature during the war, epistolary form, prose, poetry, front, rear, content, theme, idea.

1941-1945-жылдардагы Улуу Ата Мекендик согуш бүткүл советтик аң сезимге бурулуш жасап, анын ичинде көркөм адабияттын өнүгүү жолун мекенчил нукка бурган. Адабиятта эл-жерди коргоо идеясы алдыңкы сапка чыкты. Натыйжада, кат формасы тыл менен фронттун байланышын чыңдаган негизги каражатка айланып, согуш мезгилинде жаралган адабий көркөм туундуларда эпистолярдык форма кеңири колдонула баштады.

“Вообще, в военное время появляется острая потребность в написании писем, стремление зафиксировать происходящие вокруг события. Такие письма интересны не только с исторической, но и с психологической точки зрения”,¹—дейт, изилдөөчү Е.В.Коробова. Албетте, кандуу майданга аралашып, андагы окуяларды өз көзү менен көргөн жазуучулардын көркөм чыгар-

маларынын тарыхый да, психологиялык да таасири жогору болору талашсыз. Бирок, согуш мезгилиндеги окуяларды камтыган эпистолярдык формадагы чыгармаларды анализдөөдө үч жактуу көрүнүштү эске алуу зарылдыгы келип чыгат.

Биринчиден, душмандар менен кармашып, аман-эсен кайтып келген калемгерлердин эпистолярдык чыгармаларын талдоого алуу. Булардын катарында ардагер-калемгерлер Темиркул Үмөталиевдин “Фронттон кат”, Райкан Шүкүрбековдун “Фронттогу агаларыма”, Узакбай Абдукаимовдун “Майдан” чыгармаларына кайрылуу максаты турат.

Экинчи жагынан, согуштан кайтпай калган акын-жазуучулар Мукай Элебаевдин “Ала-Тоого кат”, Жусуп Турусбековдун “Кат”, Кусейин Эсенкожоевдин “Алыстан кат”, Жума Жамгырчиевдин “Солдаттын саламы”, “Сен эсимде”, “Ала-Тоого кат”

¹Коробова Е.В. Жанр письма в русской литературе. // Вестник Курганского государственного университета. 2020. № 1 (55). С. 22–29

өңдүү эпистолярдык формадагы ырларын талдоо маанилүү.

Үчүнчү жагынан, тылда эмгектенип, бирок согуш тууралуу жазган акын-жазуучулардын чыгармачылыгындагы эпистолярдык форманы колдонуу чеберчилигин анализдөө. Согуш майданына катышпай, бирок өз чыгармаларында эпистолярдык формага кайрылган калемгерлердин ичинен Аалы Токомбаевдин “Сүйгөнүмө кат”, Түгөлбай Сыдыкбековдун “Биздин замандын кишилери”, Чыңгыз Айтматовдун “Жамийла”, “Саманчынын жолу” чыгармаларына токтолуу зарылчылыгы бар.

Мындай бөлүштүрүүнүн максаты чыгармачылыктагы жеке таасир, адабияттагы көркөм шарттуулук, салыштырып жазуу же аналогия – эпистолярдык форманы колдонуунун турмуш чындыгына таяп жазылгандыгын, реалдуулуктун негизинде жазылгандыгын, же көркөм фактыга таяп жазылгандыгын аныктоого мүмкүндүк түзөт.

Айталы, У.Абдукаимов согуш талаасын аралап жүрүп, жеке таасирдин негизинде “Майдан” романын жараткандыгы адабий чөйрөдө кызуу талаш-тартышка жем таштаган. Керек болсо, “советтик түзүлүшкө каршы” деген куру доомат менен четке сүрүп таштоо аракети көрүлгөнүн изилдөөбүздүн кийинки баптарында өз алдынча кеңири карайбыз. Азыркы айтыла турган ой романда баштан-аяк кырктан ашык кат колдонулуп, алар чыгарманын сюжеттик-композициялык, идеялык-тематикалык өзөгүндө эбегейсиз зор милдеттерди аркалап тургандыгын баса белгилөө маанилүү. Чыгарманын өзөгүн автор реалдуу турмуштагы окуялардан алып, согуш мезгилинде өзү менен кошо ала жүргөн күндөлүгүнө таяп жазгандыгы да кийинчерээк белгилүү болуп отурат.

Кыргыз эл акыны, ардагер Темиркул Үмөталиевдин “Фронттон кат” деген ыры эпистолярдык формада жазылган.

Акын ырында алыста калган асыл жарынын иштермандыгын, камкордугун, күйүмдүүлүгүн эске салат:

Иш болсо кыймыл эткен киришчү элең,
Кызматтан аз кечиксем урушчу элең.
Жаныңдан карыш жылсам кошо басып
Эч кайда кетирбеске тырышчу элең.

Аркамды төрт айланып көрчү белең,
Жакамды оңдоп байлап берчү белең? –
деп ырдын кийинки саптарында өзүн курчаган жагдай-шарт, ал-абал тууралуу маалымат берет. Бул жагдай эпистолярдык форманын “ал-абалды билдирүү” шартына туура келет:

Мынакей, көп ай болду: алыстамын,
Жөн да эмес, ажал менен алышамын.
Көз чыгат, баш жарылат деген ой жок,
Тынымсыз башка, көзгө салышамын.
Жаткан жер, кир кийимди айтпа жаным,
Дурус го тантыратып жазбаганым?

Фронттогу кырдаал “баш жарылып, көз чыккан”, “жаткан жер, кир кийимди” айтпаса да түшүнүктүү эле. Акын, андыктан, жандай көргөн Жамал кызын эске салат:

Жамалым, ай-чолпонум жаныңдабы?
Кайгырсаң «апаке!» деп жалынабы?
Көтөрүп күндө үч убак жыттачу элем,
Жамалтай эстеп мени сагынабы?²

Акындын бул ыры эпистолярдык форманын “Суроолуу кат” жанрына кирет. Анткени, акын алыстагы үй-бүлөсүнүн жагдай шартынан кабар алуу максатын көздөгөн.

Ал эми акын Райкан Шүкүрбековдун эпистолярдык формадагы “Фронттогу агаларга” аттуу ыры тылдагы лирикалык каармандын атынан фронко кат жазып, катында тылдагылардын аткарып жаткан иштерин, күткөн үмүттөрүн, тилектерин тизмектейт:

Кат жаздым ага алыстан,
Калкыңдан кабар берүүгө,
Канимет кылып соо болуп,
Касташкан жоону жеңүүгө.
Ишенем сизди жеңет деп,
Жеңишти колго берет деп,

²Үмөталиев Т. “Фронттон кат”. Китепте: Тандалмалар. Ырлар жана поэмалар. – Ф.: Адабият, 1989, 144-бет.

Калкыбыз сизге ыраазы,
Канкорду кармап келет деп.³

Акындын бул ыры эпистолярдык форманын “Кайрылуу кат” жанрына кирет. “Бул сындуу лирикалык ырлардын негизги пафосу – немецтик-фашисттердин агрессордук аракетин, жырткычтын зордук, зомбулукчул кешпирин ашкерелеп, бет пардасын сыйрып, тылдагы массага жеткирүү, советтик элдин жоону жек көрүү сезимин курчутуу, ошондой эле Кыргызстандын жоокерлеринин согуш майданында көрсөтүп жаткан баатырдык кайраткердигин, элге берген ант-шертин кандайча абийирдүүлүк менен өтөп жаткандыгын билдирүү, элдин жеңишке ишенимин бекемдөгө багытталган болчу”.⁴

Албетте, немецтик фашисттер менен баатырларча салгылашып, эрдиктин болуп көрбөгөндөй үлгүсүн көрсөткөн кыргыз калемгерлеринин чыгармалары да тылдагыларга, негизинен, кат аркылуу жетти. Себеби, согуштан көпчүлүктүн күткөнү кат эле, каттагы үмүт шамын жагып турган жагымдуу маалымат же кабар болчу. Андыктан, кан майдандагы эпистолярдык форма элге кайрат-дем берип, рухун көтөрүп, маалымат менен камсыздоонун негизги каражатына айланган.

Согуш талаасынан кайтпай калган калемгерлердин ичинен М.Элебаевдин эпистолярдык формадагы “Согуштан кат”, “Ала Тоого кат” деген мыкты ырлары бар. “Ала Тоого кат” – 1942-жылдын 10-июлунда жазылган. Ырдын темасы акындын туулган жерине болгон сагынычын, кусалыгын камтып, бир кезде өткөн балалыгын, өсүп чоңойгон жерлерин эске салат:

Арт жагымды карасам,
Айчылык алыс жер калды.
Бейли кенен, колу март,
Берекем жыргал эл калды.

Калкылдап сүзүп кайгысыз,
Каз, өрдөк жүргөн көл калды.
Айланайын, Ала-Тоо,
Узакка кеткен балаңдан
Угарсың кийин кабарды.⁵

Тилекке каршы, акын бул тилегине жеткен жок. Ырдын соңку саптарындагы Ала-Тоого келүү тилеги, параход минип, сагынган дос-курбуларына жолугуу ою ордуна чыкпады. Ал 1944-жылы Ленинградды коргоодо шейит кетти. Мазмундук жактан алганда, акындын бул ыры эпистолярдык форманын “Кусалык каттарынын” катарына киргизүүгө болот.

Дал ушундай трагедиялуу тагдырга туш болуп, кан майданда курман болгон калемгерлердин дагы бири - Жума Жамгырчиев. Анын акын катары таанылган “Ырлар жыйнагы” деген аталыштагы жалгыз китеби 1931-жылы жарык көрүп, андан соң, 1942-жылы Кызыл Армиянын катарына чакырылганга чейин “бийдин тукуму” деген “ылаң” менен ырлары жарык көрбөптүр.

Акын согушка аттанардын алдында наристелүү болуп, кийин фронтто жүрүп, “Сен эсимде” аттуу эпистолярдык формадагы төмөнкү ырын жазат:

Бул майдан эр жигиттер барчу майдан,
Эл уулу башын тартып калсын кайдан.
Эгешип эл ичинде душман турса,
Корголоп үйдө жатса болбойбу айбан.
Мен жүрүп бир нече убак сапар тартып,
Бир кезде жоону жеңип барсам кайтып.
Алдымда айдай күлүп сен отурсаң,
Каралдым бакты барбы андан артык.⁶

Ырдын темасы алты айлык кезинде айылда калган баласына болгон атанын сагынычын, кусалыгын жана тилек-мүдөөлөрүн камтыса, чыгарманын идеясы кан күйүп турган маалда Мекенди коргоо эр кишини иши деген ойду чагылдыруу болуп саналат.

³Шукурбеков Р «Фронттогу агаларга»

⁴Кыргыз совет адабиятынын тарыхы 1-том, “Илим” басмасы, - Ф., 1986, 294-бет.

⁵Элебаев М. Ала-Тоого кат. Китепте: Мукай Элебаев. 3-том, Түзгөн: Омор Сооронов, Бишкек, “Имак-офсет”, 2015-жыл, 76-бет.

⁶Жамгырчиев Ж. “Сен эсимде”. Жума Жамгырчиев - алгачкы кыргыз... kmborboru.su

Жогоруда белгилеп өткөндөй, бул ырдын поэтикасы салттуу элдик поэзиянын табылгаларын өзүнө камтып, “эр жигит”, “эл уулу” сындуу эпитеттерди, “айдай күлүп” сындуу салыштырууларды, “каралдым” сындуу эркелетүү сөздөрүн камтып турат. Тилекке каршы, акын баласын алдына алып эркелете албады, ал 1944-жылы согушта курман болду.

Кайран акын, ошондо бул катына жооп келип, атанын тилеги жерде калбай, алты айлык бала мырза теректей керилип, кийин эс тартып чоңойгондо атасынын катын китептен таап окуп, анын жообун төмөнкүдөй деп жазат деп ойлобогон чыгар:

Ошондо балтыр бешик бала экем,
Калыпмын кайгыланган энем менен.
Чегинип кас душмандар калган кезде,
Тил чыгып “ата сени кайда?” дегем.
Айтыпсың: “Элдин уулу болуп өскүн”
Айтканың көкүрөктөн кайдан кетсин.
Партия бакыт чачып, билим берип,
Жокчулук каарын тартпай эркин өстүм.⁷

Көрүнүп тургандай, бул ыр эпистолярдык салтты улап, катка жооп иретинде жарык көрүптүр. Ырдын көркөм салмагы анчейин болгону менен андагы камтылган ой кимди болбосун кайдыгер калтырбайт. Анын үстүнө, акындын жалгыз уулу Алманбет Жамгырчиев өзүнүн эскерүүсүндө: “Атам мен алты айлык кезимде согушка аттаныптыр. Анын чыгармаларын, китебин кийин эс тартканда гана окудум. Атам чыгармачыл, мекенчил адам болуптур. Баарынан ата мээримин, камкордугун көрбөй өскөн жаман экен. Азыр келинчегим, балдарым, үй-жайым, кызматым бар. Жашоом жакшы. Бирок, баары бир көкүрөктө өксүк калат экен. Ал өксүк - атанын мээримин”,⁸–деген.

Согушка катышпай туруп өз чыгармачылыгында аталган темага байланыштуу эпистолярдык форманы колдонуу аракетин Т. Сыдыкбековдун “Биздин замандын кишилери” романынан учуратабыз. Чыгарма 1943-жылдын январь айынан жазыла баштап, айрым үзүндүлөрү согуш учурунда «Советтик Кыргызстан» газетасында жарык көргөн. Толук бойдон 1948-жылы басылып, 1949-жылы СССР мамлекеттик сыйлыгына татыктуу болгон. Романда Улуу Ата Мекендик согуш учурундагы элдин патриоттук духу, баскынчыларга каршы күрөшүүдөгү биримдиги, улуттар арасындагы ынтымак чагылдырылган. Согуш шартына ылайык советтик идеология элди фашисттик баскынчыларга каршы күрөшкө мобилизациялоого бардык күчүн жумшап жаткан учурда Түгөлбай Сыдыкбеков да эл турмушун ушул өңүттөн, башкача айтканда, душманды жеңиш үчүн жасаган эмгегин чагылтууга аракеттенген.

Романдын тутумунда эпистолярдык форма төрт жолу колдонулат. Биринчи кат Турумбектин Мыскалга жазган каты. Анын мазмуну кыска, болгону эки гана сүйлөмдөн турат: “Жазда кел, Мыскал жан. Балапан кезде ойногон жерлеринди көрөсүң, эл-журт менен таанышасың, экөөбүз көчө бойлоп клубка барабыз”.⁹

Бул кат эпистолярдык форманын “Кыска кат” жанрына кирип, анын мазмуну өтүнүккө, суранычка негизделип, чыгарманын каарманы Турумбектин ийги тилектерин камтып турат.

Романдагы экинчи кат – Касейиндин каты. Ал да фронтто кызмат өтөп, өзүнүн жагдай-шартын баяндап, энесине кат жазат: “Куттуу энеке”–деп башталат кат. Демек, каттын адресаты так көрсөтүлгөн. Каттын маалыматтык бөлүгүндө каарман өзүнүн

⁷Акындан калган туюк Жума Жамгырчиевдин уулу...presskg.com>agym/10/0430_25.htm

⁸Жамгырчиев Ж. “Сен эсимде”. Жума Жамгырчиев - алгачкы кыргыз... kmborboru.su

⁹Сыдыкбеков Т. “Биздин замандын кишилери” романы, Ф, “Мектеп”, 1987, 17-бет.

пландары менен бөлүшүп, мындай деп жазат: “Аман болсо күз барып калам. Узун боо шинель кийген, маңдайына жылдыз кадап жүргөн уулунду көрөсүң. Мен барганда мыкты той жедир элге. Бир эмес, эки кубанычың катар эне. Барарым менен үйүңө ак элечек киргизип өзүңдү келиндүү кыламын. Жалгыздыктын каарын жакшы эле тарттың эне”.

Каттын уландысы “Өтүнүч” дискурсуна негизделип: “Энеке, менин бул катымды да Зарылжан окуп берер. Маңдайынан өөп коюңуз... Сагынбай жүрсүн. Өзүңүз да сагынбаңыз. Кудайыңыздын эки колунан тең бекем кысып, кармап коюңуз”, – деген саптарга сыйдырылса, “Кам көрүү” дискурсу: “Зарылжан экөөбүз жеңилинди жерден, оорунду колундан алабыз. Өзүңдү уя баскан тоодактай балпайтып, этек-жеңинди жайылтып төргө отургузабыз. Энеке, ошондо андан бетер үйүңдүн берекелүү куту болосуз”,¹⁰ – деп жазат.

Каттын маалыматтык бөлүгүндө тойго камдануу, кордотуп бозо салдырып, бордокулап кочкор байлатуу сунуштары менен кошо төмөнкүдөй бышыктоочу скреп-формулар колдонулат: “Айтмакчы, Табылдыдан кат алып турамын. Кымызыңды сагындым дейт. Аманчылык болсо ал да күз аскеринен бошойт. Ал да элге барат. О, той чоң!”, – деп келип, коштошуудан кийин, “Баса, менин күмүш маңдай комузума чаң жугузбаңыз. Жаңы күүм бар. Барарым менен чертип беремин!”¹¹ – деп кошумчалайт.

Каттын соңку бөлүгү чен-өлчөмгө салынган, туруктуу бөлүктөрдөн турат: “Кош, куттуу энеке! Уулуңуз Касеин!”¹²

Бул кат жанрдык жактан эпистолярдык форманын “Эсендик кат” жанрына кирет.

“Кыргыз акындарынын согуш мезгилинде жазылган ырларындагы Мекенди коргоо темасы анын ыйыктыгын даңазалоодон тышкары чакырык жана милдеттендирүү мазмунуна ээ болгон. Ошондой эле ант берүү, коштошуу, узатуу, кат жазышуу, фронтко жардам, белек берүү, сүйүү сезимдерин билдирүү түрүндө жазылган ырлардын да бир кыйласында чакырык, милдет тапшыруу багытындагы ойлор айтылган”,¹³–деп жазат адабиятчы-сынчы К.Артыкбаев. Бул тенденция согуш мезгилинде жазылган эпистолярдык формадагы лирикалык ырларды талдоого алган учурда ачык байкалып, алардын өзгөчөлүктөрү катары төмөнкүлөр бөлүнүп көрсөтүлөт:

- Шарт боюнча мындай ырлардын лирикалык каарманы – бул согуш майданындагы жоокер болгон. Ал туулуп-өскөн эл-жерин, ата-эне, тууган-туушкандарын, сүйгөн жан, селкилерин сагынат, эңсейт. Башкача айтканда, мындай ырларда жалпы үндөө мотиви түздөн-түз адамдын психологиялык проблемасына айланып, медитативдик мүнөзгө ээ болот.¹⁴ Айталы, М.Элебаевдин “Энеси менен коштошуу” деген ыры 1941-жылдын 5-августунда жазылган:

Согушка кеткен берекем,
Түшүмдөн кетпейт көлөкөң.
Деп унутпай ар дайым,
Жебестен сактап май-сайын,

Жүргөндүр байкуш энекем!”¹⁵ – деп, чыгарманын лирикалык каарманы – жоокер, алыскы тылда калган “байкуш” энесинин камкордугун, ой-тилегин, өз көз алдынан жүрөк мунун козгорлук таасирде элестетет.

- Согуш маалындагы лирикалык ырлардын экинчи өзгөчөлүгү – алоолонуп турган учурда ата менен эненин, ага менен ининин, бозой менен селкинин бири-бири-

¹⁰Аталган роман, 134-бет.

¹¹Сыдыкбеков Т. “Биздин замандын кишилер” романы, Ф, “Мектеп”, 1987, 134-бет.

¹²Аталган роман, 134-бет.

¹³Артыкбаев К. «XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы»...

¹⁴Кыргыз совет адабиятынын тарыхы 1-том, -Ф., “Илим” басмасы, 1986, -бет.

¹⁵Элебаев М. “Энеси менен коштошуу”. Китепте: Мукай Элебаев. 3-том, Түзгөн: Омор Сооронов, Бишкек, “Имак-офсет”, 2015-жыл, 72-бет.

не берген тапшырма, ант-шерттери Мекендин кызыкчылыгы, эл-жердин талабы менен ажырагыс бирдикте болгондугунда.

Айталы, Кыргыз Эл акыны Аалы Токомбаевдин “Сүйгөнүмө кат” деген ыры жогоруда айтылган ойго мисал боло алат. Анда акын тылда каармандык көрсөтүп жаткан селкинин жана согуш талаасындагы жоокердин ички сезимин чоң эргүү менен баяндайт.

- Согуш учурундагы лирикалык ырлардын кийинки өзгөчөлүгү – анда элдик поэзиядагы “күйгөн”, “секетпай”, “арман” сыяктуу салттуу көрүнүштөрү, көркөм сөз

арсеналдары кеңири пайдаланылгандыгында. Ошондуктан, мындай ырларда элдик казынанын “айым”, “күнүм”, “берекем”, “шоолам”, “каралдым”, “көзүмдүн нуру”, “чырагым”, “көлөкөм” сындуу эпитеттер, метафоралар, салыштыруулар кеңири учурайт.

Жыйынтыктап айтканда, согуш мезгилиндеги дал ушундай өзгөчөлүктөр поэзиянын мазмунун түзүп, ырлардын коштошуу, узатуу, ант берүү, кат жазуу сыяктуу көп түрдө жазылышын шарттап, жалаң кыргыз поэзиясында эле эмес, ал кезде бүткүл совет поэзиясындагы ырларда дал ушундай тенденция өкүм сүргөн.

Адабияттар

1. Акындан калган туяк. Жума Жамгырчиевдин уулу... presskg.com/agym/10/0430_25.htm
2. *Жамгырчиев Ж.* “Сен эсимде”. Жума Жамгырчиев - алгачкы кыргыз... kmborboru.su
3. *Коробова Е.В.* Жанр письма в русской литературе. // Вестник Курганского государственного университета. 2020. № 1 (55). С. 22–29
4. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы 1-том, “Илим” басмасы, - Ф.,1986, 294-бет.
5. *Сыдыкбеков Т.* “Биздин замандын кишилери” романы, Ф, “Мектеп”, 1987, 17-бет.
6. *Үмөталиев Т.* “Фронттон кат”. Китепте: Тандалмалар. Ырлар жана поэмалар. –Ф.: Адабият, 1989, 144-бет.
7. *Шүкүрбеков Р* «Фронттогу агаларга» Китепте: Балдар фольклору. 29-том. Түзгөн: Г.Орозова. Бишкек, “Принт-экспресс”, 2017-ж.,75-бет.
8. *Элебаев М.* Ала-Тоого кат. Китепте: Мукай Элебаев. 3-том, Түзгөн: Омор Сооронов, Бишкек, “Имак-офсет”, 2015-жыл, 76-бет.

УДК: 821:82-193 (575.2) (04)

Туратбеков Кайырбек Туратбекович

КР УИАнын Тил жана адабият

институтунун кенже илимий кызматкери

Туратбеков Кайырбек Туратбекович

младший научный сотрудник

института Языка и литературы им. Ч.Айтматова НАН КР

Turatbekov Kaiyrbek Turatbekovich, junior research fellow

Institute of language and literature them. Ch. Aitmatova

at the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

АМАН ТОКТОГУЛОВДУН

ПОЭЗИЯ ЖАНРЫНДАГЫ ИЗДЕНУҮЛӨРҮ ЖАНА ТАБЫЛГАЛАРЫ

Аннотация. Бул макалада акын, котормочу жана сынчы А.Токтогуловдун поэзия жанрындагы табылгалары, изденүүлөрү жана жаңычылдыгы анализген алынат.

Негизги сөздөр: поэзия, акын, изденүү, табылга, жаңычылдык, салттуулук, көркөмдүүлүк, тематика, идея, өзүнчөлүк.

ПОИСКИ И НАХОДКИ В ЖАНРЕ ПОЭЗИИ

АМАНА ТОКТОГУЛОВА

Аннотация. В данной статье анализируются находки, исследования и новаторство поэта, переводчика и критика А. Токтогулова в жанре поэзии.

Ключевые слова: поэзия, поэт, поиск, открытие, новаторство, традиция, художественность, тема, идея, своеобразие.

POEMS AND POEMS IN THE GENRE OF POETRY AMANA TOKTOGULOVA

Abstract. In this article, findings, research and innovation of the poet, translator and critic A. are analyzed. Toktogulova in the genre of poetry.

Keywords: poetry, poet, search, discovery, innovation, tradition, artistry, theme, idea, originality.

Адам баласынын көркөм искусствого умтулуусу байыркы мезгилдерден бери келе жаткан көрүнүш. Алардын бири – ыр түрүндөгү чыгармаларды жаратуу болуп саналат. Чыгармачылыктын кара сөз түрүнө караганда, ыр түрүндөгү тексттер спецификалуу келип, пайда болуусу жагынан да алгачкы орунда турушат. Бул жагдай төмөнкү себептерге байланыштуу: *“Самые древние тексты, дошедшие до нас, поэтические. Связано это с тем,*

что их легче запоминать, они надолго закрепляются в народной памяти и передаются другим поколениям”.¹

Ошентип, ыр түрүндөгү тексттер кабыл алууга жеңил, эске сактоого оңой болгондугунан улам, мезгилдин өтүшү менен анын жеке өзүнө гана таандык белгилери иштелип чыккан. Поэзиянын өнүгүү жана калыптануу жолу да дал ошондой белгилерди сактоо менен өөрчүп жүрүп отурган. Мындай белгилер поэзияны

¹Грехов И. Особенности поэзии. Средства создания образа. foxford.ru/Интерактивный учебник.../osobennosti-poezii...

чыгармачылыктын башка формаларынан айырмалап, натыйжада, ага таандык болгон образдуулук, ритм, рифма, эмоционалдуулук жана синтактикалык бүтүндүк сыяктуу туруктуу элементтери калыптанган.

Поэзияда автордун стили жана тили, көркөм сөз каражаттары, ыр түзүү техникасы, колдонгон усулдук ыкмалары индивидуалдуу мүнөзгө ээ. Мындай жекелик калемгерлердин дүйнө кабылдоосунан, ыр жаратуу чеберчилигинен, шык-жөндөмүнөн көз каранды. Бул мааниде биз талдоого ала турган калемгер Аман Токтогуловдун чыгармачылыгында акындык өнөр негизги орунда турган. Жогоруда биз санап өткөн поэзиянын белгилеринин бардыгы анын чыгармачылыгында кынтыксыз орун алган. Бирок, ар бир акындын акын катары автордук стили, көркөм образдуулукка болгон мамилеси, мазмундук жактан терендиги ар башка деңгээлде өөрчүй тургандыгын эске алсак, А.Токтогуловдун калемине таандык өзгөчөлүктөр анын ырларынын тематикалык көп түрдүүлүгүнөн, образдуулугунан, философиялык терендигинен, айтайын деген ойлорунун жеке өзүнө гана таандык болгон индивидуалдуу белгилеринен, ыр кураштыруу техникасынан айкын көрүнүп турат.

Чыгармачылык чыйырда ар бир акындын “акындык өзгөчөлүгү” бар, алдына койгон максат-милдеттери бар. Айрым акындар акындык тагдыр “күтүшөт”, ыр үчүн бул жарыкчылыктын бардык жакшылыктарынан “кечишет”. Сезим менен жашап, көңүлгө таасир эткендердин бардыгын ырга кошот. Андай акындар үчүн ыр жаратуу анчалык деле кыйын иш эмес. Алардын таянганы - тубаса таланты, жараткандан берилген шык-жөндөмү. Кээ бир акындар күндүр-түндүр эмгектенет, мээнет төгүшөт, келип-кетчү эргүүнү самашат. А.Токтогуловдо тубаса талант да, талыкпаган изденүү да болгон.

Экөө айкалышып турса да, ал өзүнө дайыма сын көз менен карап:

“Жаным күйүп көз артпайм өзгө ишине,

Жардам сурап жалбарбайм эч кишиге.

Мен ишенбейм бирөөнүн колдоосуна,

Азбы-көпү, ишенем өз күчүмө”²–

дейт.

Акындын бул сапатын баамдаган замандаштары ар дайым анын ишке болгон чын ыкластуу мамилесин, улуу-кичүүгө бирдей кеңпейилдигин баса белгилешет. Кыргыз Эл акыны С.Эралиев: **“Ал кайсы ишке болсо да ийкемдүү, өзүнө да, башкаларга да талапты катуу койгон, жоопкерчиликти сезе билген, турмуш - чөйрөгө сергек карап, баа бере алган азаматтардан болучу”³–**деп эскерет.

Ыр жаратуу ышкысына болгон А.Токтогуловдун мындай мамилеси анын жеке чыгармачылыгынын кредосу катары каралууга тийиш. Анткени, ал жаңыдан адабиятка аралаша баштаган мезгилиндеги ырларында эле ар ишке берилгендик менен иштөө, ал ишке кыянатчылык кылбоо, турмуштун майда-баратын мындай таштап, бийик максаттарды багындыруу талабын айтып чыгат:

“Мен силерди күйгүзө сөз айтсам дейм

Болсоңор дейм замандын бийик үнү.

Турсаңар дейм жалындап дайым күйүп,

Чыксаңар дейм айылдан алысыраак,

Жазбаса дейм сөздөрдү майда-барат”⁴

Акындын аруу тилеги ар бир калемгердин чыгармачылыктагы өз нугун таап, өмүрдү текке кетирбей, өзүн издеп, талыкпаган эмгекчилдик менен “майда-бараттан” оолак болууга үндөө. Ошол эле учурда:

“Өзүңдү изде!

Сен кимсиң бул дүйнөдө?

Кеч эмес али дагы.

²“Менин жолум”. Китепте: Токтогулов А. Тандалма чыгармалар, котормолор. 1-том, 68-бет.

³Эралиев С.

⁴“Менин акын курбуларым”. Китепте: Токтогулов А. Тандалма чыгармалар, котормолор. 1-том, 72-бет.

Сен, досум, өзүңдү тап!

Тойгузба сөзүң, менен.

Көргөз иш, бер ибарат!”;⁵ –деп, байыркы Сократтан бери келе жаткан “Өзүңдү өзүң таанып бил” деген накылын туу тутат. Калемгер үчүн ыр жолун аркалоонун максаты - окурманга жол көрсөтүү, адамдык, жарандык милдетин сездирүү, башкаларга үлгү, тирек жана таяныч болууга чакырык таштоо, “курулай иш менен курсак тойгузууга болбой тургандыгын” туюндуруу жагдайын көздөйт.

Акындык өнөрдөгү нукуралыкты ырдын санын кубалаган акындардын чыгармачылыгына салыштырып келип: *“Алар өзүнүн талантын сактайт, көрүнгөн жерге чаба бербейт, лабораториясында кара жанын карч уруп иштеп, чоңураак мараны, чоңураак максатты көздөйт. Жөн эле чыгармаларынын санын көбөйтүү үчүн жаза берүүгө абийири жол бербейт”*.⁶ Демек, акындын чыгармачылыгынын башкы жетеги - анын абийири, ар намысы, адамдык жана атуулдук парзы турууга тийиш деген талап А.Токтогуловдун чыгармачылыгынын өзөгү деп ишенимдүү айтууга негиз бар.

Поэзиянын коммуникативдик табияты адамзаттын калыптануу процессине бир канча деңгээлде таасир этет. Ал деңгээлдер тынымсыз процесс катары адабиятчы Е. Рашковскийдин изилдөөлөрүнө караганда, адам баласынын личносттук касиеттеринин чеги менен тыгыз байланышта болуп, поэзиянын түбөлүк ачык бойдон турган, изилденип бүтпөй турган маселе экендигин мындайча белгилейт: *“...тот, кто делает небезосновательный акцент на глубококом земном одиночестве, непонятости, непризнанности поэта, – тем самым лишь подчеркивает неупразднимую проблему вечной открытости и незавершенности,*

вечного становления и личности, и поэзии”,⁷–дейт.

Ушул себептен, акындардын поэзиясындагы терендик, философиялуулук, индивидуалдуулук, субъективизм, сентиментализм, жалгыздык, образдуулук сыяктуу көпчүлүккө түшүнүксүз жагдайлар, көрүнүштөр орун алганы мыйзамдуу көрүнүш. Ал поэзиянын жана ага аралашкандардын жан дүйнөсүндөгү маселелердин түбөлүк чечилбей кайталана бере турган процесс экендигинен, поэзиянын татаал жана купуялуу сырларынын бар экендигинен кабар берет. Ушул “түбөлүктүү” өзгөчөлүктөргө ылайык, акындардын ырларынын таасир этүү деңгээлдери, эмоционалдык-психологиялык, көркөм-поэтикалык жагдайлары ар бөлөк болот. Же, поэзиянын таасир этүү деңгээлдеринин төмөнкүдөй түрлөрүн бөлүп көрсөтүүгө болот:

1. Поэзия - адам баласына психологиялык-физиологиялык деңгээлде таасир тийгизет. Адамдын психофизикалык өнүгүүсүндөгү поэзиянын мааниси ой жүгүртүүнүн кооздугуна, ийкемдүүлүгүнө кам көрүп, кээде бул ийкемдүүлүктү «укпаган жөнөкөйлүккө» алып келет. Поэтикалык тажрыйба тигил же бул жол менен ар бирибиздин дени сак психо-физикалык абалыбыз үчүн жооп берет.

2. Поэзия - адам баласынын интеллектуалдык деңгээлине таасир тийгизет.

Албетте, ыр жазуу менен алектенген акындардын чыгармачылыгы алардын ырларынын мазмуну, жаңылыгы жана тереңдиги, көп түрдүүлүгү аркылуу аныкталып, эмоцияга тийгизген таасирдүүлүгү, дүйнөнү кабылдоонун поэтикалык өзгөчөлүктөрү жана кайталангыс салыштыруулар, акын колдонгон көркөм сөз каражаттары аркылуу бааланат. Бул жагдай окурмандын дүйнө кабылдоосун, интеллектуалдык деңгээлин байытат, бийиктетет.

⁵ “Ибарат”. Китепте: Токтогулов А. Тандалма чыгармалар, котормолор. 1-том, 86-бет.

⁶ “Поэзияга мамиле”. Китепте: Токтогулов А. Тандалма чыгармалар, котормолор. 3-том, 226-бет.

⁷ Рашковский Е.Б. В поисках себя//Философия поэзии, поэзия философии.

3. Поэзия – адам баласынын руханий деңгээлине таасирин тийгизет. Анткени, дал ушул деңгээлде гана адам баласынын накта инсандык касиеттери, тереңдиги жана чынчылдыгы көрүнөт.

Аталган деңгээлдерге байланыштуу акындар ырларында адам баласын курчаган турмуш көрүнүштөрүн ыр түрүндө берип гана тим болбостон, окурмандын аң-сезимине таасир тийгизген дүйнө кабылдоонун жаңы образдарын жаратат. Же, поэзиядагы образдуулук акындардын чыгармачылыгындагы эң манилүү компонент болуп саналат.

А.Токтогуловдун поэзиясындагы образдуулук акындын өзүнө таандык болгон драметинен таамай көрүнөт. *“Стихи не просто передают информацию, они рисуют образы, вызывая в воображении читателя переплетения смыслов, ассоциативные связи и сравнения, создавая новое видение предметов и явлений. Такие образы именуется в литературоведении и лингвистике термином «метафора»”*,⁸–деп жазат, адабият изилдөөчүсү Л. Силина.

А.Токтогуловдун ырлары да образдуулукка ширелишип, конкреттүү маанини камтып, салыштыруулардан жана ассоциативдүү байланыштардан куралган. Анын “Эскерүү” деген ырында бала кезинде атасынан айрылган учурду төмөнкүдөй көз алдыга тартат:

Жайлоодо...

Айыл чакан...

Июнь ай-жай саратан...

Күндөрдүн бир күнүндө

Кырда ойноп келе жатсам

Чуулдап чыкты өкүрүк

Көз жумду атам...⁹

Дүйнөдөгү эң жакын адамынан айрылган учурдун кийин дал ушундай ыр саптарында чагылышы бекеринен эмес. Се-

зимтал баланын эсинде калган бул мезгилди адабиятчы А. Муратов мындайча баяндайт: *“Аман алтыга келгенде 51 жаштагы атасы Токтогул көз жумат. Бермет 32 жаш куракта чиедей үч бала менен жесир калат. Таятасы казал жазчу, комуз чертчү, кулакка тартылып, айдалып баратканда ошол жазган ырларын өрттөп жибериптир. Ошол бойдон ал киши дайынсыз кетет”*.¹⁰

Акындын тунук акылын, зиректигин, дилинин тазалыгын алты жаш курагындагы окуяларды кийин таамай тизмектеп жазган бул ыры дагы бир ирет далилдеп турат. Адам менен табияттын байланышы бул ырдын негизги темасын түзсө, “Баш кетсе, мал кетет” деген кыргыздын накылы ырдын идеялык-мазмундук өзөгүн түзөт.

Күндөрдүн бир күнүндө,

Дал ошол чоң сары бээ

Боз үйдүн түрүп койгон

баш салды эшигине.

«Көп күндөн бери карай

Көрүнбөйт ээм неге?»

дегендей ал тиктенди

үйдөгү кишилерге...

Акындар чыгармачылыгындагы жаныбарлар темасы, алардын ичинен жылкы баласынын образы өзгөчө орунда турат. Анткени, *“В поэзии восстанавливаются права животных, чтобы ярче раскрыть превосходство лирического «я» над миром”*,¹¹–дегендей, А.Токтогуловдун бул ырында адам менен жаныбардын ортосундагы чыныгы мамиле чагылдырылат. *“Бул таң калыштуу эмес: жылкылар адамдар үчүн функционалдык да, символдук да чоң баалуулукка ээ, бул алардын жарашыктуулугун, динамизмин жана сырткы көрүнүшүнүн кооздугун айтпаганда да, алардын образдарын чыгармачылык менен ишке ашыруу үчүн*

⁸Силина Л. Метафора на страницах СтихоСлова <http://www.stihi.ru/2012/06/03/2809>

⁹“Эскерүү”. Китепте: Токтогулов А.Тандалма чыгармалар, котормолор. 1-том, 8-бет.

¹⁰Муратов А. Чекистерди четинен жумиарткан. Аман Токтогулов тууралуу кызыктуу 11 факты. sputnik.kg. 19:57 25.12.2021 (Жаңыртылды: 20:44 25.12.2021)

¹¹Образы животных в русской литературе - HintFox hintfox.com/article/obrazi-zhivotnih-v-rysskoj...

эң сонун объект кылат”,¹²–деп белгилейт, изилдөөчү А.Елина.

Бирдын эң эле таасирдүү учуру ээсин издеген бээнин көз жашынын ушунчалык таамай, таасирдүү сүрөттөлүшү десек болот:

*Билдиби, билген жокпу
Бир карап биз тарапты,
Аңгыча көздөрүнөн
Мөлтүлдөп жаштар акты.
Салбырап башын салып
Кишидей ыйлап жатты...*

Акындардын дүйнө кабылдоолорунун ушунчалык кылдаттыгы аларга таасир эткен сырткы көрүнүштөрдүн таптакыр жаңыча форма, жаңы мазмун менен кайрадан ырларында чагылдырылгандыгы деп айтууга болот. Ассоциативдүү түрдө акындын көз алдындагы көрүнүш Сары бээнин көз жашынын тыйылбашы өз энесинин мукамдуу элеси менен төмөнкүдөй салыштырылат:

*Сары бээм, айланайын,
Куттуу мал – Камбар ата,*

Адабияттар

1. *Грехов И.* Особенности поэзии. Средства создания образа. foxford.ru>Интерактивный учебник>.../osobennosti-poezii...

2. “Менин жолум”. Китепте: Токтогулов А.Тандалма чыгармалар, котормолор. 1-том, 68-бет.

3. *Эралиев С.*

4. “Менин акын курбуларым”. Китепте: Токтогулов А.Тандалма чыгармалар, котормолор. 1-том, 72-бет.

5. “Ибарат”. Китепте: Токтогулов А.Тандалма чыгармалар, котормолор. 1-том, 86-бет.

6. “Поэзияга мамиле”. Китепте: Токтогулов А.Тандалма чыгармалар, котормолор. 3-том, 226-бет.

7. *Рашковский Е.Б.* В поисках себя//Философия поэзии, поэзия философии.

8. *Силина Л.* Метафора на страницах СтихоСлова <http://www.stihi.ru/2012/06/03/2809>

9. “Эскерүү”. Китепте: Токтогулов А.Тандалма чыгармалар, котормолор. 1-том, 8-бет.

10. *Муратов А.* Чекистерди четинен жумшарткан. Аман Токтогулов тууралуу кызыктуу 11 факты. sputnik.kg. 19:57 25.12.2021 (Жаңыртылды: 20:44 25.12.2021)

11. Образы животных в русской литературе – HintFox [hintfox.com>article/obrazi-zhivotnih-v-rysskoj...](http://hintfox.com/article/obrazi-zhivotnih-v-rysskoj...)

12. *Елина А.М.* Образ лошади в русской романтической литературе Екатеринбург-2016. [elar.uspu.ru>bitstream/uspu/3031/1/02Elina2.pdf](http://elar.uspu.ru/bitstream/uspu/3031/1/02Elina2.pdf)

*Ыйлатпа күндө бизди,
Сен минтип салба азапка.
Сары бээ, киши болбой
Мал болуп калдың неге?..
Ыйлаба,
кой ыйлаба,
Энекем сары бээ...*

Поэзиядагы көркөм сөз каражаттарына кирген метофоранын бөтөнчө түрү - жандандыруу. Анын касиети сүрөттөлүп жаткан көрүнүштү адамдык белгилерди, сапаттарды жаратылыштын кубулуштарына, нерселерге, түшүнүктөргө ыйгарат.

Натыйжада, алар “жандуу” сапатка ээ болуп, сүрөттөлүп жаткан көрүнүштүн образдуулугун арттырат, эмоцияга таасир тийгизет.

Жыйынтыктап айтканда, А.Токтогуловдун поэзиясындагы өзгөчөлүк анын ырларындагы образдуулуктан, көркөм сөз каражаттарын колдонуудан, ыр түзүлүшүнөн ачык байкалып турат.

¹²Елина А.М. Образ лошади в русской романтической литературе Екатеринбург-2016. [elar.uspu.ru>bitstream/uspu/3031/1/02Elina2.pdf](http://elar.uspu.ru/bitstream/uspu/3031/1/02Elina2.pdf)

УДК :821:82-3 (575.2) (04)

Козубекова Гульназ Райымбековна
КР УИАсынын Ч.Айтматов атындагы
тил жана адабият институтунун илимий кызматкери
Козубекова Гульназ Райымбековна, *научный сотрудник*
института Языка и литературы
им. Ч.Айтматова при НАН КР
Kozubekova Gulnaz Rayymbekovna, *researcher*
Institute of language and literature
named after Ch. Aitmatov
at the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

Т.СЫДЫКБЕКОВДУН «УЛУУ СӨЗ ЖӨНҮНДӨ ОЙ» ОЧЕРКИНИН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Аннотация. Макалада Т.Сыдыкбековдун бул очеркинин өзгөчөлүктөрү, темасы жана идеясы, көтөргөн маселелери, эне тилине, көөнө сөздөргө болгон мамилеси талдоого алынат. Мында автор кыргыз элинин сөз өнөрүнө берген баасы, сөздүн күчү, кудурети, таасирлери тууралуу омоктуу ойлорун айтат. Улуу сөздүн таржымалына, тарыхына, келечегине баам салат. Тил үчүн кам көрүү ар бир жарандын ыйык милдети экендигин эскертет.

Негизги сөздөр: “Улуу сөз”, эне тили, изилдөөчүлүк очерк, тема жана идея, тил табиаты, тилдин өнүгүшү, тилге болгон мамиле.

ОСОБЕННОСТИ ОЧЕРКА Т.СЫДЫКБЕКОВА «ВЕЛИКАЯ МЫСЛЬ»

Аннотация. В статье анализируются характеристика, тема и идея данного сочинения Т.Сыдыкбекова, поднятые вопросы, его отношение к родному языку и старинным поговоркам. Здесь автор выражает свои мысли о высокой оценке кыргызским народом искусства речи, силы, могущества и воздействия слов. Оценивает биографию, историю и будущее великого мира. Он напоминает нам о том, что забота о языке – священная обязанность каждого гражданина.

Ключевые слова: «Великое слово», родной язык, исследовательский очерк, тема и идея, природа языка, развитие языка, отношение к языку.

A SPECIAL FEATURE IS THE ESSAY BY T. SYDYKBKOVA «GREAT THOUGHT»

Abstract. The article analyzes the characteristics, theme and idea of this essay by T.Sydykbe-kova, the questions raised, its relation to the native language and old proverbs. Here the author expresses his thoughts about the high appreciation of the Kyrgyz people for the art of speech, power, power and influence of words. He evaluates the biography, history and future of the great world. It reminds us that care for the language is the responsibility of every citizen.

Key words: “Great word”, native language, research essay, topic and idea, language of nature, language of development, language of relation.

Адабиятыбыздын алпы Түгөлбай Сыдыкбеков адабий-көркөм чыгармачылыктан сырткары, коомдук турмуштун орчундуу окуялары боюнча, айрыкча, эне тилдин, улуттук маданияттын опол тоодой маселелерине арналган публицистикалык макалаларды, очерктерди жазып, макала-маектерди уюштуруп, мезгилдүү басма сөз менен тынымсыз кызматташып келген. Көтөрүлгөн маселелердин өзөгү калемгер аздектеп, туу туткан касиеттүү сөзгө арналып, сөздүн мүмкүнчүлүктөрү, этимологиясы, басып өткөн жолу, дегеле, сөз кудурети, анын колдонулушу, маанилери, айтор, кыргыз баласы басып өткөн узак жолдогу “Улуу сөздүн” таржымалынан тартып, сөздөн куралган тил, тилдин кенчи, табияты, тарыхы, өткөнү менен келечеги сындуу темаларга көп кайрылган. Мисалы, калемгердин “Улуу сөз жөнүндө ой” аттуу очерки Махмуд Кашкаринин “Түрк сөздүгүнүн жыйнагынан”¹ алынган эки макалды эпиграмма кылып, сөздүктөгү бул макалдар, “...мындан тогуз жүз жыл мурда кагаз бетине түшкөн байыркы тилибизде сүйлөнгөн, бизге киндиктеш элдердин макалы. Балким, бул ошол замандагы кыргыз кишиси айткан макал болушу толук ыктымал”,² – деп “Адеп башаты – тил”, “Ата конушу – улуу мурас” деген макалдарды келтирет. Мүнөзү жагынан бул макала – изилдөөчүлүк очеркинин табиятына дал келет.

Албетте, тектеш жашаган элдердин алака-катышында “улуу сөз” чоң роль ойногон. Сөз аркылуу маани туюнтулуп, сөз аркылуу элдердин ынтымагы арткан, оозеки жана жазма маданияты өнүккөн. Алака-катыштын аркасында тилдик туюнтмалар бир элден экинчи элге ооп турган. Сөз казынасы байып, тилдин өнүгүшү камсыздалган. Ошентип, улуу сөз тилдин

тиреги, түндүгүн көтөргөн түркүгү, чынар тереги болуп келген. Биз бүгүн улуттук жүзүбүздү, тил байлыгыбызды сактоого аракет кылсак, эртеңки муундарга өткөрүп бере алсак, анын баарында дал ушул улуу сөз турат, аны сактап бизге өткөрүп берген ата-бабалардын кызылдай мээнети, кылымдардын кыйырында кыргыз баласы унутпай турган кымбат нерсе.

Жогоруда аталган “Улуу сөз жөнүндө ой” аттуу очеркинде кыргыз баласынын улуу сөздү кантип кадырлап, кандайча аздек мамиле кылганы тууралуу ой жоруп, тарыхтагы канатташ жашаган элдер менен болгон алака-катышын, ал аркылуу тилдин сөздүк корунун байышы, тилдеги орток айтылган макал-лакаптар, ой туюмдары тууралуу баалуу маалыматтарды ортого салат. Ошондой канатташ жашаган элдерге ал түркмөн, өзбек, казак, хакас, тува, башкырт, татар, каракалпак сындуу элдерди киргизет. “Ал эми биз V-X кылымдар аралыгында таштагы жазуу эстеликтерине, тарыхый маалыматтарга кайрылсак өз элибиз жөнүндө эң баалуу кабар алабыз. Анда кыргыз эң эски, эң байыркы элдерден экендиги ачык айтылат. Кыргыз биздин доордон (эрадан) алда канча мурда эле байыркы гундар менен тизгиндеш жүргөн”,³ – деп, кыргыз элинин байыркылыгына басым жасайт.

Эл канчалык байыркы болгон сайын, анын тарыхы, маданияты, каада-салттары да унгулуу, уюткулуу болору талашсыз. Бул мааниде, Т.Сыдыкбеков: “Эмесе, ошол эң байыркы кыргыз элинин байыртадан өсүп-өнүгүп келаткан элдик маданияты, адабияты, көркөм өнөрү болду беле?”⁴– деген өзөктүү суроо коёт.

Албетте, тарыхы болбой – эл болбойт. Дал ошол тарыхты бизге жеткирген – “Улуу сөз”. Т.Сыдыкбеков бул очеркинде байыркы

¹Махмуд кашкаринин «Диван лугат ат - түрк» сөздүгү <http://science-journal.kg/media/Papers/ivk/2019/2/181...>

²Сыдыкбеков Т. Улуу сөз жөнүндө ой. Китепте: Сыдыкбеков Т. Мезгил сабактары, -Ф., Кыргызстан, 1982, 46-бет.

³Сыдыкбеков Т. Улуу сөз жөнүндө ой. Китепте: Сыдыкбеков Т. Мезгил кайрыктары. Фрунзе, “Кыргызстан”, 1982, 47-бет.

⁴Жогоруда аталган эмгек, 47-бет.

бабалардын ооздон-оозго айтылган, соңку тукумдарга аманат калтырылган “Улуу сөздүн” чечмеленишин, илимий негиздерин, ажайып керемет маанилерин туюнтууга аракет жасайт. Байыркылардын “Улуу сөзгө” маани берип, сөздүн касиетин аздектеп, аны ар ким эле айта бербегенин, аны укумчул санжырачылар, даанышман сөз ээлери, зор акындар айтышарын эске салат.

“Кишилер, “Улуу сөздү” тымтырс отуруп угушчу.

“Байыркы эл каймактап турганда..., не байыркы журт чайпалып турганда...” деп башталып, “Улуу сөз” чоң өмүрлөрдү баян этчү. Эл тарыхы – санжыра акыл-насаат сөздөрү, жүрүш-туруш эрежеси, кишилерге жакшы-жаман сапаттарды таамай айткан макал-лакаптардан тарта, купуя айтылган сырдуу сөздөр, кара сөздөн чоң дастанга чейинки көркөм баян – “Улуу сөз” деп аталчу”,⁵– дейт.

Чынында, кыргызбаласынын сөзгө конок берип, кепти укканга айтып, сууну сиңген жерге төккөн даанышмандыгы – байыркы бабалардан мурастап калган “Улуу сөздүн” учкундары эмеспи. Анткени, кеп кезегин күтүп, оозунда сөзү бар даанышмандардын алдынан кыя өтпөй, “Адеп башаты–тил” деген накыл менен жашап, “улууну урматтап, кичүүнү ызааттаган” эл катары өз алдынча каада-салт күтүп, казса түгөнгүс тил байлыктарын жаратып калганыбыз да бекеринен эместир...

Караңгыда көз тапкан,

Капилеттен сөз тапкан...

Же:

Сөз келгенде сөз айтпасан, сөздүн атасы өлөт.

Же:

Баш мээси менен, сөз ээси менен

Же:

Баш кесмек бар, тил кесмек жок.

Же:

Жылуу, жылуу сүйлөсөң,

Жылан ийинден чыгат...⁶

Мааниси зор бул макалдар да “Улуу сөздөн” аманат калган. Ошентип, байыртадан бери элибизде сөздөн күчтүү, сөздөн кудуреттүү, сөздөн маанилүү ыйык куралыбыз болгон эмес.

Бул эмгектин ичинде Т.Сыдыкбеков менен казак элинин даанышманы Мухтар Ауэзов менен болгон Ысык-Көл жээгиндеги маеги орун алып, анда төмөнкүдөй баалуу маселелер айтылганын көрүүгө болот:

“1955-жылы жаз, раматылык Мухтар Ауэзов экөөбүз Ысык-Көл жакка бараттык. Көп баалуу сөздөр сүйлөндү. Бир кезде Мукең:

– Мен көп талдадым, Түгөлбай. Карапайым кишилерибиз өтө жандуу сүйлөшөт. Неликтен ушундай?..

Залкар жазуучунун бул таң калышы бекеринен эмес болучу. Чынында эле биз “сабаттуу болуп калдык” деп дөгүрсүүнү коюп, ошол сөз ээси кишилердин аңгемесин туюна эшитсек, биз тек өз алсыздыгыбызды сезер элек.

– Ошол сөз ээлери аңгеме айтканда, мен тек дым отуруп угамын. Кызык новелланы, не аңгемени, не роман үзүндүсүн жатка окуп жаткандай сезилет! – дедим.

Мухтар кубанып кетти:

– Басе, сен сөздү баглайсың!⁷

Көрүнүп тругандай, ушул чакан диалог Т.Сыдыкбековдун сөзгө кандай маани бергендигин, кеп – илим-билимдүү болууда эмес, карапайым адам сөзгө кандай зор маани берсе, башкалар да дал ошондой маани бериш керек деген асыл идея турат.

Кыргыздардын артыкчылыгы – дал ушул сөздү жандуу деп эсептеп, “айтылганга чейин сөз – сага кул, айтылгандан кийин сен – сөзгө кул” деген эреже менен жаша-

⁵Аталган эмгек 48-бет.

⁶Сыдыкбеков Т. Улуу сөз жөнүндө ой. Китепте: Сыдыкбеков Т. Мезгил кайрыктары. Фрунзе, “Кыргызстан”, 1982, 48-бет.

⁷Аталган эмгек, 49-бет.

гандыгы, сөзгө сынып, сөзгө жыгылып, сөзгө конок берип, сөздү барктап-баалап келгендиги. Ушундан улам, “Улуу сөздө” эң бай казына гана сакталбастан, байыркы өмүрлөрдү таасын, элестүү сүрөттөгөн көркөм байлыктар да катылып жатат. Эчен зор окуялар, коомдук түзүлүштүн өсүп-өнүгүшү, руханий дүйнөнүн өнүгүшү, макал-лакап, тамсил, ыр, насаат, кошок, дастан, ал тургай, купуя сөздөр элибиздин атак-аброюн, эмгегин, маданий деңгээлин көрсөтүп турат.

“Бабалардын жортуулу да, чабышы да, тынч кездеги тиричилиги да өзүнөн-өзү ат үстүндө кыялга тизгиндеш романтикада өтгү. Андан башкача болууга тийиш эмес эле. Алар ар дайым талаа-түздө, кырда, ашууда, күндө көрсө күндө көзүнө сонуну таркабас, укмуштай көзөл жер – сууну чет жоодон сактады”,⁸– деп жазат автор.

Бабалардын сөзгө маани бергенин Т.Сыдыкбеков элдик туюнтмалардын, жогоруда айтылгандай, карапайым адамдар күн сайын колдонуп келген асыл сөз берметтери менен тизмектеп: “Чоң-кичинесине чейин айтканы – “Улуу сөз”.

– Эй, не иштеп жүрөсүң? – десе бири.

– О, ай дер ажо, кой дер кожо жок. Кыял минип жүрөм! – дейт беркиси.

Баса, ата-бабаларыбызды тек күлүк кыял санаа кыялга мингизбеди. Алардын өмүрү кыял менен тизгиндеш жүрдү. Өз өмүр-тиричилигине айкаш – ошол кыял минген кишилер баба мурасы “Улуу сөздү” улады”.⁹

Албетте, кыргызда сөз аздектелип, сөзгө басым жасалгандыктан, “Манас” эпосу баштаган улуу мурастар жаралып, адамдардын куру кыялынан эмес, нукура ниет-тилегинен, күткөн үмүттөрүнөн океандай дастандар, каухар-берметтей сөз тизмектери бизге мурас болуп калды.

Калемгерди өкүндүргөн жагдай – азыркы муундун сөз берметтерин баалабай, “Улуу мураска” кайдыгер караганы, бардыгына кол шилтеп, “ай дээр ажо, кой дээр кожо жоктой” мамиле кылгандыгы, эмнеликтен бул макалдын ушундайча айтылып калгандыгы туурасында мындай жоромолдорун ортого салат:

“Чынында АЖОнун мааниси эмнеде? Чын эле кожону жандап келген ажыбы? Не ал АЖОбу?

Ажо кожо эмес. Ал – Ажо!

Байыркы кыргыздар – АЖО деп падышасын атаган! Ажодон кийинкилери: не АБО, БИЙ, БЕК деген титулдар берилген”.¹⁰

Т.Сыдыкбеков мындай маанилүү түшүнүктөрдүн кыргызга тиешеси бар-жогуна анализдеп, эгер бул сындуу сөздөр башка түрк элдеринде да колдонулуп жүргөндүгү талаш туудура турган маселе болсо, анда “улуу сөздө” айтылган макал-лакаптар, дастан-уламыштар элибиздин басып өткөн жерлерин, жүргүзгөн күрөштөрүн өз ичине камтып, “Манас” сындуу дастандарды камтыган “Улуу сөз” кимисинде бар?”– деген суроону коёт.

Дал ушул маселе, же аталган дастандын жаралуу тарыхы, эмнеден улам айтылып, эмнеликтен ушунча кеңири мазмунду камтып калгандыгына токтолуп: “...бул кымбат мурасты өзүнчө жеке карасак, аны тек оозеки чыгарма катары “жеңил” бааласак, андагы касиет ачылбайт. Биздин бабалар, ошол Кем-Енисей, Алтын –Тоо – Алтай, Миңсуу, Кангайдан тарта аягы Ысык-Көл, Талас, Алайга чейин ар мезгилде жердеп жүрүшкөнү, өздөрүнө коңшулаш – ооган, парсы, түрпүт-тибет журту, кытай, каракытай-манжу, монгол, уйгурлар менен төш тирешип, бирде достошуп, бирде чабышып жүргөндүгүн тарыхый маалыматтар кандай кабардаса, дал ошол

⁸Аталган эмгек, 49-бет.

⁹Сыдыкбеков Т. Улуу сөз жөнүндө ой. Китепте: Сыдыкбеков Т. Мезгил кайрыктары. Фрунзе, “Кыргызстан”, 1982, 50-бет.

¹⁰Аталган эмгек, 50-бет.

кабарлар менен тигил бабалар бизге белекке калтырган “Улуу сөз” маалыматтары үндөш”.¹¹

Калемгер бул оюн тарыхый жазма булактардагы жана “Манас” эпосунда айтылган окуялар менен бекемдөөгө белсенип: “Табгачтардын (кытайлардын) сөзү жылуу, жибеге жумшак. Жылуу сөзүнө жумшак жибегине алданган...түрк тукуму кыргын тапканын VI-VII кылымдагы ташка чегилген жазуулар баяндайт. Ал эми ушул эле кабарды “Манас” баянында Каныкей, Алмамбет, Ажыбай жана башка каармандар кандай так, таамай айтышат. Ушундай так маалыматтарды “Улуу сөздүн” ар бир тармагы кеңири камтыган”,¹²– дейт.

Эгерде, тарыхтагы документалдуу маалыматтарга кайрылсак, кыргыздар Борбордук Азиядан баштап, Эне-Сей, Алтай жерин, бул жагы Орто Азиянын дээрлик бүтүндөй чөлкөмүн ээлеп тургандыгы тарыхчы-окумуштуулар В.М. Плоских, Л.В. Тарасова, А.А. Бекбалаев, Т.Абдырахманов, К.И. Исаковдор да тастыкташат. “Геополитическое пространство, включающее Северное, Южное и Восточное Притяньшанье, Фергану и Памиро-Алай, населяли различные этносы. Большинство из них оставили о себе только историческую память в многообразных находках археологов, в письменности, архитектуре, искусстве, фольклоре. А кыргызский народ донес свое этническое самоназвание”,¹³– деп белгилешет, жогоруда аталган тарыхчылар. Демек, Т.Сыдыкбеков да жөн жеринен өз очеркинде тарыхтагы окшоштук менен улуу дастандагы мисалдарды салыштырбаптыр.

Калемгерди түйшөлдүргөн дагы бир маселе, же элибиздин өткөнүнө байланыштуу тарыхый талдоолордун терең жүргүзүлбөй келе жатканы – аталган очерк-

тин орчундуу бир бөлүгүн түзөт. Мунун себеби, ошол совет доорундагы майда улуттардын тарыхын иликтөөгө коюлган “чектин”, катуу көзөмөлдүн натыйжасы менен тыгыз байланыштырылат. Коюлган “чектин” чегинен чыга албай, кысынган илимпоздордун абалын көз алдыга мындайча тартып: “Элибиздин тарыхын иликтөөгө ашып кетсе, XIX кылымдын ортосуна араң барабыз. Ошону да элеңдеп, этиет сөз кылабыз. Кечээки аныктамабызды бүгүн танабыз. Байыркы тарыхыбызды, маданиятыбызды изилдөө, аларды мурас катары элге таанытыш мындай турсун, элибизди – байыркы эл деп айтарыбызда күбүрөп эрдибиз араң кыймылдайт”,¹⁴– деп кейийт.

Бул мезгил азыр артта калганы менен совет идеологиясынын арааны жүрүп турган чакта, калемгердин жазгандарын калп дешке эч ким батына албас. Анын үстүнө, тарыхтагы “ак тактарды” тактоодо жөн салды айтылган кептерге эмес, биз талдоого алып жаткан “Улуу сөздүн” өзүнө таянып, аларды терең иликтөө аркылуу, же бабалардан калган жазма мурастарга таянуу менен андагы айтылган ойлордун мазмуну – улуттун өткөнүн, тили жана дилин терең түшүнүүгө мүмкүндүк түзөт деген ойго кошулууга аргасыз кылат. Автор да: “таланттуу бабаларыбыздын чебер колунан тартылган бул сүрөттөргө биз тек кызыга карап тим калышка акыбыз жок. Бул асыл мурастарды ыйык сактап, аны баалап, элибизге кеңири таанытыш биздин милдет. Ооба, тарыхый кырдаалдардын кесепетинен биздин ошол байыркы сүрөт өнөрүбүз өнүгө албай калды. Биз ошол кесепеттерди ачышыбыз керек”,¹⁵– дейт.

Аталган очерктин уңгусу – байыркы бабалардан аманат калган “Улуу сөздү”

¹¹Сыдыкбеков Т. Улуу сөз жөнүндө ой. Китепте: Сыдыкбеков Т. Мезгил кайрыктары. Фрунзе, “Кыргызстан”, 1982, 51-бет.

¹²Аталган эмгек, 51-бет.

¹³История кыргызов и Кыргызстана. Учебник для вузов. – Б.: 2015, С-10.

¹⁴Сыдыкбеков Т. Улуу сөз жөнүндө ой. Китепте: Сыдыкбеков Т. Мезгил кайрыктары. Фрунзе, “Кыргызстан”, 1982, 52-бет.

¹⁵Аталган эмгек, 52-бет.

урматтап, келечек муунга өткөрүп берүүдө жалпы коомчулуктун жапырт аракеттенүүсү абзел деген ой менен үндөшүп турат. Азыр шарт башка. Совет мезгилиндей катуу саясий-идеологиялык көзөмөл жок. Эки тизгин, бир чылбыр-өз колубузда.

Демек, Т.Сыдыкбеков бул эмгегинде сөз баштаган “Улуу сөздүн” учугун андан ары улап, жандырмагын жаштарга түшүндүрүп, маңызын чечмелөө - учурдун кечиктирилгис иши.

Адабияттар

1. *Махмуд Кашгари*. «Диван лугат ат-түрк» сөздүгү. <http://science-journal.kg/media/Papers/ivk/2019/2/181...>
2. *Сыдыкбеков Т.* Улуу сөз жөнүндө ой. Китепте: Сыдыкбеков Т. Мезгил сабактары, - Ф., Кыргызстан, 1982, 46-бет.
3. История кыргызов и Кыргызстана. Учебник для вузов. – Б.: 2015, С-10.

УДК: 811.512.154:81-25 (575.2) (04)

Абасова Аида Абасовна, илимий кызматкер,

КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы

Тил жана адабияты институту

Абасова Аида Абасовна, научный сотрудник,

Институт языка и литературы им. Ч.Айтматова, НАН КР

*Abasova Aida Abasovna, researcher associate,
institute of language and literature named after Ch. Aitmatov
National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic*

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНДА РАСМИЙДҮҮЛҮК

КАТЕГОРИЯСЫНЫН БЕРИЛИШИ

Аннотация. Бул макалада иш стилинин эң негизги белгилеринин бири – расмийлүүлүк категориясы тууралуу маалымат берилет. Расмийлүүлүк категориясы иш стилиндеги маалымат алмашууда адресант, маалымат, адресат ортосундагы актыларды жөндөп турат. Бул категория кыргыз элинин оозеки кебинде, маданиятында мурдатан калыптанган. Андай көрүнүштөр тарых барактарында, көркөм чыгармаларда чагылдырылган. Мисал катары «Манас» эпосундагы, «Кут алчу билим», «Сынган кылыч» жана «Келкел» чыгармаларындагы расмий жетекчилердин, каармандардын сүйлөгөн сөзү, жүрүм-туруму, дипломатиялык, саясий кадамдары расмийлүүлүк категориясынын белгилери көрсөтүлөт.

Негизги сөздөр: *расмийлүүлүк категориясы, иш стили, кыргыз маданияты, кыргыз адабияты, маалымат алмашуу.*

ПОДАЧА КАТЕГОРИИ ОФИЦИАЛЬНОСТИ

В КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация. В данной статье дается информация об одном из основных признаков делового стиля – категории официальности. Категория официальности в деловом стиле регулирует акты между адресантом, информацией и адресатом. Данная категория издавна сформировалась в устной речи и культуре кыргызского народа. Это явление нашло отражение в исторических записях и художественных произведениях. В качестве примера приводятся проявления категории официальности в речи официальных руководителей и других героев эпоса «Манас», поэмы «Благодатное знание», романов «Сломанный меч», «Келкел», их поведении, дипломатических и политических действиях.

Ключевые слова: *категория официальности, деловой стиль, кыргызская культура, кыргызская литература, обмен информацией.*

MANIFESTATION OF THE CATEGORY OF FORMALITY

IN KYRGYZ LITERATURE

Abstract. This article provides information about one of the main features of official style – the category of formality. The category of formality in an official style regulates acts between the

addresser, information, and the addressee. This category has long been formed in the oral speech and culture of the Kyrgyz people. This phenomenon is reflected in historical records and works of art. As an example, the manifestations of the category of officiality in the speech of official leaders and other heroes of the epic “Manas”, the poem “Blessed Knowledge”, the novels “Broken Sword”, “Kelkel”, their behavior, diplomatic and political actions are given.

Keywords: *category of formality, official style, Kyrgyz culture, Kyrgyz literature, information exchange.*

“Каны жок калк болбойт” демекчи, кыргыз элинде жетекчилик, расмий орудар жана жетекчиге болгон сый-урмат, талаптар, милдеттер байыркы мезгилде эле болгон. Расмий жетекчини сыйлоо, урматтоо жөрөлгөсү мурдатан калыптанган. Ошондуктан расмий жетекчинин кийген кийими, жүрүм-туруму, кылган иши ушул убакка чейин элдин көңүл борборунда болуп турат. Бул иштикүү этика кыргыз элинде азыр эле жаралып, чыга калган жок. Кыргыз элинин расмий жетекчилерине карата талап, ченемдер байыртадан калыптанган. Жетекчинин кийген кийими, турган турпаты, сүйлөгөн сөзү, элге жасаган мамилеси жана сырттан келген конокторду, өкүлдөрдү кабыл алуу маданияты мындай талап-ченемдердин катарын түзөт.

Бул маселелердин баары кыргыз элинин оозеки чыгармаларында, макал-лакаптарында, учкул сөздөрүндө, санат-насыят, казал ырларында чагылдырылган. Ошол сыяктуу жетекчиге коюлган талаптардын турмушта ишке ашышы айрым көркөм чыгармаларда да көркөм сүрөттөлгөн. Анткени көркөм стилдеги текстте улуттук кыртыш, улуттук колорит, улуттук дүйнө тааным, үрп-адат, каада-салт тамырлары, улуттун өзүнө гана тиешелүү касиет-сапаттары, этноэтика, этномаданият, этнопсихология жана башка ушул сыяктуу кайталангыс, урунттуу өзгөчөлүктөр көркөм туюндурулат [7, 93].

Расмий жетекчинин турган турпаты, имиджи тууралуу флоренциялык дипломат, философ Н. Маккиавеллинин жакшы пикири бар. “Итак, я заключаю, что нет ничего более надежного и полезного для усмирения возбужденной толпы, чем появление че-

ловека, который выглядит и держится с достоинством” [4, 171]. Жетекчинин татыктуу жүрүм-турумунда чечкиндүү болуусун кыргыз эли да кубаттайт. Бул ой-пикирди “Манас” эпосундагы Бакайдын образы аркылуу айгинелесек болот. Анткени, Бакай – Манастын “өбөгү болуп өзүнүн, айнеги болуп көзүнүн” кыйын кырдаалда кеңешип турган чоролордун башында турган, акылман, негизги расмий каармандардын бири. Анын турган турпаты, сүйлөгөн сөзү, жасаган иштери кыргыз элинин жетекчилик боюнча ой-пикирин туюндуруп, эпосто кыргыз жетекчисинин образын даңазалап турат:

*“Манас кандын кырк чоро
Кырк чоронун мыктысы
Көк сүлөөсүн бөрк кийип
Көгала калкан ойногон
Башын бар алтынга көлөгөн
Аягын миң күмүшкө жөлөгөн
Караңгыда көз тапкан,
Капилеттен сөз тапкан
Астына басса, акжолтой
Алыска жүрсө, сан колдой
Байдын уулу Бакай кан
Бал менен оозун чайкаган
Бадышасы чоронун
Адамдан туулган олуя
Бакай баатыр көк жалдын
Акылы кенен дарыя
Акылман Бакай олуя”*

- деп берилет [5, 970]. Ал эми Манас баатырдын жетекчи катары сүрөттөлүшү төмөндөгүдөй:

*Атсыз келди кээ бирөө,
Атсыз келген чорого
Аркар аяк, жез билек,*

*Ат күлүгүн мингизди.
Тонсуз келген чорого
Кош бадана, торгой көз,
Келеме бото, кең күрмө,
Жакасы алтын, жеңи жез,
Тон мыктысын кийгизди.
Катынсыз келген чорого
Оймок ооз, бото көз,
Келеңкер чачпак, кең соору
Зайыптуу кылды зор Манас.
Динсиз келген чорого
Ала чапан Айкожсо
Молдо берди зор Манас.
Үйсүз келген чорого
Кадимкидей кылчайбай,
Ордо берди зор Манас [5, 410]*

Эпосто Манас баатырдын кыргыз элине жана башка жактан келген адамдарга жасаган айкөлдүк, меймандостук мамилеси көрсөтүлгөн. Муну менен манас айтуучу кыргыз элинин жетекчилери байыртан эле улуттук салтты, маданиятты сактаганын даңазалаган.

Биздин баатырдык эпостордо, жомоктордо кыргыз хандарынын, баатырларынын кебете, түспөлү, акыл парасаты, кылык-жоругу элестүү, көркөм туюндурулганын жогорудагы мисалдан ачык көрүп турабыз. Анда баардык хандар “жакасы алтын, жеңи жез” чепкендерди жамынып, саймалуу өтүктөрдү кийишкени байкалат. Айрым бир тарыхый окуяларда жогоруда аталгандай хандын алтын жакалуу көйнөк кийиши сыяктуу нерселер реалдуу турмушта болбой калган учурлар да кездешет.

Тарыхый булактарга караганда, Нүзүп бий – Кокон хандыгында кыргыз бийлеринин ичинен биринчилерден болуп “миң башылык” даражага жеткен аскер башчы, көрүнүктүү ишмер [8, 192]. Анын Шералы хандын такка отурушуна ролу чоң. “Кыргыз, кыпчак феодалдары өз ара келишип, Алым хандын инисинин уулу Шералыны (1792-1845-жж.) хан көтөрүү боюнча бүтүм

кылышат. Шералыны хан көтөрүүдө кыргыз феодалдары Нүзүп бий, Ажыбек датка, жедигер элин бийлеген Нарбото зор роль ойношкон. 1842-жылы жайында таластык жана чаткалдык кыргыздар менен кыпчактардан куралган кошуундун коштоосунда Шералы хан Коконго келип, такка олтурат” - деп “Сынган кылыч” романында фактылык көрсөткүчтөр менен жазылат. [8, 193]

Кыргыздын ушул тарыхый тагдырын мыкты чагылдырылып берилген “Сынган кылыч” романында хандын, бийдин имиджи төмөнкүчө сыпатталат:

“Босогодогу жигиттер Нүзүп чатырдан чыгып келе жатканда кылычтарын бооруна алышып, кетенчиктеп таазим кылып жол беришти. Нүзүп бенарестин кызыл кымкабын кийген, башында көк селде, көйкөлгөн кымкабынын ичинен ак камзолго селдесине бир өңдөш көк ботокур курчанган, ботокурда кынына каухар чөгөрүп, алтын менен саймалаган бухаралык зергерлердин эң сулуу шамшары, бутунда тумшугу чукчуйган сары көн өтүк [2, 43].”

Хандын тукумунан бир адамды бийликке коюу үчүн малчы экенине карабай Нүзүп Шералыны алдырып келет. Кедейбай босогодон тосуп алып, эл алдына ээрчитип чыгат.

— *Жүр... Иш бүттү... — деп күбүрөп, Шералинин эски тебетейин башына кийгизди, өңүрлөрү шөлбүрөгөн көөнө чепкенин кийгизди, шашкандан калтыраган колдору менен белин курчантты. Эжеси Жаркындын эри болгондуктан кичине жан тарттыбы же жөн эле боору ачып кеттиби, Шералинин үстү-башын ушу убакка чейин эл көргүдөй кылып обуштуруп койбогондугу үчүн ичинен Нүзүпкө кине ойлоп кетти. Ханзаадабыздын кейпи ушубу? Кайдагы бир сандалган карыпты ханзаада деп алган булар дебейби эл?.. [2, 44]*

Жогоруда баяндалгандардан байкалып тургандай, расмий жетекчи менен жөнөкөй малчынын кийиминин жана турпатынын айырмасы эл тарабынан бааланып, ар бири-

нин өзүнчө орду мурдатан эле белгиленген.

Кыргыз эли ханды жөн гана шайлап койбостон, ага акыл-насаат айтып, ар-намысын ойготуп турган. Буга XIX кылымдын I жарымында жашап өткөн кыргыздын мыкты акындарынын бири, кара кылды как жарган Калыгулдун төмөнкүчө айткандары мисал боло алат:

*Өкүм айткан сөзүңдү
Өзүңдү өйдө көтөрүп
Өйдө кылба өзүңдү
Алдың кийин ойлонуп,
Абайлагын сөзүңдү [9, 8].*

“Расмий жетекчинин сүйлөгөн сөзү таасирдүү болуп, элдин тагдырын чечүүгө түрткү берип турушу керек” деген максат мисалга алынган бул ыр саптарынын маанисин түзөт. Жетекчи элдин жан дүйнөсүн козгоп, элди сабырдуулукка, ынтымакка, толеранттуулукка үндөгөн сөздү айтышы талапка ылайык келет. “Сынган кылыч” чыгармасында *Абил бий Бекназарды чакырып алып, мындай дейт:*

— *Быякка!.. Кел, баатыр... - деп тизе какты.*

— *Чакыртыпсыз, пансам аке?*

...Не кылган менен, Абил бий алда нерседен кооптуудай, ичи түтпөй турган өңдүү. Ал Бекназарды дагы бир кадалып тиктеди.

— *Бузулар үйдөн эң биринчи ырк кетет. Атасынан адилдик кетет, баласынан намыс кетет, катыны айыңчы, келини ууру болот. Бирин-бири сыйлашуудан калат, биригип үй тутунуу милдетин унутушат. Баатыр, мына ушуну ойлоношубуз зарыл.*

...— Мына, аталыктын көзү өттү, эми көрүп алабыз, ордодо дагы ит тартыш чыгат.

Дагы кудай уруп чабыш баиталат. Тигинтип бир жактан орус сыгып келатат. Башсыз, көзсүз, терс карашып жатканыбызда бир күнү, же хандан келип, же

орустан келип канавайран түшүрүп чаап кетсе, анда эмне болобуз?

Абил бий тарамыштуу арык колу менен сакалынын учун кармалап, ичинен тооба келтиргенсип койду.

Абил бий жылмайган болду:

— *Ордо баарыбызга тең, баатыр...*

[2, 23]

Бул текстте көрүнүп тургандай, эл башы ар дайым журттун коопсуздугун сактоого милдеттүү. Ушундан улам жетекчилердин ынтымак үчүн күрөшүүсү, жасаган аракеттери бул романда таамай берилген. Ынтымак эң алгач үй-бүлөдөн башталары “*Бузулар үйдөн эң биринчи ырк кетет. Атасынан адилдик кетет, баласынан намыс кетет, катыны айыңчы, келини ууру болот. Бирин-бири сыйлашуудан калат, биригип үй тутунуу милдетин унутушат...*” тексти аркылуу айтылган. *Биримдик – баардык душмандардан коргоп туруучу чеп экенин Абил бий “Тигинтип бир жактан орус сыгып келатат. Башсыз, көзсүз, терс карашып жатканыбызда бир күнү, же хандан келип, же орустан келип канавайран түшүрүп чаап кетсе, анда эмне болобуз?”* деген акылдуу ою аркылуу билдирет.

Элге акыйкат кызмат кылуу оңой эмес. Мамлекеттин ишин колго алып, бүтүндөй элди туура багытка ээрчитүү, алардын ар биринин кызыкчылыгын канааттандыруу, элге көңүл буруу – чыныгы жетекчинин иши. Бул тууралуу түрк ойчулу Жусуп Бала-сагындын “Кут алчу билим” чыгармасында буга байланыштуу саптар камтылган.

*Эл үстүнөн бийлик кылчу кишинин,
Тагы жакшы сөзү менен ишинин [3, 49].*

*Кыраакылык — ар бир ишке дем берет,
А бийликте — көрөгөчтүк эң керек [3, 63].*

*Адилеттүү, ак иштеп, чындык десең,
Бийлигиң козголбостон турат бекем.
“Бийликти чыңайм” десең сен ар дайым,
Адилеттүү башкарып, тургун дайын.*

*А эгер “бүт ааламды алам” десең,
Анда деле айтаарым чынчыл бол сен!*

[3, 373]

Мында расмийдүүлүктүн талаптары берилип, түрк элинин анын ичинде кыргыз элинин хандыгын калыстыгына карата мүдөөсү, тилеги айтылган.

Жетекчинин мыкты сапаттары Т.Касымбековдун «Кел-кел» романында Курманжан Датканын образы аркылуу берилген. Анда жазуучу эл үчүн жасаган акыйкат иштерин, орус хандыгына арналган дипломатиялык мамилесин төмөнкүчө сүрөттөйт:

«Курманжан эртеси күнү майор Ионовду өз өргөөсүнө чакырды. Түнү бою кирпич какпаган окшойт, көзү киртейип, иреңи керсары тартып, жүдөңкү экен.

Майор Ионовдун жылуу саламына башын гана акырын ийкеп:

— Төрөм, сиз менен иш бүтпөйт, - деди акырын, - көрүп турабыз ниетиңиз жакшы эле бизге, бирок сиз бүтүргөн иш калыс болуп калышы мүмкүн, себеби ушул ки, сизден чени да, бийлиги да чоң акимдериңиз бар, ал акимдер не жаратат, не жаратпай коё алат. Бүгүн биз кылган шартнама эртеңки күнү не жаратылбай, не кем баа болуп калса, орустай журтка эчтеме эмес, а биздин биртке журттун башына кыйынчылык түшүп калат. Ошон үчүн...

Күмүш табакты генерал колуна алары замат Курманжан кыңырагын күмүш табакка секин койду да, чач учтугунан бир байлоо ачкычтарды алып, күмүш табакка “шылдырт” дедире акырын таштады:

— Тилмеч мырза, айтың, ыкыбалдуу төрөгө,- деди үнү басмырт,- не абалда болгонубуз менен, биз өлкө эгеси, үн эгеси эмеспизби, айтың, биз өз үйүбүздө тосуп алгандай болоту. Көп алыс эмес, мына бу Мады кыштагында, ошол жерде өз төрүбүздө жай көңүл менен бүтсүн калган сөз.

— Бу эмне деген табышмагы?

Стол үстүндөгү күмүш табакка салынган датка айымдын буюмдарына кызыга үйрүлө калышты офицерлер.

— Бу,- деп чечмеледи майор Ионов,- кичинекей кыйырак — куралды таштаганы, а ачкычтар, туптуура жетөө экен, Кокония өлкөсүнүн эң акыркы жети шаарынын ачкычтарын тапшырганы. Өзгөн, Ош, Анжиян, Маргалан, Кокон, Наманген, Кожон!

«О-о», «укму-уш», «акыл менен, акыл менен» дешип, дуулдап жиберешти баары [1, 46].

Курманжан Датканын бул дипломатиялык мамилеси кыргыз тарыхында чечүүчү ролду ойногонун тарыхый маалыматтардан биле алабыз. Анын тапкычтыгы, көрөгөчтүгү символикалык предметтер аркылуу берилген.

Кичинекей кыйырак куралдын ташталышы экстралингвистикалык мааниде “орус хандыгына баш иебиз жана каршы согуш ачпайбыз” - дегени жана жети ачкычтын тартууланышы жети облусту аталган хандыкка тынчтык жолу менен өткөрүп берген деп эсептесек болот.

Анда “Курманжан Датка саясий кырдаалды түшүнгөндүктөн, 1876-ж. алайлык кыргыздар Россияга кошулгандыгын билдирген. Анын Алайдагы кадыр-баркын жакшы түшүнүү менен, Фергананын биринчи аскер-губернатору, генерал М.Д.Скобелев сый-урмат менен тосуп алган. Курманжан Датка орус башкаруучулары менен мамиле түзүүдө акыл-эстүүлүктү жана кыраакылыкты көрсөткөн. Падышачылык бийлик Курманжанга полковник чинин берген” деп Түштүк кыргыздарын тынчтык жолу менен аман алып калганы айтылган.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз эли көчмөн цивилизациясынын маданиятын, анын ичинде расмий жетекчилердин өзүнчө маданиятын билип, таанып келген.

Кыргыз элин башкарган төбөлдөр дипломатиялык алакаларды жөнгө салып, коңшу элдер менен саясий-экономикалык байланышты түзүп келишкен.

Азыркы убакка дейре иштиктүү-расмий талаптар сакталып, улуттук жана заманбап маданият айкалышып колдонулуп келет.

Адабияттар

1. *Касымбеков Т.* Келкел: Тарыхый роман. -Касымбеков Т. Сынган кылыч: Тарыхый роман. 5-бас. -Куттуу билим: Дастан /Байыркы түрк тилинен котор. Т. Козубеков; Сүрөтчүсү А. Акматов. М., 1993. 496 б
2. *Макиавелли Никколо.* Государь -Манас: С. Каралаевдин варианты б-ча / Түз.: А. Жайнакова, А. Акматалиев. -“Манас” энциклопедиясы, I том, 410-бет
3. *Маразыков Т.С.,* Тексттин стилдик түзүлүшү: Окуу куралы: Жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттери, аспиранттары, жалпы эле тил илимине кызыккандар үчүн. — Б., 2014. — 156 бет., 93-бет
4. *Осмонов Ө.Ж.* Кыргызстан тарыхы (Байыркы доордон азыркы мезгилге чейин): Жогорку окуу жайлары үчүн окуу китеби. — Оңд., толук. 6-бас. — Б.: “Полиграфбумресурсы”, 2014.—604 б., ил., 192-б.
5. *Эдилбаев Каныбек.* Калыгул, Казыбектин казалдары 82 бет. 8-б.

УДК: 81.362:81-2(575.2) (04)

Мамутова Замира Джумабековна
ст. преподаватель кафедры германистики
и межкультурной коммуникации ФИЯ
КНУ им. Ж. Баласагына

Mamutova Zamira Dzhumabekovna
senior lecturer of the Development of German Studies
and Intercultural Communication
at the Faculty of Foreign Languages
of the KNU named after Zh. Balasagyn

НАЦИОНАЛЬНО – КУЛЬТУРНАЯ СПЕЦИФИКА КОММУНИКАТИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ НА МАТЕРИАЛЕ КЫРГЫЗСКОГО И НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКОВ

Аннотация. В статье рассматриваются особенности коммуникативного поведения, национальная специфика кыргызов и немцев. К коммуникативному поведению относятся коммуникативные правила, нормы и традиции. Коммуникативное поведение имеет национально – специфический характер. Культура – это специфика человеческой деятельности. Научить студентов уважать немецкую культуру, обычаи и традиции при изучении немецкого языка как второго иностранного языка.

Ключевые слова: *особенности коммуникативного поведения, национально – специфический характер.*

КЫРГЫЗ ЖАНА НЕМИС ТИЛДЕРИНИН МАТЕРИАЛЫ БОЮНЧА КОММУНИКАТИВДИК ЖҮРҮМ – ТУРУМДУН УЛУТТУК МАДАНИЙ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Аннотация. Макалада кыргыздар менен немецтердин коммуникативдик жүрүм – турумунун жана улуттук өзгөчөлүгү талкууланат. Коммуникативдик жүрүм – турум коммуникативдик эрежелерди, нормаларды жана салттарды камтыйт. Коммуникативдик жүрүм – турум улуттук өзгөчөлүктөргө ээ. Маданият – адамдын иш – аракетинин өзгөчөлүгү. Студенттерди немис тилин экинчи чет тили катары үйрөнүүдө немис маданиятын, үрп-адатын жана салттарын урматтоого үйрөтүү.

Негизги сөздөр: *коммуникативдик жүрүм – турумдун өзгөчөлүктөрү, улуттук өзгөчөлүк.*

NATIONAL CULTURAL SPECIFICS OF COMMUNICATIVE BEHAVIOR ON THE MATERIAL OF THE KYRGYZ AND GERMAN LANGUAGES

Abstract. The article discusses the features of communicative behavior, the national specifics of the Kyrgyz and Germans. Communicative behavior includes communicative rules, norms and traditions. Communicative behavior has a nationally specific character. Culture is the specificity of human activity. Teach students to respect German culture, customs and traditions when learning German as a second foreign language.

Keywords: *features of communicative, national – specific character.*

Цель статьи: Рассмотрение коммуникативного поведения представителей двух культур, кыргызов и немцев. Закрепление и обобщение изученного материала, расширение словарного запаса и развитие памяти. Цели коммуникации обслуживают те или иные потребности: выживание, сотрудничество с другими людьми, личные потребности, поддержание отношений с другими людьми.

Активизировать лексику по теме: **«Национально – культурная специфика коммуникативного поведения на материале кыргызского и немецкого языков»**. Совершенствование навыков монологической и диалогической речи на материале изученных речевых образцов. Обучение аудированию, овладение коммуникативными навыками. Формирование у студентов грамматических речевых навыков.

Межкультурная коммуникация – это взаимодействие носителей разных культур. Представители разных культур взаимодействуют друг с другом со времен выделения в человечестве отдельных, специфических групп. Изучение других культур не прекращалось на протяжении всего исторического периода развития человечества, отдельные сведения о жизни других народов содержатся в древних хрониках, летописях, дневниках и мемуарах путешественников и паломников.

В настоящее время совершается огромное количество туристических поездок, развивается международная торговля, увеличиваются миграционные потоки, каждый год проводится множество международных конференций. Участниками которых являются люди разных национальностей, представители разных культурных групп, все большую популярность получают программы международного образования. Остро стоит проблема воспитания терпимости и уважение к чужим культурам, преодоления неприязни из-за избыточности или просто непохожести.

Коммуникация – это от латинского слова *communicatio* – сообщение, передача,

communico – делаю общим и связывать. Коммуникация – взаимодействие, связь, обмен информацией, общение между живыми существами или передача информации между клетками организма, например с целью координации, синхронизации процессов [1].

Это тип активного взаимодействия между объектами любой природы, предполагающий информационный обмен. Межкультурная коммуникация - это связь и общение между представителями различных культур [2].

Массовая коммуникация – процесс производства и воспроизводства массового сознания средствами массовой коммуникации – периодической печатью, радио и телевидением, средствами электронной коммуникации.

Термин «коммуникация» появился в научной литературе недавно и за несколько десятилетий XX в. стал ключевым в социально – гуманитарном знании. Самое общее значение касается связи любых объектов; в социологии таким объектом является общество и составляющие его структуры, поэтому чаще всего социологическим объектом оказывается массовая коммуникация. В психологии речь идет о межличностной коммуникации, в сфере искусства - это коммуникация между создателем произведения – режиссером, актером, поэтом, художником, композитором, зрителем, читателем и слушателем. В образовании имеется в виду коммуникация между учителем и обучаемым.

В разных случаях используются разные формы и виды коммуникации и соответствующие им технологии.

Можно выделить вербальные и невербальные коммуникации, устные и письменные, печатные и электронные. Вербальная коммуникация состоит из устных и письменных контактов с передачей различного рода данных. Индивид получает информацию с помощью своего зрения, подмечая такие характерные элементы поведения, как лицевая экспрессия, позы человека, его мимика и жесты, внешний вид.

Невербальная коммуникация значительно дополняет, демонстрирует, подчеркивает то, что человек произносит. Это обмен информацией без помощи слов. Это жесты, мимика, различные сигнальные и знаковые системы. Все эти способы общения по аналогии иногда также называют языками – первичными и вторичными, или естественными и искусственными.

В первичных языках сигналы непосредственно обозначают смыслы. Во вторичных языках сигналами закодированы определенные слова. Мимика – это первичный язык, мимические сигналы нашего лица сразу обозначают какое – то состояние, сообщение. Азбука Морзе – это вторичный язык. Потому что знаки азбуки Морзе передают буквы и слова, а через них – смыслы.

Невербальная коммуникация подразумевает передачу данных без применения языка слов, речи устного либо письменного характера [3].

Межкультурная коммуникация – это всегда межперсональная коммуникация, когда один участник обнаруживает культурное отличие другого. Такая коммуникация вызывает множество проблем, связанных с разницей в ожиданиях, которые свойственны каждому человеку. На процесс интерпретации также влияют возраст, пол, профессия, социальный статус коммуникантов, их толерантность и личный опыт. Вне зависимости от средств и каналов коммуникации, мы передаем сообщения для того, чтобы предупредить других людей, как: дорожные знаки, крик; информировать людей, как: телетекст или пресс-релиз, объяснить что-либо, учебник или план эксперимента, описать документальный фильм или устный рассказ. Это является целью коммуникации.

Коммуникация является межкультурной, если она происходит между носителями разных культур, а различия между этими культурами приводят к каким – либо трудностям в общении. Данные трудности связаны с разницей в ожиданиях и предубеждениях, свойственных каждому человеку и, естественно, отличающихся в разных культурах.

Межкультурная коммуникация основывается на процессе символического взаимодействия между индивидуумами и группами

По мнению Ф. Достоевского, «язык – народ». Язык является главным инструментом познания и освоения внешнего мира. Он также выступает основным средством общения людей. Язык дает возможность знакомиться с другими культурами. Каждая культура формируется в специфических исторических и природных условиях, создает свою картину мира. Каждая культура имеет свою языковую систему, с помощью которой ее носители общаются друг с другом. Вне языка культура просто невозможна, поскольку язык образует ее фундамент. Посредством языка люди передают и фиксируют символы, нормы, обычаи, передают информацию, научные знания и модели поведения, верования, идеи, чувства, ценности и установки. Так происходит социализация ролей, без которых человек не может жить в обществе.

Каждый язык не просто отображает мир, но строит идеальный мир в сознании человека, конструирует действительность. Язык и мировоззрение тесно связаны друг с другом.

Зеркало культуры отражает не только реальный, окружающий человека мир, но и менталитет народа, его национальный характер, традиции, обычаи, мораль, система у норм и ценностей, картину мира. Кладовая копилка культуры, материальные и духовные ценности, накопленные народом, хранятся в его языковой системе – фольклоре, книгах, в устной и письменной речи; носитель культуры, поскольку именно с помощью языка она передается из поколения в поколение. Дети в процессе инкультурации, овладевая родным языком, вместе с ним осваивают обобщенный опыт предшествующих поколений.

Инструмент культуры, формирующий личность человека, который именно через язык воспринимает менталитет, традиции и обычаи своего народа, а также специфический культурный образ мира [4].

Будучи важной частью национальной культуры, коммуникативное поведение определяет принадлежность индивида к определенной этнокультурной общности, позволяя человеку чувствовать себя ее органической частью. Коммуникативное поведение включает обусловленные обычаями и традициями вербальные и невербальные знаки, используемые в определенной стереотипной ситуации общения. Термин «неречевое поведение» или «невербальное коммуникативное поведение» ввел в науку И. А. Стернин [Стернин -1996:97] [5]

Культура от латинского слова *cultura* – возделывание, позднее – воспитание, образование, развитие, почитание, понятие, имеющее огромное количество значений в различных областях человеческой жизнедеятельности. Культура является предметом изучения философии, культурологии, истории, искусствоведения, лингвистики, политологии, этнологии, психологии, экономики и педагогики. Под культурой понимают человеческую деятельность в ее самых разных проявлениях, включая все формы и способы человеческого самовыражения и самопознания, накопление человеком и социумом в целом навыков и умений. Культура предстает также проявлением человеческой субъективности и объективности, т.е. характера, компетентностей, навыков, умений и знаний [6].

К духовной культуре относят всю совокупность продуктов духовной и интеллектуальной деятельности человека, не имеющих предметного, вещного характера; религиозные системы, мифы, философские концепции, нравы и обычаи. Распространена трехчленная классификация культуры: материальная, духовная и социальная.

Под материальной культурой понимается все, что относится к взаимоотношениям человека со средой его обитания, к удовлетворению потребностей его существования, технологической стороне жизни.

Под духовной культурой понимаются субъективные аспекты жизни, идеи, установки, ценности и ориентирующие на них способы поведения.

Под социальной культурой – отношения людей друг к другу, системы статусов и социальных институтов. Преимущественную роль играет при этом духовная культура. Социальное поведение и артефакты, материальная культура трактуются как субъективированные продукты идеальных нормативных систем и систем знаний самого разного рода, составляющих духовную культуру.

Материальная культура становится систематическим источником информации для социальной и культурной истории и культурологии [7].

Коммуникативное поведение также является компонентом национальной культуры. По мнению К. Касьяновой, в структуре национальной культуры вычленяется ядро – ценности, принципы, которые реализуются в некоторых нормах и правилах. Нормы и правила – это конкретные поведенческие рекомендации, предписания по поведению, указания по проведению определенных ритуалов. К Касьянова отмечает: «В развитой культуре очень много норм-правил. Ими охвачены все сферы жизни: трудовые процессы, семейные отношения, досуг и воспитание детей – все приведено в систему друг с другом».

Важную роль в общении играет речевой этикет. Согласно В. А. Масловой, речевой этикет – это социально заданные и культурно – специфические правила речевого поведения в ситуациях общения в соответствии с их социальными и психологическими ролями, ролевыми и личностными отношениями в официальной обстановке общения. Этикетные отношения – это универсалии, но проявление их национально - специфично. Коммуникативное поведение носит ярко выраженную национальную окраску. Национальная специфика коммуникативного поведения характерна как для общекультурных норм, привлечения внимания, приветствие, прощание, знакомство и извинение, так и для ситуативных норм, действующих тогда, когда общение ограничено составом общающихся или темой общения, также ситуацией [8].

Доминантность – это стремление и способность занимать в группе главенствующее положение и оказывать преобладающее влияние на других, диктовать другим свою волю. Бытовое название доминантного человека – сильная личность. Проявление доминантности – это самостоятельность, независимость, настойчивость, упрямство, напористость, иногда конфликтность, агрессивность, отказ от признания внешней власти, склонность к авторитарному поведению, жажда восхищения, бунтарь.

Противоположностью доминантности является подчиненность – мягкость, уступчивость, тактичность, кротость, любезность, зависимость, услужливость. почтительность, застенчивость, склонность легко выходить из равновесия.

Девиантность, девиантное – это необычное, но при этом устойчивое отклонение от статистических норм. Девиантным считается устойчивый образ действий, поведения или мышления, который не типичен для общей популяции. Девиантное поведение от английского слова *deviation* – отклонение от действия, не соответствующие официально установленным или фактически сложившимся в данном обществе моральным и правовым нормам и приводящие нарушителя (девианта) к изоляции, лечению, исправлению или наказанию [9].

Этническая принадлежность людей – это объективная данность, унаследованная ими генетически и социально от предшествующих поколений, своих предков. Ребенок рождается с антропогенетическими особенностями родительских этносов, и в процессе социализации, воспитания, образования, приобщается, как правило, к ценностям, т.е. языку, обычаям, традициям своего народа, позже через СМИ, и к ценностям других народов. Все это впоследствии составляет содержание этнического самосознания, которое представляется всеобщим атрибутом национального сознания всех людей без исключения. Даже в смешанных браках требуется этническая самоидентификация детей к народу одного из родителей.

Национальное самосознание формируется вследствие осознания путем ненамеренного или преднамеренного сравнения людьми с другими. Национальное самосознание предполагает осознание человеком самого себя как представителя конкретного этноса, отличного от других народов. Приобщение ребенка к национальному языку, традициям, обычаям, манерам поведения – со всего этого начинается и формирование этнического самосознания.

Кыргызское этническое самосознание трудно представить без учета родового сознания. Родовая община, объединяя людей, не перестает выполнять свою историческую миссию социального гаранта для сородичей в их повседневном быту. Родовое сознание на этом уровне этнического самосознания ограждало кыргызов и от кровосмешения, особенно за последние столетия в горных и северных регионах, гарантируя каждому сородичу социальную поддержку во всем. Поэтому классовое деление не имело традиционного значения в кыргызском обществе, в одной сельской общине, айыле, возглавляемой обычно богатым сородичем, совместно проживали и бедные, как прислуга у имущих родственников. Родовое сознание занимает особое положение в этническом самосознании как осознание необходимости взаимной поддержки в случаях свершения различных обрядов и обычаев. Кыргызское этническое самосознание вкрапывается с раннего детства ребенка как осознание им его родственных, родовых связей. Последнее впитывается детьми в процессе повседневного быта, особенно в значительных событиях: свадьбы, той, поминки, когда бросаются в глаза, из разговора и отношений родителей, близость или отдаленность родства, отсутствие или наличие, взаимная поддержка представителей одного рода. В этническое сознание вплетается с детства регионализм как осознание своей «малой родины» – родной деревни, города, где родился, рос и учился, но и позже, с возмужанием, оно остается в его этническом самосознании как чувства ностальгии, благодарности и любви

к ней. Говоры и диалекты национального языка варьируются в зависимости от региональных, даже родовых различий кыргызов, как компоненты этнического в их самосознании. Этими этнодифференцирующими аспектами субэтнического самосознания повсеместно обеспечивается объединяющее начало для каждого представителя кыргызского народа, отличающее этот народ от других этносов. Следующий уровень национального самосознания – это осознание национального единства посредством такого важного его элемента, как национальная совесть, намыс, национальная гордость, сыймык.

На рассудительном уровне люди могут сопоставлять, выделяя общие и особые черты культуры, национального характера, традиций, обычаев собственного и других народов. Субстанциональной национальной идеей для всех народов, как и для каждого человека, является во все времена, было и есть – самосохранение как этноса в физическом и духовном смыслах слова. Как об этом говорил великий писатель кыргызского народа Ч. Т.Айтматов, «ни один большой и малый народ не хочет бесследно исчезнуть с лица земли» в унисон великим словам из «Манаса»: Теликуш таптап куш кылып, тентиген жыйнап журт кылып, подтверждая вышесказанное. Главная черта, национальная идея воплощается в разных конкретных идеях, порожденных историческими этапами развития каждого народа.

Региональная самостоятельная разобщенность этих частей кыргызского этноса сближались больше с народами, живущими по соседству, чем между собой. Консолидирующим национальным самосознанием до-революционных кыргызов были и общий кочевой и полукочевой уклад хозяйственного быта, что отразилось в общенациональных обычаях, ритуалах, традициях, отправляемых веками всем народом. В национальном самосознании всех народов мира в разной степени интенсивности существуют субэтнические архетипы. Как у недавних кочевников, кыргызы – родоплеменное сознание

и суперэтническое среднеазиатское самосознание, в основном тюркоязычных народов, объединенных общностью этнокультурных корней – историко – генетических, религиозных, языковых, истории. Наличие здорового национального самосознания у всех живущих в Кыргызстане обуславливает межнациональное согласие и национальный мир. Национальное самосознание, как остов человеческого сознания, дает основу взаимопонимания людей разных наций по принципу: «Живи сам, дай жить другим» [10].

Менталитет – это способ мышления, склад ума, мировосприятия, умонастроения народа, общественной группы, личности. Это совокупность умственных, эмоциональных, культурных особенностей, ценностных ориентаций и установок, присущих социальной или этнической группе, нации, народу, народности. Термин возник в исторической науке, однако в настоящее время часто используется в психологии и социологии. Менталитет – это от латинского слова *mens* или род, падеж, *mentis* - душа, дух, в более узком смысле – ум и суффикса *-al* – склад ума.

Для немецкого коммуникативного поведения характерны следующие специфические особенности: немцы улыбкивы, приветливы, вежливы, в общении сдержанны. Немцы не разговаривают с незнакомыми людьми в транспорте и на улице. В гостях ведут себя очень шумно. Национально – культурная специфика коммуникативного поведения характерна для общекультурных норм, как приветствие, прощание, знакомство, извинение. Немцы любят порядок, у них есть место для всех предметов, куда их нужно класть. Они строго придерживаются правил, установленных в семье, на работе, в государстве. «*Ordnung muß sein*» - порядок должен быть всегда. Жители Германии никогда ничем не делятся. Также у них особое отношение к детям [11].

В Германии существуют огромное количество обычаев и традиций, некоторые из них – лишь в отдельных землях, а дру-

гие традиции схожи между собой не только в Германии, но и среди множества европейских стран, в которых данные традиции были позаимствованы и которые считаются общеевропейскими. К примеру, обычай наряжать елку, искать пасхальные яйца являются традициями, позаимствованными именно из Германии. Германия - страна великих писателей и поэтов, философов и мыслителей, музыкантов и композиторов.

Немец всегда думает реально и рационально, скромный, работающий человек. В Германии не принято при разговоре смешивать разные темы разговора. У немцев при расставании и приветствии принято пожимать кисти рук друг друга как с женщиной, так и с мужчиной. Деловой разговор предполагает обращение строго на «вы» и по фамилии собеседника, как госпожа, господин. Немецкий народ очень расчетливый и экономный. Финансовые вопросы не принято обсуждать. Немцы обязательно соблюдают все правила и нормы. Порядок для немца превыше всего [12].

Германия – это уникальное сочетание многих культур, традиций, обрядов, обычаев, что проявляется в архитектуре, дизайне, моде, этикете, способах отмечающих праздников. Неоднородность, характерная для культуры, языка, этнической структуры, наблюдается и в религии. Немцев отличает порядок и идеализм. У них все чисто, все расположено правильно, симметрично и красиво. Выполняя то или иное задание, немцы проявляют щепетильность и тщательность. Никогда работа не будет отложена на потом, поскольку результат должен быть идеальным и продуктивным. Каждый день у немцев расписан очень подробно. Это помогает им контролировать свою работу, учебу, траты, доходы. Немцы считают, что каждая секунда времени важна, поэтому нужно распоряжаться умно и экономно. Любая цифра проверяется по несколько раз, доходы и расходы контролируются, записываются. Жители Германии чтят многие религиозные праздники и обряды, которые распространены в западнохристианском мире.

Праздники немцев - Рождество, Сочельник и Великий Пост и Пасха. По воскресеньям немцы просто отдыхают, магазины не работают [13].

Особенностью немцев является их педантичность и аккуратность во всех сферах жизни. Им не свойственно бурно выражать эмоции и нарушать границы личного пространства. При разговоре с немцами надо стараться не приближаться к ним близко, чтобы физически не вторгаться в так называемую частную зону [14].

Немцы пунктуальные и ответственные. В общении стремятся соблюдать дистанцию. Приглашение в гости считается проявлением особого уважения и доверия. В таких случаях, приходя в гости, хозяйке дома дарят букет цветов или растение в горшке, а детям небольшие подарки. В современных немецких семьях женщины и мужчины имеют равные права и обязанности. Мужья помогают женам вести домашнее хозяйство и ухаживать за детьми. Подростки покидают родительский дом, достигнув совершеннолетия. Юноши и девушки, вступившие во взрослую жизнь, самостоятельно обеспечивают свое существование – обращаются к отцу и матери за денежной помощью считается неприличным. Жених и невеста сами оплачивают расходы на свадьбу. Со свадьбой в Германии также связаны различные традиции. За день до свадебного торжества принято бить фарфоровую посуду – на счастье. В ритуале, который по местным поверьям, отгоняет злых духов, участвуют жених и невеста, их родственники, друзья, коллеги и соседи. По окончании ритуала жених и невеста обязаны собрать все осколки [15].

Национальный характер – устойчивые особенности, характерные для членов того или иного национального сообщества, особенности восприятия мира, мотивов поступков, идей, интересов, религии. Национальный характер проявляется, прежде всего, как система социокультурных норм.

Исследователи включают в структуру национального характера особенности темперамента, выражения эмоций, чувств,

национальные предрассудки; распространенные привычки, традиции, стереотипы, особенности и специфику поведения, ценностные ориентации, потребности и вкусы, ритуалы. Национальный характер является необоснованным стереотипом, который может служить для поддержания национальной идентичности.

Национальный характер - сложное явление и понятие в философии, культурологии, социальной психологии, этнологии и этнополитологии, описывающее устойчивые особенности, характерные для членов того или иного национального сообщества и включающего в себя идеи, интересы, чувства, психический склад, мораль, религию, духовные ценности, мотивы, стремления, социально – психологические защитные механизмы того или иного народа.

Каждая нация имеет свои уникальные черты характера, манеру поведения и мировоззрение, как выяснили исследователи, они редко совпадают с общепринятыми национальными стереотипами [16]. Будучи кочевниками, кыргызы всегда жили в тесном контакте с природой. От их жилья до одежды – все предназначалось для адаптации к изменениям погоды и смене места.

Юрты легко разбираются и переносятся с места на место, их можно утеплить на зиму или более прохладными сделать для лета. Одежда изготовлялась из натуральных материалов и была удобной, также красивой. Лошади были и остаются знаковыми животными в кыргызской культуре. Они служили транспортным средством. Играли важную роль в войнах, их мясо использовалось в некоторых традиционных блюдах, а из кобыльего молока делали напиток кымыз. Также без лошадей не обходились брачные церемонии, а еще их могли использовать в качестве приданого или оплаты за что-либо. Музыкальные инструменты были специально сделаны таким образом, чтобы на них можно было играть, сидя верхом на лошади, а в традиционной кыргызской музыке можно услышать стук копыт. В кыргызской культуре во все времена ценилась верховая

езда. Спорт – это способ тренировки как наездников, так и лошадей, помогающий лучше подготовиться к охоте и битве [17].

Культура кыргызского народа развивалась на протяжении многих веков и вплоть до настоящего времени сохранила свою уникальность и ярко выраженные элементы кочевого образа жизни. Гостеприимство, доброты и открытость – это главные качества, которыми славятся кыргызы. Любому гостю оказывались почести. Важны и традиции уважения к старшим. В кыргызской семье жилище бабушки и дедушки называли «чоң үй», т.е. большой дом, родительский дом, выражая этим почтительность. Кыргызский народ продолжает сохранять обычаи и традиции, дошедшие к ним из глубины веков. Уважение к старшим – это одно из основных качеств, которые люди тут прививают своим детям чуть ли не с самого рождения. Никто в кыргызской семье не протягивает руку к еде за столом, пока глава семьи не отведал ее первым. Также за столом молодые ни в коем случае не садятся выше человека, который старше, чем они по возрасту. На почетном месте всегда сидит самый старший в семье. После окончания застолья кыргызы всегда дают «бата», благословение к хозяевам стола - его старший и почитаемый гость. При встрече младшие по возрасту обязательно здороваются первыми. При беседе со старшими молодые всегда должны держать такт, не позволяя себе лишних слов при старших.

Традиции – от латинского слова «traditio» - передача – это элементы социального и культурного наследия, передающегося от поколения к поколению и сохраняющегося в определенных обществах, классах и социальных группах в течение длительного времени. В качестве традиций выступают определенные обществом установления, нормы поведения, ценности, идеи, обычаи и обряды. Традиции позволяли передавать накопленный тысячелетиями опыт новому поколению. Поэтому обряды выполнялись беспрекословно. Традиции давали кочевнику шанс выжить в суровом мире. Некоторые

из традиций и обычаев кочевых кыргызских племен остались в далеком прошлом, сохранившись в памяти народной, в преданиях и эпосах [18].

Все лучшее, что находится под крышей дома, всегда посвящено гостю, которым может быть как специально приглашенный человек, так и случайный путник. Хозяин дома встречает гостя у порога и предлагает войти в дом. В независимости от достатка семьи, путнику всегда предложат еду и кров. Кыргызы говорят: «Коноктуу үйдө кут бар» - «Гость в дом, благодать в дом».

Сегодня национальные традиции и обычаи кыргызов и их роль в воспитании молодежи являются актуальным вопросом. В целях стабилизации экономики страны, повышении патриотических чувств возникает необходимость в национальном воспитании. Социокультурное пространство, информационное поле в целом, в условиях которого формируется менталитет современной молодежи, во многом обусловлены процессом глобализации. Ведущим фактором глобализации выступает развитие образования, науки, культуры. В условиях глобализации формируются новые ориентиры в области образования, приобретающие интернациональный характер [19].

Заключение

Общение – сложный процесс установления и развития контактов между людьми и группами, порождаемый потребностями совместной деятельности и включающий в себя как минимум три различных процесса: коммуникацию, интеракцию и социальную перцепцию. Вне общения невозможна человеческая деятельность.

Литература

1. <https://ru.m.wikipedia.org>. Коммуникация.
2. <https://gtmarket.ru.concepts>. Коммуникация – Гуманитарный портал.
3. <https://zaochnic.com>. psichologija Сходства и различия вербальной и невербальной коммуникаций.

Культура и язык тесно связаны единым целым. Когда любой народ открыт для восприятия чужого культурного опыта и одновременно сам готов делиться с другими народами продуктами собственной культуры. Это обращение к культурам других народов получило название «Взаимодействие культур» или «Межкультурная коммуникация». Отношения являются межкультурными, если их участники не прибегают к собственным традициям, обычаям, представлениям и способам поведения, а знакомятся с чужими правилами и нормами повседневного общения. При этом постоянно выявляются как характерные, так и незнакомые свойства, так и новое в отношениях, представлениях и чувствах людей.

В современных условиях развитие межкультурной коммуникации происходит в самых разных сферах человеческой жизни: туризме, спорте и личных контактах. Также происходящие социальные, политические и экономические изменения в мировом масштабе привели к небывалой миграции народов, их переселению.

В результате этих процессов все больше людей переступают культурные барьеры, которые раньше их разделяли.

Культурный диалог между народами стал доброй традицией. В культурных связях принимает участие народ. Влияние народа, нации или цивилизации масштабнее, чем влияние этнических групп, но они также оказывают культурное воздействие на соседей в своем регионе, вносят свой вклад в мировую культуру.

Культура – это набор правил, которые предписывают человеку определенное поведение с присущими ему переживаниями и мыслями, оказывая на него управленческое воздействие.

4. <https://agrtu.com>. «Язык как зеркало культуры».
5. <https://www.dissercat.com/content>. Национально-культурная специфика коммуникативного поведения
6. <https://ru.m.wikipedia.org>. Культура.
7. <https://gtmarket.ru/concepts>. Культура-Гуманитарный портал.
8. <https://cyberleninka.ru/article>. Национально-культурная специфика коммуникативного поведения.
9. <https://www.psychologos.ru>. Доминантность-Психологос.
10. <https://rus.azattyk.org>. Кыргызское национальное самосознание и государственная идеология.
11. <https://ktonanovenkogo.ru>. Менталитет – что это такое простыми словами.
12. <https://ru.m.wikipedia.org>. Культура, традиции и обычаи Германии.
13. <https://germanexpert.ru>. Культура Германии.
14. <https://www.alba-translating.ru>. Немецкие традиции и их особенности.
15. <https://1000guides.com/germany>. Традиции Германии.
16. <https://dic.academic.ru>. Что такое национальный характер?
17. <https://www.advantour.com/> Культура Кыргызстана.
18. <https://manas.su>. Обычаи и традиции Кыргызстана.
19. <https://intjournal.ru>. Mentaliteta. Роль менталитета кыргызов в воспитании молодежи.

УДК: 101:177.1 (575.2) (04)

Эсеналиева Сайкал
преподаватель кафедры
Социально-экономического
образования педагогического
факультета КНУ им. Ж. Баласагына

Esenaliyeva Saykal Tabyshbekovna
teacher of the department of
philological and socio-economic
education of the pedagogical faculty of
KNU named after Zh. Balasagyn

«МАНАС» ЭПОСУНДА ЖАКШЫЛЫК КАТЕГОРИЯСЫНЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Аннотация. Бул макалада «Манас» эпосундагы жакшылык категориясынын чагылышы иликтенди. Океан сымал «Манас» элдик эпосунун байыркы кыргыздардын этикалык түшүнүктөрү жөнүндө кеңири маалымат берүүчү түгөнгүс булак экендиги дагы бир ирет тастыкталды.

Негизги сөздөр: «Манас» эпосу, фольклор, руханий- адептик маңыз, моралдык-этикалык, образдар системасы, мекенчил, гумандуулук, атуулдук-патриоттуулук, адилеттүүлүк, кечиримдүүлүк, ар-намыстуулук, адамкерчилик, жакшылык, нравалык баалуулуктардын системасы.

ОТРАЖЕНИЕ КАТЕГОРИИ ДОБРА В ЭПОСЕ «МАНАС»

Аннотация. В данной статье говорится об отражении категории Добра в эпосе «Манас». Доказано, что народный эпос «Манас» является неисчерпаемым источником по изучению этических понятий древних кыргызов.

Ключевые слова: эпос «Манас», гуманизм, духовность, кыргызский фольклор, морально-этическая система, нравственность, образная система, справедливость, патриот, достоинство, честь, человечность, добро, система нравственных ценностей.

GOOD NOVELS INCLUDING EPIC «MANAS»

Abstract. This article tells about the reflection of the category of the Good in the epic «Manas». It is proved that the folk epic Manas is an inexhaustible source for studying the ethical concepts of the ancient Kyrgyz.

Keywords: epic «Manas», folklore, the spiritual and moral essence, a system of moral and ethic images, devotion to the fatherland, humanism, civic patriotism, equity, generosity, the good, system of moral values.

Жакшылык – моралдын жалпы түшүнүктөрүнүн жана этиканын эң маанилүү категорияларынын бири. Өзүнө карама-каршы турган - жамандык менен бирге жакшылык адептик жана адептик эмес нерселерди, моралдык оң жана терс мааниси бар нерселерди, адептик талаптардын мазмунуна жооп берген жана аларга карама-каршы келген нерселерди ажыратуунун, ошондой эле бири-бирине каршы коюунун өтө жыйынтыкталган формасы болуп саналат. Жакшылык түшүнүгүндө адамдар өтө жалпы таламдардын, умтулууларын, каалоолорун жана келечекке болгон үмүттөрүн билдиришет, алар мында болууга тийиш жакшылык колдоого татыктуу нерсе жөнүндө абстрактуу моралдык идея түрүндө чыгат. Жакшылык идеясынын жардамы менен адамдар айрым адамдардын социалдык тажрыйбасына жана аракеттерине баа беришет. Атап айтканда, эмнеге (жорукка, инсандын моралдык сапатына, адамдардын өз ара мамилелерине, коомдук жалпы эле абалына) баа берилип жатканына жараша, жакшылыктуу иш кылуунун, изгиликтин, жөндөмдүүлүктүн, адилеттүүлүктүн жана башкалардын формасына ээ болот.

Байыркы китептерде да жакшылыкка зор маани берилет. Байыркы индиялык «Брихадараньяка упанишада» эмгегинде: «Жакшылык кылган жакшы, жамандык кылган жаман болот. Ал таза иштин арты менен таза, жаман иштин арты менен жаман болот», – деп айтылат [2.1, 125- б.]. Байыркы кытайлык акылмандар «Жек көрүүгө жакшылык менен жооп кылуу керек», - деп насаатташат [3.1, 133-б.].

Платон жакшылыкты тубаса сапат катары карап, ал баардык бирдей жана өзгөрүүсүз болот деген. Платон адам баласы жакшы болууну тарбиядан албайт же болбосо жакшы болуу өзү пайдалуу үчүн өздөштүрбөйт, жөн гана ар бир адамдын ичинде төрөлгөндөн тартып жакшылык, чынчылдык, адилеттүүлүк жашайт деген. Өзүнүн алгачкы диалогунда Платон жак-

шылыкты билим катары аныктайт, бул ойду Сократ дагы айтып кеткен. Платон менен Сократтын аныктамалары боюнча адам баласы жамандыкты акылы жана чын дили менен жасабайт дешкен [9.318].

Ал эми Аристотель этиканы жакшы болуш үчүн үйрөнүү керектигин айткан. Бардык нравалык жакшылыктар: достук, адилеттүүлүк, сүйүү ж.б. – булар социалдуу жакшылыктар. Адамдар коомго аралашпай туруп бирин-бири сүйүп, адилетте жана достукта жашашмак эмес. Адам баласы жаратылышынан жакшы боло албайт, ал качан коом менен аралашканда гана жакшы адам боло алат деген. Аристотель жакшы жүрүм-турум – бул коюлган максатка багыт алуу деп эсептеген [10.830].

Гегель «жакшылыкты» абсолюттук идея катары караган. Бул бийик максатка адам баласы өз ишине умтулуу керектигин, ошондой эле жамандык качан адам жалгыз өзү бир нерсени чечкенде күч алаарын, инсандын субъективдүү кызыгуусу коомдук жогору турса жана ага каршы болсо, анда ал коомго зыян келтирерин айтып кеткен» [11. 248].

Байыркы грек философу Антисфен «Жакшылык сулуу, жамандык серт», - деп жар салат [4.1, 235-б.]. Рене Декарт жакшылыктын реалдуу экенинен эч күмөн санабайт: «...дүйнөдө куру десе аз-маз жакшылыгы болбогон реалдуу нерселер жок» [5. 279]. Бенедикт Спиноза «Жакшылык деп мен, биз албетте, билгендей, бизге пайдалуу нерселерди түшүнөм», - дейт [6.524-б.]. Ошентип, жакшылык маселеси адамзаттын турмушунда ар дайым орчундуу мааниге ээ болуп келген. Аны менен эле тим болбой, Жакшылык проблемасы көркөм өнөр туундуларынан орун алып турган. Орус философу Л.Н.Столович «...жакшылык – бул адептик баалуулук» деп белгилейт [7. 6-б.]. Демек, Жакшылык – адептик маданиятка, этикага тийиштүү кубулуш. Дал адептик маданиятта гумандуулуктун, адамгерчиликтин ишке ашуусу жакшылык катары – бийик

адептик баалуулук катары андалып-туюлат. Башка адептик баалуулуктар жакшылык менен баалуулук катары жөн гана байланышпастан, дээрлик баары (жок дегенде негизгилери) аны адамдар арасындагы өзгөчө мамиле катары ачышат. Адептүү болуу – бул баарынан мурда жакшы болуу, б.а. жакшылыкка багытталган (каалоо-тилегинде да, иш-аракетинде да) болуу. Жакшылык кылууну каалаган жана жасаган адам эмес, аны өзүнүн башка адамдарга мамилесинде ишке ашырган адам жакшы, изги адам. Жакшылык чынчылдык, жоопкерчиликтүүлүк, тартиптүүлүк, кайрымдуулук, абийирдүүлүк аркылуу ишке аша алат. Жалпы түрдө жакшылык – бул адам менен коомдун денелик жана руханий жашоосун сактоого жана өнүктүрүүгө көмөктөшкөндүн баарысы. Ал эми бул эмне экени – мезгилге, орунга, цивилизациянын жана маданияттын өзгөчөлүктөрүнө ылайык ачылат, анткени жакшылыктын көрүнүү формалары менен анын модификациялары өзгөрмөлүү. Жакшылык өзүнүн каалаган модификациясында маанилүү жана пайдалуу болот. Биринчиден, ал кимге карата ишке ашырылып жатса, ошол үчүн пайдалуу. Экинчиден, муну дароо эле андай коюшпайт, жакшылык аны жасаган адам үчүн да пайдалуу. Жакшы мамиле так эле ушундай жооп жараткандыктан да, жоопсуз жасалуучу жакшылык аны кылган адамдын жан дүйнөсүн жылытууга жөндөмдүү болгондуктан да, дал ушул жакшы мамилелер менен жакшы иштер адам жашаган коомго пайда алып келгендиктен да ушундай болот. Жакшылыктын пайдалуулугунун көрүнүштөрүндө да, ал индивидден талап кылынуучу ченемге айланганда да, адамдын каалоо-тилектери менен иш-аракеттеринин маданиятташуусу ачык байкалат. Бирок, адам жакшылыкты ал пайдалуу болгону үчүн, же коомдук жүрүм-турум ченеми ушундай болгону үчүн жасаса, анда бардык учурларда адептүүлүктүн көрүнүштөрү ал үчүн анча табигый болбойт. Жакшылык, эгерде ал, биринчиден, белгилүү өлчөмдө өзү баалуу, экинчиден, аны жасап жаткандарга керек гана эмес, каалан-

ган болсо гана чындап маданияттын баалуулугуна айланат. Адептик жүрүм-турум ченеми тышкы, адамды жакшылык жасоого жана жамандык кылбоого мажбурлаган кубулуш катары чыга алат. Бирок ал ичкертен кабыл алынган, баштан кечирилген, адамдын адептик мамилесин, жүрүм-турумун билдирген да боло алат. Абстракттуу эмес, инсандык, жандуу идеал болгондо ченем табигый болуп калат.

Ар бир цивилизация өзүнүн өнүгүүсүндө адамдар ортосундагы жакшылык ишке ашырылуучу мамилелердин ченемдери менен формаларын (салттуу, үрп-адаттык, этикеттик ж.б.у.с.) иштеп чыгып, ал же бул адептик баалуулуктарды туудурат. Бул маданий формалардын каныгуусу, кристаллдашуусу түрдүү турмуштук кырдаалдарда, маданияттын жандуу талаасында жүрөт. Мисалы, кыргыз эли өз турмушунда түптөгөн адептик баалуулуктарды жомокторунда, уламыштарында, эпосторунда, санат-насыят, терме ырларында, макал-лакаптарында чагылткан. Буга ачык далил катары «Жакшылыгын алса – үт, жамандыгын алса – жут», «Элге кылган жакшылык жерде калбайт» [1.1.] деп, табиятта да, адам коомунда да жакшылык чоң орун ээлерин билдиришкен.

Бул маданий кубулуш – адептик баалуулуктардын, анын ичинде жакшылыктын чыгармачылыкта чагылуусу элдик оозеки чыгармалардын көркөм туундуларынан орун алган. Биз өз макалабызда дал мына ушул маселеге кайрылып, аны «Манас» эпосунун мисалында ачып беребиз. Эпикалык чыгармада жакшылык категориясына өзгөчө маани берет жана эң башкы орунда турат десек жаңылышпайбыз.

«Манас» ааламын маданият таануу жана философиялык көз карашта кеңири изилдегендердин бири Акмолдоева Шайлоо Бородоевнанын пикири боюнча “миңдеген жылдар бою «Манас» эпосу кыргыздын маданий энциклопедиясы» - жөн гана поэтикалык чыгармачылыктын байыркы үлгүсү

же поэтикалык дастандардын жыйнагы гана эмес, элдик кемеңгерликтин казынасы, утурмдук турмуштагы жол көрсөткүч, байыркы кыргыз элинин биримдигинин негизи, ошондой эле анын этикалык – укуктук кодекси болуп да келген. «Манас» эпосу – адам жашоосунун ар түрдүү мезгилдеги катмарданган окуялардын бир бүтүнгө бириктирилген ширетмеси, кыргыздардын миң жылдардын элегинен өткөн көркөм поэтикалык ой жүгүртүүсүнүн жыйынтыгы катары калыптанган». [12, 29-30-беттер].

Бул эпикалык чыгармада бизге элдин моралдык аң-сезимин чагылдыруу менен «жакшы менен жаман», «ак менен кара» түшүнүктөрүнөн кабар берген поэтикалык саптар жеткендиги талашсыз. Эпикалык чыгармадагы персонаждар бул сапаттарды ачып көрсөтүүчү этико-эстетикалык категорияны камтыйт. Элдин социалдык-этикалык ойлорунун, идеяларынын тарыхы негизинен жакшылык менен жамандыктын ортосундагы келишпес күрөш болуп келген. Бул учурлар «Манаста» дайыма жакшылыктын жамандыктын үстүнөн болгон жеңиши, салтанат курушу менен көрүнөт. Мындан элдик философиянын оптимисттик көз карашы – жамандык канчалык оор болсо да, ага каршы тура алуучу жакшылык күчтүү болору белгиленген. Манастын образы – ар дайым жакшы, ар дайым мыкты, ал тургай абсолютташкан жакшылыктын башаты. Оң сапаттагы каармандар аркылуу эпостогу аксиологиялык идеялар маңызына чыгып, этикалык-эстетикалык мотивдердин, жалпы эле адамзат жашоосундагы философиялык категориялардын чагылдырылышын түзөт. Келечектеги тагдырды алдын ала көрө билген алардын акылмандыгы, даанышмандыгы, баатырдыгы эпикалык чыгармада манасчылар тарабынан импровизаторлук бийик чеберчиликте даңазаланат. Бул образдарда адамдын улуулугун баяндаган жакшылыктын абсолюттук башталышынын философиясы топтолгон.

«Байыркы көчмөн кыргыз цивилизациясын түзүүдөн Манас акылмандардын, олуя

акылмандардын, улуу көк жал баатырлардын тобуна таянып, меритократиялык мамлекеттик башкарууну, демек, асыл адамдардын бийлигин түзгөн» [13. 12].

Манастын тегерегине олуя акылман, эң даанышман, кайраттуу, чечкиндүү, кыраакы, күчтүү каарман жана жоокерлер топтолгон. Алардын башкы максаты – Ата Журтун баскынчылардан бошотуу, куткаруу, ата-бабасынан калган мекенин кайрадан кайтарып алуу деген улуу ишке багытталган.

Оозеки нравалык билим, жүрүш-туруш ритуалдар персонаждардын жасаган иштери аркылуу пайда болот жана чечмеленет. Энелик ыйык милдет, калкына кызмат кылуу, анын жашоосундагы таатал, оор кыйын мезгилдер Айкөл Манастын өмүрлүк жары Калк энеси Каныкейдин образын сүрөттөөдө кеңири берилген.

Билгилик, ийкемдүүлүк, көрөгөчтүк, чеберчилик сыяктуу сапаттар бул мүнөзгө топтолуп, баатырдын аялына тиешелүү асыл сапаттар аны билимдүүлүктүн үлгүсү болууга жеткирген. Айтуучу-манасчылар Каныкейдин бейнесин ачып берүүдө, ал жөнүндө өзгөчө урмат менен «узун чачтын ыктуусу, аялзаттын мыктысы» деген салттуу поэтикалык формуланы арнап айтышкан. Каныкейдин жакшы касиетин мактаган эпитеттер Манас баш болуп башка персонаждар тарабынан да айтылат.

Жакып байдын Каныкейди сындаганы

*Жетишпедим дегенге,
Жеңин кесип бергендей,
Берендик жайы бар экен.
Жеткире акыл ойлогон,
Тереңдик жайы бар экен.
Жаманды күткөн жакшыдай
Жиндини күткөн бакшыдай...*

[14. 252-253-б.]

Анын жасаган жакшылык иштери жаңа эле Эл, Жер, Мекен, Манас, Семетей үчүн болгон түйшүктөрдө гана эмес, каска,

душманына, доско кылган адилет, ак ниет мамилесинде да айкын сезилет жана жалаң жакшылык кылуу үчүн жаралган адамды элестетет.

Бакайдын Манаска айткан кеңеши

Каныкей алсаң Манасым,

Кандыгың журтка дүң болот,

Жалгыз башың миң болот! [15. 456-458-б.]

Манасчылар аны үйдүн куту эле болбостон, өмүрлүк жолдошунун таянар күчү, акыл айткан мыкты кеңешчиси жана эли-жери менен Манастын рухуна чексиз берилген, жакшылык кылуу үчүн жаралган идеалдуу аял катары сүрөттөйт. Эл өткөн коомдук түзүлүштөрдүн шартындагы социалдык чындыктан алда канча жогору турган өзүнүн адеп-ахлактык нормаларын да ушул образ менен тыгыз байланыштырган.

Каныкейдин дааналыгы, чебер узчулугу Кошой сыяктуу абасына чак келген кандагай тигип, анын Жолойду жыгышына өбөлгө түзгөндөн да байкалат. Ал Анжияндын ары жагы Айым-Мүнсөк, бери жагы Дандун-Баштын тоо текесинин териси калың болот деп угуп, Абыке баш болгон көзгө атар алтымыш мергенди атайы жиберип, териге залал кылбай көзгө аттырып алат. Аны күндүн жүзүн чалдырбай кургатып, жез челекке алты ай алманын кабыгынан жасалган малмага салып ашаттырат. Кандагай шым Кошой балбанга бап келип, кыргыздын намысын коргоп калууга себепчи болуу менен бирге, жоокердик замандагы кыргыз айымдарынын узчулук өнөрүнүн мыктылыгын сыпаттаган кийим болгон. Балбан күрөштө батасы менен журтту байыткан Кошой бабабыз жеңишке жетип, Каныкейдин узчулук өнөрү купулуна толуп, кандагай шымга ыраазы болуп, батасын берип, Айкөлдүн тукуму уланат. Кандагай шым – Семетейдин жарык дүйнөгө келишине себепчи, өбөлгө болгон ыйык, касиеттүү кийим. Ошондуктан Семетейди батадан бүткөн бала дешет. Кезинде бай Жакып Каныкейди сынап жатып, анын туубас жайы бар экендигин айткан.

Көпчүлүк учурда анын узчулук өнөрүнө басым жасалып, өзгөчө мыкты саяпкерлик өнөрү көмүскөдө калып калат. Айкөл Манастын Аккула тулпарын баш кылып, анын чоролорунун тулпарларына «күрүчтөн күрмөк жем берип, күндө терин алдырып» тегиз карап турган. Кыргызда «Ток ат – жок ат» дегендей семиз ат чуркай алган эмес. Ошондуктан Каныкей эне жоокерчилик заманда тулпарлардын кандай мааниге ээ экендигин жакшы баамдаган. «Каныкейдин Тайторуну чапканы» эпизодунда Семетейдин келечегинен жакшылыкты тиленип, төлгө кылып Кошой Каныкейге Манастын азасына берген алтымыш асый Тайторуну ай далаага салып, ачуу терин алат.

Табына келген Тайтору

Учуучудай күрүлдөп

Сөөгүнөн чыккан тер.

Туягы ылдый бириндеп

Сасык тери төгүлүп

Кабыргасынын баары

Камчы саптай бөлүнүп [15. 200-б.]

Жыйынтыгында саяпкери жарашкан Тайторунун желгенине жел жетпей ат чабышта биринчи чыгып келген соң буйруса Айкөлдөн калган белегим, ойротту бузган шер болот экен - деп Каныкей эне жакшылыкка жоруйт. Манастын ысымын өчүрбөй улаган сактоочу, Семетейди мураскер катары элине ээ кылууда анын эмгеги, ак кызматы өзгөчө чоң болгон. Анын бул бийик сапаты Манаска ишенимдүү жан-шерик, ийги акылман болуп бергендикте гана эмес, андан да нары элдин мыкты билерманы, көсөмү даражасына да жетишкендикте.

Каныкей эркинин бекемдиги, акылынын тунуктугу менен башына түшкөн бардык оор кыйынчылыктарды жеңип, өз максатына жетет. Анын жасаган жакшылык иштери жалаң эле Эл, Жер, Мекен, Манас, Семетей үчүн болгон түйшүктөрдө гана эмес, каска, доско кылган адилет, ак ниет мамилесинде да айкын сезилет.

Ушул ыңгайдан алып караганда эпостун «кан тамырына терең тараган, мазмунунда чордонун аныктаган өмүр, жашоо, эркиндик, көз каранды эместик, адилеттүүлүк үчүн жан аябай күрөшүү ириде жакшылыктын жаркын жышааналарын билдирет.

Эпостун сюжеттик өзөгүн түзгөн окуяларда түш көрүү мотиви жолугат (баатырдын бойго бүтүү мотивинде, үйлөнүү мотивинде, дос күтүү ж.б.) Көпчүлүк түштөрдүн мааниси алдын ала жакшылык-жамандыкты туюнткан, сырдуу маанини кабардар кылган тегин эмес «аян түш» болгоолорго түртөт.

Алсак, балага зар болгон Жакып байддын түшүндө Алп кара куш сүрү бар, Ак шумкар, Чыйырдынын түшүндө алтымыш кез ажыдаар келечекте баланын ыйык касиетке ээ баатыр боло турганын айкындаган кайраттуулуктун, күчтүүлүктүн үлгүсү болгон символдуу магиялык образдар аркылуу жакшылыктын жышаанынан кабар берет. Түштү жакшылыкка жоруп, эл чакырып түштүн туш болушун тилеп той берип, курмандыкка чалуу ритуалы, бата алуу сындуу салттуу жөрөлгөлөр менен коштолуп эпосто бүтүндөй окуянын өзөгүнө айланып, андагы окуялар бири-бири менен ширелишип турат.

Ушундай эле көрүнүш Манастын Алмамбетке жолугаар алдындагы көргөн аян түшүн Ажыбай жакшылыкка жоруп, Алмамбет Манаска ак кызмат кылган жан дос болоорун, өзүндөй кайраттуу көк жал баатыр экенин түшүнөн билет. Жакшылык жөнүндөгү түшүнүктү адамдар жүрөгүндө бекем сактап, аздектеп жүргөн түпкү кызыкчылыктары, умтулуулары, мүдөөлөрү, каалоолору, үмүт-тилектери менен ажырагыс байланыштырышкан. Муну барыдан мурда чыгарманын негизги оң каармандарынын кылган иштеринен, кылык-жоруктарынан таасын байкоого болот. Маселен, Манас баш болгон: Каныкей, Бакай, Кошой, Семетей, Алмамбет, Айчүрөк, Сейтек жана башкалар көптөгөн каармандардын бардык аракеттеринде элдин эртеңки күнү, эркиндикке умтулуусу үчүн астейдил күрөш,

бийик ыймандык, адамгерчилик сапаттар башкы орунду ээлейт. Маселен, Манас жаш курагында эле элге баш-көз болуп, келечеги-не кам көрүп, анын зор күч-аракети менен:

Азган-тозгон кайран эл,

Чогулушуп калды эми.

Медер кылып Манасты,

Мекен кылып Таласты [15. 183-б.].

Ушул сыяктуу умтулуулар, асыл сапаттар Кошой, Бакай сындуу башка каармандарга да мүнөздүү. Ошол жоокерчилик заманда жакшылык менен жамандык тынбай кагышып, кармашып, улам биринин үстүнө бири ала салып жаткан мезгилде, эл арасынан чыккан жогорудагыдай акылмандар чоң демөөр болгон. Маселен, согуш болгон жерде талоон бар. Бирок, эпосто сүрөттөлгөндөй Манас душманын багындырганда мындай учурлар байкалбайт. Ал душманынын колун гана кыйратат, бейкүнөө элди чаппайт. Ал гана эмес душмандан олжолоп алынган дүнүйөнү элге таратып берет. Алсак, Манас элге аябай запкы көрсөткөн Алооке канды жеңгенде эпосто айтылгандай:

Алоокенин сан дүйнө,

Келген жандын баарына

Атаң Кошой ошондо

Камчыга ченеп бөлдү эми [15. 215-б.].

Акыл үстөмдүк кылган жерде жакшылык болоору шексиз. Манастын жогорудагыдай позициясына албетте, Кошой, Бакай, Каныкей сыяктуу акылмандар таасир берген. Маселен, Бакай жоокердик артыкчылыгына караганда туура кеңеш берген, билгилик, даанышман, акылмандык жагы менен Манаска зор тутка, жөлөк болгон. Ал жоолашып келген элдер менен да тынчтык мамиледе жашоону көздөп, өзү келип катылган жоо багынганда, жеңишке жеткен кыргыздарды жакшылыкка чакырат:

Союштан артык албаңар,

Бүгүн душман эртең эл,

Бүлүндүрүп салбаңар [15. 340-б.].

Мындан Айкөл Манастын да, Бакайдын да жамандыкка жакшылык менен жооп бергендигин байкоого болот. Эпос күбөлөп тургандай, элдин көп кылымды ичине алган социалдык-саясий экономикалык, турмуштук изденүүлөрүндө мезгилдин сынынан өтүп, адамдарга дайыма аброй болуп келген баалуу, көөнөрбөс моралдык сапаттар иштелип чыккан. Мында асыресе жакшылык идеясына дем берүү чоң мааниге ээ болгон.

Мындай идеянын шарданы менен адамдардын прогрессивдүү социалдык практикасы, жашоо ыңгайлары, кылган иштери, кылык-жоруктары, жүрүш-туруштары, аракеттери калыптанган. Мына

ушулардын пайдалуу, оң болушуна жараша жакшылык мазмуну жагынан кеңейип көп түрдүү, конкреттүү көрүнүштөрү келип чыккан. Маселен, жакшылык кылуу (добродейание, доброта), кең пейилдик (широта души), ажат ачуу (благодейание), ак көңүлдүк (добродушие) адамдардын моралдык сапаттарына айланган.

Жыйынтыктап айтканда, эпикалык чыгармада жакшылык категориясы маанилүү орун ээлеп, этикалык түшүнүктөр байыркы кыргыздардын дүйнө таанымынын өзөгүн түзгөн. Маселе, бул фольклордук чыгармада катылган жакшылыктын үрөндөрүн окурмандарга кантип жеткирүү керек экенинде.

Адабияттар

1. Пословицы и поговорки кыргызского народа. Из собрания академика К.К.Юдахина. – Б.: Илим, 1997, 184.
2. Бригадараньяка упанишада. – Москва: 1964.
3. Древнекитайская философия. Т.1. – Москва: 1972.
4. *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М.: 1979.
5. *Декарт Р.* Избранные произведения. – Москва: 1950.
6. *Спиноза Б.* Избранные произведения. В 2 т. – М.: 1957.
7. *Столлович Л.Н.* Красота. Добро. Истина: Очерк истории эстетической аксиологии. – Москва: 1994.
8. История философии. – М.: 1999. С.216.
9. Платон и его эпоха. – М.: Наука, 1979. С.318.
10. *Аристотель*. Соч. в 4-х томах. – М.: Мысль, 1983. С. 830.
11. *Гегель*. Наука логики. (в 3-х томах) Т.2. 5. – М.: Мысль, 1971. С.248.
12. *Ш.Б. Акмолдоева*. “Манас” ааламы”. Бишкек.; Илим, 2003, -160 б.
13. *Т.Тургуналиев*. Манас – байыркы көчмөн цивилизациясынын негиздөөчүсү // МАНАС Ааламы. – 2018. - №5.-12 б.
14. МАНАС: Кыргыз элинин баатырдык эпосу, 2-кит.: С.Орозбаковдун варианты б-ча. КР УИАнын Адабият жана искусство институту. – Б.: Кыргызстан, 1995.-800 б.
15. «Манас». (С. Каралаевдин варианты боюнча) 1-том.- Фрунзе: Кыргызстан, 1984.

ФИЛОСОФИЯ   PHILOSOPHY

УДК 101:330.101 (575.2)(04)

Козубаев Өскөн, профессор

*А.А. Алтмышбаев атындагы Философия жана
социалдык -саясий изилдөөлөр институтунун бөлүм башчысы*

Козубаев Өскөн, профессор, зав.отделом

*Института философии и социально-политических
исследований им. А.А.Алтмышбаева*

Kozubaev Oskon, professor, head of department,

Institute of philosophy and socio-political research named after A.A. Altmyshbaev

АЛГАЛАП-КЕТЕНЧИКТЕГЕН ТААНЫМ ЛОГИКАСЫ

Аннотация. Макалада философиянын тарыхый динамикасынын табияты, Чыгыш жана Батыш философиялык парадигмаларынын биримдиги жана карама-каршылыгы онтологикалык талдоого алынат. Негизинен Чыгыш философиясы жана Батыш философиясы сыяктуу чоң агымдар философиялык ойломдун бири-бирине окшош да, окшош эмес да эки типологиялык образдары катары бааланып, бирок дүйнөлүк философиянын өнүгүүсү бир бүтүн процесс катары белгиленет.

Негизги сөздөр: тарых, философия, онтология, гносеология, процесс, Чыгыш философиясы, Батыш философиясы, биримдик, карама-каршылык.

КОГНИТИВНАЯ ЛОГИКА ПОЗНАНИЯ

Аннотация. В статье проводится онтологический анализ природы исторической динамики философии, единства и противоречия Восточной и Западной философских парадигм. В основном такие антитезы как Восточная философия и Западная философия оцениваются как два типологических образа философской мысли, как тождественных, так и не тождественных, но развитие мировой философии рассматривается как единый процесс.

Ключевые слова: история, философия, онтология, гносеология, процесс, Восточная философия, Западная философия, единство, противоречие.

COGNITIVE LOGIC OF KNOWLEDGE

Abstract. The article ontologically analyzes the nature of the historical dynamics of philosophy, the unity and contradiction of Eastern and Western philosophical paradigms. Basically, such antitheses as Eastern philosophy and Western philosophy are evaluated as two typological images of philosophical thought, both similar and dissimilar, but the development of world philosophy is noted as a single process.

Keywords: history, philosophy, ontology, epistemology, process, Eastern philosophy, Western philosophy, unity, contradiction.

Тарыхый-философиялык процесс өзүнүн өнүгүүсүндө онтологиялык, гносеологиялык, аксиологиялык, психологиялык мазмунун улам байытып жүрүп отурат. Бул процесс Чыгыш менен Батыштын ар кыл цивилизацияларында өзгөчө мейкиндик -

мезгилдик, себеп - натыйжалык мүнөзгө ээ болуп, ар бир этностун өзүнүн парадигмалар системасында дихотомиялуу чагылдырылып келген. Мына ошол дөөлөттөрдү окуп-үйрөнүү маселеси өткөн кылымда калыптанган “сенектик” доордо биротоло

“чечилген” маселелердин катарына кирип, мурдагы муундардын мурастарын жактоонун, аларды окуп-үйрөнүүнүн өзү айныган анахронизмдин белгиси катары каралып калган. Кыргызстандын соңку жаңы тарыхында өткөндөн калган казынаны кайра карап чыгуу маселеси күн тартибине курч коюлуп турган мезгилде, биз ошол булактардын көзүн кайрадан ачып жатабыз. Ал булактар - ар бир элдин көөнөрбөс көрөңгөлүү тарыхы жана маданияты. Ушул эки булакка кайрылып, көптөн берки тарыхый – философиялык чаңкообузду кандырууга аракеттенүү менен, биз Кыргызстандын тарыхы 1917-жылы эмес, андан алда канча кылымдар ары жактан башталып, маданияттын кылымдарды карытса да кыярбас катмарлары Чыгыш жана Батыш цивилизацияларынын түбөлүктүү, өз ара тыгыз байланышта турган очокторун түзгөндүгүн көрөбүз.

Ошол жалпылык жана өзгөчөлүк даана тастыкталган руханий туундулардын бири - философия. Философия тарыхый - философиялык процесстин логикасын иликтеп, аны социумга имманенттүү касиет катары карап, коомдун руханий маданиятынын тарыхы тууралуу толук маалымат берет, анын кайталангыс нарктуулугун аныктайт. Убагында Гегель философия жана анын тарыхы куу сөөктөр кагырап жаткан какшыган чөлдү элестетет деген пикирге каршы болуп, тескерисинче адамзат тарыхында ар кандай алгылыктуу интеллектуалдык туундулар түбөлүк жашай тур-гандыгын белгилеген. Жер энеден өзүнө кажыбас кайрат алып турган Антей тариздүү адам баласынын ар бир мууну өзүнөн мурдагы муундардын тарыхый мурасына таянып гана маданияттын жаңы байлыктарын түзө алат жана ал казынаны андан ары байытып адамзат тарыхынын объективдүү зарыл баскычын бекемдейт. Маселен, интеллектуалдык өзгөчө тармак болгон философия өнүгүү жолунда улам мурдагы муундардын ойлом казынасына таянып гана адамзаттын тааным потенциалын байытып келет. Демек, бир доор менен экинчи доордун ортосундагы интел-

лектуалдык байланыш дүйнөлүк маданияттын өнүгүшүнүн аксиома чындыгы.

Чыгыш-Батыш цивилизацияларынын философиялык системаларынын байланышы тууралуу дүйнөлүк илимде түрдүү пикирлер бар. Батышта тараган бир пикир боюнча (Гегелден баштап) Чыгыш элдеринин философиялык салты болгон эмес, алар бар болгону антикалык философияны комментарийлөөгө гана жарашкан дейт.

Маселенин чыныгы төркүнү кандай?

Биринчиден, Грек философиясы Жакынкы жана Ортолук Чыгыштын философиялык маданий салтынын өнүгүшүнүн бирден - бир жалгыз булагы жана себеби болгон эмес. Жакынкы жана Ортолук Чыгыш исламдашканга чейин эле көп багыттуу, жазма салттуу маданияттын очогу болгон. Айталы, Чыгыштын эң байыркы руханий эстеликтеринин бири “Авеста” “Илиада жана Одиссеядан” алда канча эрте жаралган.

Экинчиден, байыркы Чыгыштын жана байыркы Грециянын интеллектуалдык байланыштары диалог формасында болуп, бир гана Чыгыш “варварларынын” маданий очогу өнүккөн Батыш цивилизациясынан от алып турбастан, карым-катнаш өтмө катар болгон. Чыгыш менен Грециянын байыркы маданий байланыштары араб, ал гана эмес македон жеңип алууларына чейин эле башталган. Алсак, Платон, Демокрит, Анаксагор дагы көптөгөн ойчулдардын философиялык көз караштары Зороастризмдин таасири менен калыптанган. Анын үстүнө бул регион ар кыл диний-мифологиялык жана философиялык агымдар туташ жуурулушкан тогуз жолдун тоому болгон. Ошондуктан, зороастризмден башка да манихейлик окуу жана маздакизм сыяктуу системалар түзүлгөн. Айталы, манихейлик окуу Рим империясынын соңку доорунда Европага кеңири тарап, христианчылык менен каршылашып турган ири агымдардын биринен болгон, Кийинчерээк манихейлик окууга Августин, Юм, Вольтерлер кызыгышкан. Үчүнчүдөн, эгерде табият таануу илимдеринде кайталангыс ачылыш маанисиндеги жаңылыктар гана илимдин револю-

циялык өнүгүшүнүн көрсөткүчү боло алса, философиянын өнүгүшү улам бир жаңы ачылыштардын тизими эмес. Анда көптөгөн маселелер атам замандан бери коюлуп келе жаткандыгына карабастан, актуалдуулугун жоготпой, доордон доорго, системдан системага өтө берет. Ошондуктан, бир убакта байыркы гректер «чечип кеткен» деген маселелер кийинкиликте иран, араб, түрк элдери тарабынан мурасталып калгандыгы, ал элдерде өзгөчө бир философиялык традиция болгон эмес дегенди билдирбейт. Төртүнчүдөн, орто кылымдарда Жакынкы жана Ортолук Чыгыштын элдериндеги философиялык традициянын комментаторлук мүнөзү анын өзгөчөлүгүнө шек келтире албайт. Кандай дегенде да, комментарийлөө орто кылымдардагы философиялык ой жүгүртүүнүн кеңири таралган формасы катары бир гана мусулмандык Чыгышка эмес, христиандык Батышка да мүнөздүү болгон. Чын-чынына келгенде орто кылымдардагы Чыгыш (Орто Азия, Жакынкы жана Ортоңку Чыгыш) философиясынын нарк-насили бир гана антикалык философияны сактап калгандыгында эмес. Ошондой болуп калган күндө да оңойбу? Орто кылымдардагы Чыгыш философиясы бир гана байыркы Батыштын эмес, байыркы Чыгыштын өзүнүн интеллектуалдык байлыктарын мурастап гана тим калбастан, кайталангыс парадигмалар менен айырмаланган дүйнөлүк философиянын жаңы тепкичин түзгөн теориялык системасын жараткан. Ошол татаал көп жактуу системанын орчундуу бир жагын исламга чейинки философиялык - космологиялык түшүнүктөр түзгөн. Ал түшүнүктөр кийинки орто кылымдардагы Чыгышта классикалык философиялык системанын ар кыл агымдары тарабынан кайра каралып, алардын онтологиялык, гнесологиялык, логикалык мазмуну тереңдетилген.

Демек, маданияттардын өз ара карым-катнашы – бул тек гана бири - бирин кайталоо эмес, ал бири - бирине каршы туруу, керек болсо ар биринин жаралуу очогу ар кайсы жакта болгондугуна карабастан, бири - бири менен өз ара туташ байланышта

болуп, бири - бирин жөн гана суммативдүү формада тууроо эмес, ар кайсынысынын кемчил деп тапкан жактарын жаңыча негизде өнүктүрүү, натыйжада өзгөчө интеллектуалдык системаны түзүү. Ушул жалпы айтылган ой тизимдерди жыйынтыктай келип, дүйнөлүк маданияттын өнүгүүсү канчалык көп түрдүү болбосун, анын түпкү негизи бир экендиги жөнүндөгү ынанымдуу логикалык бүтүмгө келүүгө болот. Орто кылымдардагы классикалык Чыгыш философиясы байыркы антик философиясынын ар кыл маселелеринин ичинен неоплатонизмге өзгөчө көңүл бурган. Көрсө, бул философиялык окуунун жоболору, принциптери Чыгыш элдеринин тарыхында мурдатан эле белгилүү болгон. Маселен, эманация теориясындагы бардык болумуштун эң башкы булагы бирөө деген жобонун түпкү уңгусу «Авестада» уютулган. Ушундан улам Байыркы Чыгыштын зороастризм, манихейлик окуу сыяктуу системалары антикалык философиянын калыптанышына таасир этип келгендиги байкалат. Бул таасирдин күчү неоплатониктердин жарыктын образына негизделген эманация теориясында таасын көрүнөт. Ал эми зороастризм, дегеле авесталык традиция өзүнүн этикалык-космологиялык системасында жарыкты дайыма биринчи орунга коюп, ага жакшылыктын символу деген аллегориялуу мазмун берген. Ушундай эле чиеленишкен өтмө катар байланышты орто кылымдардагы Европа менен арабдык Чыгыш байланышынан да байкоого болот. Бул байланыштардын таржымалын жакшы билген адистердин бири У. Монтгомеринин сөзү менен айтканда, Чыгыш цивилизациясы Европа менен өзүнүн маданиятынын жана техникалык ачылыштарынын көптөгөн жетишкендиктерин бөлүшүп, Европада илимдин жана маданияттын өнүгүшүнө көмөктөшүп гана тим болбостон, ал Европаны өзү жөнүндө жаңыча ойлоноуга түрткөн [1, 6-б.]. Жогорудагы мисалдарга учкай гана көңүл бурганыбызда, адамдар кайсыл доордо, кайсыл чөлкөмдө жашабасын, алардын ойлом дүйнөсүнүн социомаданий негизи бирдей экендигин көрөбүз. Ал эми европо-

центристтик теория боюнча Чыгыш-Батыш карама-каршы турган антитезалар, ойломдун бири-бирине окшобогон эки типологиялык образдары. Маселеге тереңирээк үнүлүп карап көргөнүбүздө, анда адамдын ой дүйнөсүнүн белгилүү бир формаларынын ортосундагы иерархиялык ашынган айырмачылыктар жок экендиги белгилүү. Тек гана, тигил же бул элдин, же элдердин тобунун ойлом системасы өзүнчө гносеологиялык жана аксиологиялык мазмунга ээ. Бирок кайсыл гана маданиятка тиешелүү элдер болбосун ойлом системасынын бардык формалары жана касиеттери аларга алмустактан тартып эле бирдей даражада мүнөздүү, башкача айтканда, адамзаттын чыгармачыл дараметинин башталышы бир, Чыгыш элдери да, Батыш элдери да чыгармачыл-интеллектуалдык потенциалы боюнча бирдей.

Азыркы маданият таануу боюнча түрдүү окуулардын эволюциялуу өзгөрүүлөргө дуушар болуп жаткан учуру. Мурдагы Чыгыш менен Батышты кескин түрдө карама-каршы коюп келген теориялык дихотомиянын ордуна, алардын өз ара байланыштарын, жалпылыктарын жактаган глобалдык көз караштар улам бекемделүүдө. Бирок, Чыгыш-Батыш айырмачылыктарын жаңыча негиздөөгө болгон аракеттер али да бар. Айталы, белгилүү окумуштуу - биологдор, айрыкча Р. Сперри тарабынан мээнин жарым шарларынын асимметриясы жөнүндөгү ачылышка таянган концепция боюнча мээнин сол жарым шары «логикалык-рационалдуу» ойлоноуга жөндүү да, бул Батыш элдерине өзгөчө мүнөздүү, ал эми оң жарым шары «интуитивдүү ассоциативдик» ойлоноуга жөндүү келип, бул Чыгыш элдерине мүнөздүү экен. Чын-чынына келгенде адамдын мээсинин жарым шарларынын чыгармачыл – интеллектуалдык функциялары бири-бирине каршы эмес, тескерисинче, бири-бирин толуктап тураарын илим эбак эле далилдеген. Демек, адамзаттын ойлом дүйнөсүнүн башкы негизи - анын табиятынын биримдүүлүгүндө. Бар болгону, тигил же бул элдин ойлом системасынын мазмуну, диапазону жана формасы белгилүү бир та-

рыхый-экономикалык, социалдык-маданий шарттарга байланыштуу.

Тарыхтын тажрыйбасы да тигил же бул элдин рационалдуу ойлоноуга болгон табигый жөндөмдүүлүгү боюнча типологиялык бөлүштүрүүнү бекемдебейт. Тескерисинче, адамзаттын тарыхында Чыгыш менен Батыштын ортосунда байыртадан интеллектуалдык карым-катнаш жүрүп келгендигин далилдейт. Айталы, эсептөөнүн нөлгө байланышкан позитивдүү системасы «рационалдуу» деген Европага «мистикалуу» Индиядан өткөн, алгебра менен тригонометриянын тарыхын айтпай эле коёлу. Азыркы Японияны кантебиз? Анын сезимтал жана татаал технология, микроэлектроника жана компьютерлештирүү боюнча дүйнөдө алдыңкы орунга чыккандыгы кандайча? Эгерде япон элине рационалдуу ойлоноу касиети табигый түрдө мүнөздүү болбосо, анда алар ушундай интеллектуалдык-техникалык даражага жетишмек беле? Демек, маселенин төркүнү тигил же бул элдин ойлом системасынын нейрофизиологиялык өзгөчөлүгүнө эмес, алардын жашоосунун конкреттүү тарыхый шартына байланыштуу.

Азыр этномаданияттын тигил же бул маселелерин теориялык жана публицистикалык талдоо жаңыча негизде жанданууда. Ушул кырдаалда авансценага этнолингвизм, дегеле этнология маселеси чыкты. Бул кокусунан эмес. Ар бир элдин тил дүйнөсүнүн интеллектуалдык байлыгы кенен мазмундуу түшүнүмдөр формасында калыптанып, эң алды анын тили менен туюнтулат. Анан гана улам жогорку деңгээлде ой чабыттаган өнүгүү баскычына чыгат. Тилекке каршы, жакынкы эле мезгилге чейин кооптонуп келген айрым этнотилдердин, анын ичинде кыргыз тилинин да жок болуп кетүү коркунучу бар эле. Шүгүрчүлүк, эгемендиктин айдыңы менен кылымдап жашап келген эчендеген кайталангыс этномаданияттар кумга куйган суудай жиксиз, изсиз кайып болуп кетпей, сакталып калууга шарт түзүлдү. Бирок, бул деңиздеги муз тоонун көзгө урунган үстүңкү дөбөсү сыяктуу гана жагдай. Этнотилди жандандыруу менен эт-

носско, анын этногенезине, маданий-философиялык нарк-насиле тиешелүү ар кыл татаал маселелер дароо эле чечиле койбойт. Ал бар болгону улуттук менталитет, анын структурасы сыяктуу татаал проблемаларды аңдап билүүдө гнесологиялык жана интеллектуалдык зор чымырканууну талап кылган ири иштин башталышы гана. Бирок да тарыхый-философиялык процесстин этногнесологиялык жагдайындагы тескерилген оош-кыйыштар этномаданиятка, карата жерүүчүлүк мамилелерге чейинки чекке алып келген. Ошонун айынан айрым элдер тарыхтагы өзүнүн ээлеген орду жөнүндө ойломок тургай, элдик наркын да жоготуп коё жаздады.

Тарыхый-философиялык таанымдын логикасын изилдей келгенде байыркы доордон эле адамдар «Биз кимбиз, кайданбыз, кайда баратабыз?» деген сыяктуу глобалдык суроолорго жооп издеп жүрүп отургандыгын көрөбүз. Ошол процесстин жүрүшүндө аларда өткөн доор менен келечек турмуш сыяктуу кенен мазмундуу түшүнүүлөрдүн системасы калыптанган. Ал эми ал түшүнүктөр жазма маданияты чектелүү этностордо элдик оозеки чыгармачылыкта, элдик каада-салтта чагылдырылган, коомдун өнүгүшүнө, өзгөрүшүнө жараша өнүгүп, өзгөрүп отурган. Бирок ошондо да ал түшүнүктөрдүн уңгулуу маани-мазмуну түп-тамырынан жоголуп кеткен эмес.

Кыргыз маданияты качан да болсо изилдөөчүлөрдүн кызыгуусуна арзып келген. Анын да жөнү бар. Жүздөгөн жылдар бою көчмөн доорду башынан кечирген эл цивилизация деген феномендин көп жактарынан кабары жок болсо да «Манастай» кайта-

лангыс ой мухитин жаратып, урпактарына улуу мурас калтырды. Ошол мурастын тарыхый-философиялык тааным процессин иликтөө кайрадан каралып жаткан учурда, аны жаңыдан изилдөө боюнча ар кыл ойлор айтылып жүрөт. Ошолордун бири азыркы кыргыз философия илиминде коюлуп жаткан тарыхый-философиялык таанымдын логикасын эң алды менен түшүнүмдөрдүн системасы катары карап, тийиштүү теориялык-проблемалуу темаларга бөлүштүрүү менен проблематикалык-түшүнүмдүк методдун негизинде изилдөөлөрдү жүргүзүү жөнүндөгү пикир. Ушундай жол менен изилдөө тарыхый-философиялык таанымдын онтологиялык, логикалык, аксиологиялык, этнопсихологиялык маңызын кенен аңдап билүүгө өбөлгө түзмөкчү.

Ал эми түшүнүмдөр дүйнөсүн өзүнө камтып турган булактар - мифтер, легендалар, макал-лакаптар, афоризмдер, кенже жана улуу дастандар. Дегинкиси, элдик оозеки чыгармачылыктын кайсы гана жанрында болбосун, философиялык туюнтмалар аздыр-көптүр орун алган. Эгерде, мифтерде дүйнө туюунун жаңыдан гана телчигип келе жаткан, али бышпаган космологиялык жана космогониялык формалары чагылдырылса, эпостордо «тарыхтын философиясы» кадыресе баамдалып турат, ал эми афоризмдерде, макал-лакаптарда элдик логиканын, эстетиканын, этиканын концепттери таамай сөздөр менен таасын айтылат.

Ушундан улам Конфуций, Аристотель, Гегель, Маркс, Горький, Айтматовдор бекеринен элдик оозеки чыгармачылыкты акылдын алтын берметтери себилген кенчи катары баалашпагандыр.

Адабияттар

1. *Алтымышбаев А. А.* Очерк истории развития общественно- политической и философской мысли в дореволюционной Киргизии. – Фрунзе, 1985.
2. *Ибраимов О. И.* Последний писатель империи. –Астана, 2018.
3. *Монтгомери У.* Влияние ислама на средневековую Европу. – М., 1976. 6-б.

УДК: 82-96:101(575.2) (04)

Бекбоев Аскар Абдыкадырович,
*философия илимдеринин доктору, профессор,
жетектөөчү илимий кызматкер,
КР УИАнын А.А. Алтмышбаев атындагы
Философия, укук жана социалдык-саясий изилдөөлөр институту*

Бекбоев Аскар Абдыкадырович,
*доктор философских наук, профессор,
ведущий научный сотрудник,
Институт философии, права и
социально-политических исследований им. А.А. Алтмышбаева НАН КР*

Bekboev Askarbek Abdykadyrovich,
*Doctor of philosophy, professor,
Leading researcher, Institute of philosophy,
law and socio-political research
named after A.A. Altmyshbaeva
of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic*

КӨРКӨМ ОБРАЗДЫН ФИЛОСОФИЯЛЫК МАҢЫЗЫ

Аннотация. Макалада азыркы философиялык метафизиканын алкагында “сөз” жана “адабият” түшүнүктөрүнүн маңызы анализденет. Макаланын кыскача экспликациясы: ”СӨЗ” түшүнүгү “жашоо-турмуштун башатын аңдоо” деген маанидеги логикалык жалпылоо катары философиянын да, адабияттын да фундаменталдуу постулатын түзөт; философия жана адабият табияты, мазмуну жана мааниси боюнча дүйнөтүзүлүштүн абстракциясы катары бири-бири менен тыгыз байланышта: философия түшүнүк аркылуу, адабият көркөм каражаттар (образ, типтүүлүк, көркөм мүнөз) аркылуу дүйнөтүзүлүштүн, жашоо турмуштун, окуяларды, кубулуштарды жалпылайт. Көркөм образдын “философиялык дарамети” анын имманенттүү маңызында камтылган болумдук кубулуштардын жалпыланган түшүнүк формасында.

Негизги сөздөр: философия, адабият, көркөм образ, адам, сөз, лексема, ой, ой жүгүртүү, аңсезим, объект, субъект, түшүнүк, субстрат, феномен, абстракция, метафизика, субстанция, болумуш.

ФИЛОСОФСКАЯ СУЩНОСТЬ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОБРАЗА

Аннотация. В статье проанализирована сущность понятий “слово” и “литература” в контексте современной философской метафизики. Краткая экспликация статьи: понятие “СЛОВО” в значении “ЛОГОС”, как обобщенное логическое явление означаемогося “разумение жизненного начала”, по определению составляет фундаментальный постулат (символ) и философии, и литературы; философия и литература неразрывно связаны по смыслу и содержанию, природе, познавательному потенциалу, так как оба эти феномена являются абстракцией мироустройства (мироздания): философия – через понятия, а литература – через художественные средства (образ, типичность, художественный характер

и т. д.) обобщает явления, события, процессы мироздания, жизнедеятельности. Художественный образ – специфическая для искусства форма отражения действительности

Ключевые слова: философия, литература, художественный образ, человек, слово, лексема, мысль, мышление, сознание, объект, понятие, субстрат, феномен, абстракция, метафизика, субстанция, бытие.

THE PHILOSOPHICAL ESSENCE OF THE ARTISTIC IMAGE

Abstract. The article analyzes the essence of the concepts of “word” and “literature” in the context of modern philosophical metaphysics. Brief explication of the article: the concept of “WORD” in the meaning of “LOGOS”, as a generalized logical phenomenon meaning “understanding of the life principle”, by definition constitutes a fundamental postulate (symbol) of both philosophy and literature; philosophy and literature are inextricably linked in meaning and content, nature, cognitive potential, since both these phenomena are abstraction of the world order (universe): philosophy – through concepts, and literature – through artistic means (image, typicality, artistic character, etc.) generalizes phenomena, events, processes of the universe, vital activity. An artistic image is a form of reflection of reality specific to art

Keywords: philosophy, literature, artistic image, person, word, lexeme, thought, thinking, consciousness, object, subject, concept, substrate, phenomenon, abstraction, metaphysics, substance, being.

“СӨЗ” (лексема) укмуштуудай коммуникациялык кубулуш катары философиянын да, адабияттын да түйүндүү, негизги, фундаменталдуу постулатын түзөт. Сөз аңсезимден сыртта турган нерсе-кубулуштардын ширөөсүнөн, таасиринен жаралып, аңсезимдин “ичинде” калыптанып, сөз түрүндөгү өзүнүн формасына ээ болот да андан аркы “өмүрүн” аңсезимдин сыртынан улантат. Ошол эле мезгилде, ой менен сөз ажырагыс биримдикте - ойсуз сөз, сөзсүз ой жок. Сөз аркылуу ойлонобуз, оюбузду сөз менен туюндурабыз. Адам сөзү менен, ою менен адам болду. Сөз түрүндө оюбузду туюндурганга чейин “сөзгө чейинки сөз” менен ойлонуп, ал ойдун жыйынтыгында пайда болгон ойлом тыянагын сөз аркылуу туюндурабыз. Платон сөздүн эстетикалык дараметин даана-элестүү туюндуруу максатында аны живопись-сүрөтчүнүн боёктору менен салыштырып мындай дейт: «Как живописец, желая что-нибудь изобразить смешивает многие краски между собой...и мы будем соединять слоги из которых будут состоять слова» [Платон «Кратил» 424 е; кара: 7] (Автордон: маанисин толук сактоо максатында цитата бул жерде түп нускасында берилди, мындан аркы да ушул эле тартип колдонулду).

Баардыгы, философия да, адабият да “СӨЗ” дөн башталат. “СӨЗ”гө да, философияга да, адабиятка да жалпылоо мүнөздүү, аталган үч феномен тең жалпылык, алардын башкалардан айрымаланган жагы да ушул “жалпылык” менен түшүндүрүлөт. Нерселерди, аларга тиешелеүү касиеттерди жалпылоонун натыйжасында “СӨЗ”, сөздөрдү жалпылоонун натыйжасында түшүнүктөр, түшүнүктөрдү жалпылоонун натыйжасында “категориялар”, категорияларды жалпылоонун натыйжасында “мыйзамченемдүүлүктөр”, мыйзамченемдүүлүктөрдү жалпылоонун натыйжасында унниверсалдуу мыйзамченемдүүлүктөр, универсалдуу мыйзамченемдүүлүктөрдү жалпылоонун натыйжасында философия калыптанат. Сөз тууралуу белгилүү философ-антиковед А.Ф.Лосе мындайча жазат: “слово есть понятие и символ, которые являются отражением “образа обозначаемого им предмета и смысла образа”. Оно по сути есть пароль и способ философствования, в нем выражается “интеллектуально-выразительный акт”, оно «всегда глубинно перспективно, а не плоскостно». [5,58б.] Философия менен адабият маани-мазмуну, табияты, тааным дарамети боюнча бирине-бири тутумдаш, анткени бул эки феномен тең дүйнөтүзүлүштүн

абстракциясы же объективдүү дүйнөнүн субъективдүү образы, же логикалык ыңгайда туюндурганда конкреттүлүктө (дүйнөтүзүлүштөн) абстракцияланып (философиялык эмгекти, адабий чыгарманы жаратып), кайрадан конкреттүүлүккө, аны толугураак түшүнүүгө умтулат. Аталган феномендер турмуштан (ноуменден) алынган, турмушту таанып билет, турмушту аңдайт жана турмушту “үйрөтөт”, турмушка “бышырат”, турмушту кененирек билүүгө көмөк болот. Чыныгы философия адабиятка, чыныгы адабият философияга шерик, экөө тең “дүйнөтүзүлүштүн, жашоонун маңызы эмне”, “адам – эмне”, “канткенде адам адам болот”, “жакшылык менен жамандыктын түйүнү эмнеде”, “кантип жашоо-турмушту жандүйнөгө ылайыктай алабыз”, “конфликт, чырчатак, коомдук карама-каршылыктардын сыры эмнеде, алардан кантип арылабыз”, “зарылдык менен эркиндикти (кокустукту) кантип айкалыштырабыз” деген сыяктуу дипозону өтө кең суроолордун орбитасында айланып келди, азыр да айланып жүрөт. Жакшы, сапаттуу, чыныгы адабий чыгарма табияты боюнча терең философиялык эмгек, ушул жерден белгилүү ойчул-философ М.Мамардашвилинин өзүнүн “Картезиандык ойжүгүртүүсүндө” таамай айткан сөзүнө оригиналында шилтеме келтирсек: “философия - вовсе не привилегированное местоположение мысли и Пруст не менее мыслитель, чем Кант”. Немец философу Кант өзүнүн эмгеги “Критика чистого разума” менен француз жазуучусу Пруст атактуу бестселлери “В поисках утраченного времени” менен чыныгы философ-ойчулдар болуп эсептелери шексиз.

Кандай гана адабий чыгарма болбосун, ал ири алды менен кыйма-чийме татаал дүйнөтүзүлүштү, оош-кыйыш катаал жашоо-турмушту көркөм-эстетикалык таанымдын, аңдоонун концептуалдык канондору, логикалык каражаттары аркылуу кынаптап иликтөөнүн үзүрү болуп эсептелет. Көркөм иликтөө менен философиялык ойтолгоонун логикалык этимологиясы теги бир: метафизика менен адабият субстраты бир эки ак-

цидент-субстанция. Философия (философ) түшүнүктөр менен ойжүгүртсө, адабият (жазуучу) образдар аркылуу ой чабытатат.

Аталган, бири-бири менен өз ара тыгыз байланыштагы, салыштырмалуу автономиялык болуму менен айрымаланган эки тармак – философия менен адабияттын субстраты – онтологиялык негизи бир, ал табияттын, коомдун жана ойлом дүйнөсүнүн ажырагыс биримдигин туюндурган “дүйнөтүзүлүш” түшүнүгү болуп эсептелет. Бирок, философия менен адабият дүйнөтүзүлүшкө (субстратка) карата акциденталдык субстанция же субстанциялык акциденция катары мүнөздөлөт: башкача айтканда, философиянын да, адабияттын да негизи, субстраты – дүйнөтүзүлүш, анткени түшүнүктөр да, образдар да дүйнөтүзүлүштүн логикалык мүнөздөгү туюнтмалары. Ошол эле мезгилде, алар (философия менен адабият) салыштырмалуу туруктуулугу менен субстанциялык (негиздик) касиетке ээ, ал эми өзгөрмө касиетке ээ кубулуш катары акциденциялык касиетке ээ. Демек, жогоруда учкай белгиленген “субстрат”, “субстанция”, “акциденция” түшүнүктөрү философия менен адабияттын феноменологиялык жалпылыгын фундаменталдык жактан тастыктап турат, ушул аталган түшүнүктөр философия менен адабияттын атрибуттары болуп саналат.

Философия менен адабияттын дагы бир жалпылыгы дүйнөтүзүлүштүн көп кырдуу жагдайларынын, ар кыл кубулуштарынын окшоштугун, биртектүүлүгүн туюндурган “жалпылоо” түшүнүгү болуп эсептелет: философия түшүнүктөр аркылуу, ал эми адабият көркөм каражаттар (образ, типтүүлүк, көркөм мүнөз ж.б.) аркылуу дүйнөтүзүлүштүн, турмуш-тиричиликтин кубулуш-көрүнүштөрүн, окуяларын, процесстерин жалпылайт. Философиянын да, адабияттын да этимологиялык тегин жалпылоо түзөт: философияга логикалык жалпылоо же концептуалдык синтез, концепция, парадигма, абстракттуу конкреттүлүк мүнөздүү, ал эми адабиятка көркөм-поэтикалык, экспрессивдүү-маданий жалпылоо

эстетикалык бүтүндүк мүнөздүү. Гегельдин сөзү менен айтканда “искусство изображает истинное всеобщее, или идею, в форме существования, образа”.

Философия да, адабият да турмуш чындыгы менен тыгыз байланышкан, сөз сыйкырынан жаралган көркөм текст же жалпы эле искусство болумдун эстетикалык формасы. Бул ыңгай тууралуу белгилүү философ М.М.Мамардашвилинин пикири: «искусство словесного построения есть способ существования истины, действительности и что ее нельзя внушить научением, и она не предсуществует в готовом виде... что художественный текст — мучительный, проходимый автором путь приобщения к ускользающей реальности человеческого мира открытому бытию» [6, 99б.].

Жалпылоо философиялык түшүнүк катары бир нече нерселердин, жагдайлардын, касиеттердин же элементтердин жалпы (окшош) касиеттерин синтездөөнүн натыйжасында калыптанаары жана ал синтездөөнүн же ойдун (ойлордун) индукцияланышынын (айрым учурда дедукцияланышынын) натыйжасында жалпыланган объекттерге мүнөздүү белгилерди типтештирген философиялык ыңгайдагы түшүнүк, концептуалдык модель пайда болоору белгилүү. Жалпылоо процесси, же жеке ойдон жалпы, өтө жалпы ойго өтүү процессин камтыган ой кыймылы, ойжүгүртүү бири-бири менен өтмөктөр байланыштагы “абстракция”, “анализ”, “синтез”, “салыштыруу” ойлом ыкмаларынын натыйжасында жүзөгө ашат.

Философияга да, адабиятка да эки композициялык элемент мүнөздүү: артефакт жана объект, артефакттар – концептуалдык жана көркөм тексттер, ал эми объект – логикалык концепция же философиялык трактат, эмгек жана көркөм-эстетикалык дүйнө же конкреттүү бир адабий чыгарма. Артефакт кандайдыр бир мезгилдик алкакты камтып турса, көркөм тексттин мазмуну аркылуу мейкиндик континуумдун жандуу картинасы туюндурулат. Белгиленген эки композициялык элементтин таасири менен окурмандарда концептуалдык, логикалык

жана эстетикалык катарсис жаралат. Эгерде философиялык жана адабий катарсис – логикалык канагаттануу жана эстетикалык ырахаттануу жаралбай турган болсо, анда философиялык эмгек концептуалдуулугун, ал эми адабият чыныгы көркөмдүүлүн жоготот.

Адабий образ (кара:1) дүйнөтүзүлүш чындыгын индивидулдаштыруу жана конкреттештирүү аркылуу чагылдырган, художниктин, жазуучунун кыялынан, фантазиясынан, автордун көркөм-эстетикалык кудуретине жараша жаралган көркөм туюнтма. Туюнтма, анткени ал - көркөм образ, “көркөм убакыт” жана “көркөм мейкиндик” түшүнүктөрү менен бирге дүйнөтүзүлүштү, турмуш чындыгын, көпкырдуу тиричиликтин коллизиясын түздүн түз, концептуалдык абстракциялар менен эмес, сөз менен, сөз ырааты менен туюндурат. Тиричиликтин (көртиричиликтин), андагы тириктердин (көрпенделердин) турпат-келбети, натурасы гана эмес, алардын маңызы, маңызы - кыймылдагы жандүйнөсү экендиги турмуштагыдай болуп, турмушташтырылып сүрөттөлөт. Сүрөттөлгөнү - туюндурулганы, туюндурулганы - жалпылаштырылганы. Ал эми көркөм туюнтманын жалпылаштырылганы – анын философиялык маңыздуулугу. Демек, көркөм образ – бул көркөм туюнтма, көркөм туюнтма философиялык мазмунга эгедер түшүнүк, мазмуну боюнча философиялык түшүнүк, формасы боюнча көркөм-эстетикалык каражат. Айырмасы: философиялык түшүнүк логикалык “боёктор”, дарамет менен тепчилсе, көркөм образ (көркөм-эстетикалык туюнтма) эксперсивдүү эмоция менен коштолот. Искусство образдар аркылуу ой жүгүртөт.

Көркөм образ тууралуу теориянын башаты Аристотелдин “Поэтикасындагы” нерселер табиятын тууроо деген маанини туюнткан «мимесис» түшүнүгү экендиги жалпыга маалым. Аталган түшүнүк термин катары алгач ирет Гете тарабынан колдонулуп, кийинчерээк Гегелдин “Эстетика боюнча лекцияларында” абстрактуу маңыздын конкреттүү көрүнүшү катары иштелип чыккандыгы белгилүү.

Көркөм туюнтманын логикалык үчилтиги (триадасы): тезис - турмуш чындыгы, практика, антитезис – гносеологиялык тааным процесси; синтез – адабий туюнтма, көркөм-эстетикалык образ, чыгармачылык менен ойжүгүртүүнүн акылкорутундусу. Көркөм образ алгылыктуу, чындыкка жакын болушу үчүн образдын типтүүлүгү менен индивидуалдуулугу кынтыксыз айкалыштырылышы зарыл. Типтештирүү ыкмасы философиядагы “жалпы”, “жеке” жана “өзгөчөлүк” түшүнүктөрү менен логикалык-семантикалык жактан өтө жакын.

Көркөм образдын жалпылаштырылган табиятын туюндурган “типтештирүү” түшүнүгү, анын ички имманенттүү логикасына ылайык, постклассикалык эмес ыкма менен интерпретацияланган “рационализм”, “релятивизм”, “постмодернизм”, “плюреализм”, “фрагментаризм”, синергетикадагы “аттрактор” деп аталган концептер менен тутумдаш. Анткени, образ деп аталган көркөм туюнтма турмуш чындыгынын көркөм шарттуулугу болуп эсептелет, ал кандайдыр бир чыгармачылык максат менен турмуш чындыгынан сүрөткердин кыял-чабыты, фантазиясы, өнөр-талант кудурети аркылуу абстракцияланат, абстракцияланат да турмуш чындыгы менен толук дал келе бербейт. Демек, адабий образ, көркөм-эстетикалык туюнтма анын табиятына чөгөрүлгөн көркөм шарттуулук менен логикалык түшүнүктөрдөн айрымаланып турат

Философияда да, адабиятта да тополоң-бунттун жалпыланган формасы катары туюндурулган экзистенциализмдин бир канаты болгон “абсурдизм” (жана ошондой эле анын субформасы “аскетизм”) деп аталган келишпес, талаш пикирлерди жаратып келген идеялык катмар бар. Башаламандык (хаос) күчөп, дүйнө аңтарылайын деп турган опурталдуу кырдаал түзүлдү, «кантип турмуш оңолот, жандүйнөнүн тынчтыгы орнойт» деп тынчсызданып, ой жоруп философтор, жазуучулар (мисалы: Альбер Камю, Серен Кьеркегор, кыргыз жазуучуларынын арасында К.Жусубалиев, Р.Рыскулов) өздөрүнүн эмгектерин, чыгармаларын жаратышты [кара 4].

Адамды акылынан адаштырган жашоо- турмуштүн жандүйнөгө бүлүк салган катаалдыгына каршы турган, андан кутулуунун жолун издеген ойчул-жазуучулар адам баласын кайрадан тескери эволюцияга, айбантекке жетелеген социалдык түзүлүштү кескин сынга алышат. Болумуштун (бытинин) айласыз абсурд экенин сезип-туя билip, өзү жашаган түзүлүштү түп орду менен өзгөртүүгө көшөөрүп бел байлаган адам күрөшкө чыгат – бул албетте кырдаалдын бийлигине каршы багытталган кадимки эле пенделик бунт. Бунттун негизин – өзү өзүнөн баш тарткан адам түзөт же Камюнун сөзү менен “человек – единственное существо, которое отказывается быть тем, что оно есть”, ошондуктан айбат көрсөтүп, каршы күрөшүүгө ачык чыгат. Турмуш, тиричилик, болумуш адамды камыктырып чектеп турат, демек аны менен күрөшүү керек деп эсептейт абсурдизм, ал эми аскетизм – социалдык-тарыхый кырдаалды жерүүнүн формасы.

Тоо таянып кеткен К.Жусубалиевдин, дыйкандарга жакындап “талаалап кеткен” М.Хайдеггердин образы катаал турмуштун кашабы менен күрөшүүнүн жаңы формасы. Жаңы дейин десең байыркы Демокрит (Абдерит) бай атасынан калган мурасты сатып, философияны жеринен үйрөнөм деп чыгыш тарапка “саякаттап” кеткен. Айтор, философия менен адабият жаралгандан бири-бири менен киндиктеш. Философиялык түшүнүк менен адабий образ табияты боюнча түгөйлөш, бири-бирин толкутап, бири-бирин камтып турат.

Бири-бири менен туюнтмалаш сөз, сөздөрдүн ырааттуу тутуму, көркөм образ, логикалык кажат “табияттын” так (механикалык) копиясы эмес. Алар табияттын (нерсе-кубулуштардын), болумдун окчундаган, бирок жакындаштырылгын элеси. Демек, ал туюнтмалар нерселер менен ар дайым эле толук дал келе бербейт жана алар өздөрүнүн өзгөчөлүктөрүнө ээ. Нерсе-кубулуштардын ырааттуу тутуму, сөздөрдүн (образдардын) ырааттуу тутуму дегенибиз, демек алар белгилүү бир так мыйзамдардын негизинде пайда болот жана ошол мыйзамдарга баш ийип

турат дегендик. Образ аңсезимден сыртта турган нерсе-кубулуштардын ширөөсүнөн, таасиринен жаралып, аңсезимдин “ичинде” калыптанып, идеологема түрүндөгү өзүнүн формасына ээ болот да андан аркы “өмүрүн” аңсезимдин сыртынан улантат. Демек, көркөм образда сырткы дүйнөнүн да, аңсезимдин да “изи” бар.

Эстетикалык туюнтма көркөм образдын философиялык маңызы анын концептуладык мазмунунда. Көркөм образдын “философиялык дарамети” анын имманенттүү маңызында камтылган болумдук кубулуштардын жалпыланган түшүнүк формасында. Көркөм образдар аркылуу туюндурулган көркөм дүйнө философиядагы “кошумчалык жобосу” (тагыраагы: принцип дополнительности) сымал бири-бирин толуктап турган эки жагдайды камтып ту-

рат: биринчиден, объект катары мүнөздөлгөн аңсезимден сырт кубулуштар менен жалпылыгы бар предметтүүлүгү; экинчиден, ошол объектини көркөм туюм-сезим аркылуу туюндурган эмоционалдуулугу.

Көркөм образ - гносеологиялык, психологиялык, семиотикалык концепттердин ажырагыс биримдиги катары жалпы эле “образдуулуктун” өзгөчө көрүнүшү, ушул себептен “образ” деген түшүнүктүн мазмундук (онтологиялык) талаасынын дааналаш үчүн “көркөм” деген кошумча эпитет колдонулат. Художниктин (акын-жазуучунун, живопись-сүрөтчүнүн) жалпыланган-аналитикалык ишмердүүлүгүнүн натыйжасы катары көркөм образ туюм-кабылдоонун гана формасы эмес, ал акыл-эс менен эмоциянын айкалышынан турган өзгөчө жалпыланган абстракция.

Адабияттар

1. *Алексеев А.П.* Образная ткань философского произведения (к вопросу о сопоставлении философии и литературы) http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=419&Itemid=52(датаобращения:27.01.2022).
2. *Бессонов, Б. Н.* Философия и литература: общее и особенное / Б. Н. Бессонов // Философия и литература: линии взаимодействия, Сборник научных статей / Отв. ред.: И.А. Бирич. - Вып. 1. - М.: МГПУ, 2009. - 350 с .
3. *Иванов В.П.* Художественная деятельность и художественная действительность // Художественная деятельность. Трудности субъекта и объективной детерминации. - Киев, 1981. - С. 250.
4. *Лобанова Е.И.* Абсурдизм как социальный феномен. Текст научной статьи по специальности «Философия, этика, религиоведение» <https://cyberleninka.ru/article/n/absurdizm-kak-sotsialnyu-fenomen>.
5. *Лосев А.Ф.* Миф – Число – Сущность. – М.: Мысль, 1994: С. 580.
6. *Мамардашвили М.К.* Литературная критика как акт чтения // Вопросы философии. 1984..№ 2. С. 99.
7. *Платон.* Собрание сочинений в 4-х т.; Т.1/Общ. ред. А.Ф. Лосева и др.; Пер. с древнегреч.- (Филос. наследие).- В надзаг.: АН СССР. Ин-т философии. М.: Мысль, 1990. С. 662.
8. *Сартр Ж.-П.* Бытие и ничто: опыт феноменологической онтологии / Ж.-П. Сартр ; пер. с фр., предисл., примеч. В. И. Колядко. – М. : Республика, 2000.
9. *Соловьев В. С.* Философия искусства и литературная критика /В. С. Соловьев - М: Искусство, 1991. - С. 230 .
10. Язык философии / В. В. Биbihин. - Москва : Прогресс, 1993. - 403,[1] с.; 17 см. - (Библиотека журнала «Путь»); ISBN 5-01-004199-5.
11. <https://studfile.net/preview/1810297/page:15/>(дата обращения:27.01.2022).

УДК:82-96:101 (575.2) (04)

Бекбоев Аскарбек Абдыкадырович, профессор,
жетектөөчү илимий кызматкер,
КРнын УИАнын академик А. Алтмышбаев ат. Философия,
укук жана социалдык-саясий изилдөөлөр институту
Бекбоев Аскарбек Абдыкадырович, профессор,
ведущий научный сотрудник,
Института философии, права и социально-политических исследований
им. академика А. Алтмышбаева НАН КР
Bekboev Askarbek Abdykadyrovich, professor,
leading researcher,
Institute of philosophy, law and socio-political studies
named after academician A. Altmyshbaev
of the National Academy of Sciences KR

Алымкулов Замир Аманбекович, И. Арабаев ат. КМУнун деканы,
Алымкулов Замир Аманбекович, декан КГУ им. И.Арабаева,
Alymkulov Zamir Amanbekovich, dean of the KSU named after I. Arabaev

Ибраев Мирлан Эрмекович, илимий кызматкер,
КРнын УИАнын академик А. Алтмышбаев ат. философия,
укук жана социалдык-саясий изилдөөлөр институту
Ибраев Мирлан Эрмекович, научный сотрудник,
Института философии, права и социально-политических исследований
им. академика А. Алтмышбаева НАН КР
Ibraev Mirlan Ermekovich, researcher,
Institute of philosophy, law and socio-political studies named after
academician A. Altmyshbaev of the National Academy of Sciences KR

ОЙ ЖҮГҮРТҮҮ – ЭМНЕ: ДИАЛЕКТИКО-ЛОГИКАЛЫК ДИСКУРС

Аннотация. Макалада образдуу, көркөм, мифтик, диний, логикалык жана диалектикалык ой жүгүртүүнүн диалектико-логикалык константтары талданат. Ой жүгүртүү таанып билүүнүн логикалык формасы катары каралат. Авторлордун пиирине ылайык, диалектикалык ой жүгүртүү дүйнө түзүлүштү таанып билүүнүн эң жогорку баскычы болуп эсептелет, анткени, диалектика – бул баардык кубулуштар статикалык абалда эмес, дайыма кыймылда болоорун тастыктаган ой жүгүртүүнүн жолу.

Негизги сөздөр: философия, билим, диалектика, логика, ой жүгүртүү, түшүнүү, анализ, синтез, чагылдыруу, субъект, интуитивдик ой жүгүртүү, мифтик ой жүгүртүү, диний ой жүгүртүү, көркөм ой жүгүртүү, логикалык ой жүгүртүү, диалектикалык ой жүгүртүү.

ЧТО ЕСТЬ МЫШЛЕНИЕ: ДИАЛЕКТИКО-ЛОГИЧЕСКИЙ ДИСКУРС

Аннотация. В статье анализируются концептуальные диалектико-логические константы образного, художественного, мифологического, религиозного, логического, философского

мышления. Мышление рассматривается как логическая форма познавательной деятельности. По мнению авторов именно диалектическое мышление является высшей формой человеческого теоретического познания, ибо диалектика - это способ мышления, который позволяет нам понимать, что все явления в мире не статичны, а находятся в постоянном движении и развитии.

Ключевые слова: философия, познание, диалектика, логика, мышление, понимание, анализ, синтез, отражение, субъект, интуитивное мышление, мифическое мышление, религиозное мышление, образное мышление, логическое мышление, диалектическое мышление.

WHAT IS MIND: DIALECTICAL-LOGICAL DISCOURSE

Abstract. The article analyzes the conceptual dialectical-logical constants of figurative, artistic, mythological, religious, logical, philosophical thinking. Thinking is considered as a logical form of cognitive activity. According to the authors, dialectic thinking is the highest form of human theoretical knowledge, because dialectics is a way of thinking that allows us to understand that all phenomena in the world are not static, but are in constant motion and development.

Keywords: philosophy, knowledge, dialectics, logic, thinking, understanding, analysis, synthesis, reflection, subject, intuitive thinking, mythical thinking, religious thinking, figurative thinking, logical thinking, dialectical thinking.

Мышление вообще

Мышление - это процесс, который включает в себя активное обдумывание, рассуждение, анализ, синтез и оценку информации. Оно является одним из важнейших психических процессов, которые позволяют человеку ориентироваться в мире и принимать различные решения.

Мышление может быть различимо по своей структуре и процессу. Структура мышления включает в себя основные компоненты: понимание, анализ, синтез и оценка. Понимание - это способность воспринимать и интерпретировать информацию. Анализ - это способность разбивать информацию на составляющие части и изучать их отдельно. Синтез - это способность соединять различные элементы в единое целое. Оценка - это способность выражать мнение о том, насколько информация правильна, полезна или значима.

Процесс мышления состоит из нескольких этапов: формулирование проблемы, сбор информации, анализ информации, создание альтернативных решений, выбор наилучшего решения и оценка результатов. Эти этапы могут

проходить в различной последовательности и включать в себя различные подэтапы, в зависимости от конкретной задачи. Современные исследования показывают, что мышление не является строго локализованным в определенных участках мозга. Вместо этого мышление - это сеть взаимодействующих участков мозга, которые работают вместе, чтобы обработать информацию и принять решение.

Что есть интуитивное мышление? Интуитивное мышление - это способность человека быстро и без осознанного анализа прийти к выводу или решению на основе интуиции, внутреннего ощущения или опыта. Оно не требует отдельных шагов или логических операций, а основывается на общей интуиции и подсознательном опыте.

Интуитивное мышление может быть полезным во многих ситуациях, особенно в сложных или непредсказуемых ситуациях, где логический анализ может быть непрактичным или недостаточным. Например, в бизнесе или в научных исследованиях, где требуется быстрое принятие решений на основе ограниченной информации.

Однако интуитивное мышление также может быть обманчивым, особенно если решение принимается на основе слишком ограниченного опыта или предубеждений. Поэтому важно иметь баланс между интуитивным и логическим мышлением, и использовать оба подхода в зависимости от конкретной ситуации. Интуитивное мышление может проявляться в различных формах, например:

Предчувствие - это чувство, которое человек может испытывать, не имея достаточной информации или логического объяснения, но которое, тем не менее, является основой для принятия решения.

Интуитивный анализ - это способность быстро оценить сложную ситуацию, выделить наиболее важные аспекты и принять решение на основе этой оценки.

Интуитивное восприятие - это способность быстро воспринимать и анализировать информацию на неосознаваемом уровне, используя внутренние ощущения и интуицию.

Интуитивное понимание - это способность понимать сложные концепции и идеи, не имея ясного объяснения или логических доказательств.

Интуитивное мышление часто связано с личностью человека и его индивидуальными особенностями. Некоторые люди более склонны к интуитивному мышлению, чем другие и могут успешно использовать его в своей работе или в повседневной жизни.

В целом, интуитивное мышление является важным аспектом нашего мышления и может помочь нам принимать быстрые и эффективные решения в сложных ситуациях. Однако оно должно использоваться в сочетании с логическим мышлением и критическим мышлением для достижения наилучших результатов.

Что есть аналитическое мышление? Аналитическое мышление - это способность человека анализировать информацию, выделять из нее основные аспекты, находить закономерности и строить логические цепочки рассуждений

для принятия решений или решения сложных задач. Аналитическое мышление основано на логическом и систематическом подходе, который позволяет детально проанализировать информацию и вывести из нее определенные выводы. Это процесс разбора сложной информации на более мелкие и понятные элементы, которые затем могут быть объединены для создания более общей картины. Аналитическое мышление включают в себя: разложение проблемы на составляющие части для более детального анализа; использование логических аргументов и фактов для подтверждения выводов; применение научных методов для тестирования гипотез и проверки их правильности; разработка стратегий, основанных на анализе данных и фактов, для решения проблем и принятия решений.

Аналитическое мышление может быть полезным во многих сферах жизни, таких как бизнес, наука, медицина, право и т.д. Оно позволяет принимать обоснованные решения, основанные на фактах и данных, а не на интуиции или субъективных ощущениях.

Однако аналитическое мышление также может иметь свои ограничения, особенно когда проблема слишком сложна или не имеет ясного решения. В таких случаях может потребоваться комбинация аналитического и интуитивного мышления, чтобы получить оптимальный результат.

Образное мышление

Образное мышление - это способ мышления, при котором мы используем образы, картинки, символы и аналогии, чтобы представить идеи и концепции. Вместо того, чтобы просто оперировать словами, мы создаем ментальные образы, которые помогают нам понимать и запоминать информацию. Образное мышление используется в таких областях, как искусство, литература, музыка и наука.

Образное мышление может иметь множество преимуществ. Во-первых, оно может помочь нам лучше запоминать информацию, так как образы легче

запоминаются, чем абстрактные понятия. Во-вторых, образное мышление может помочь нам решать проблемы, так как мы можем использовать аналогии и метафоры, чтобы найти новые пути решения проблем. В-третьих, образное мышление может помочь нам развивать креативность, так как мы можем создавать новые образы и сочетания, которые могут вдохновлять на создание новых идей.

Однако образное мышление может иметь и некоторые ограничения. Например, образы могут быть субъективными и не отражать реальность. Также, при использовании образного мышления, мы можем упустить некоторые детали и аспекты проблемы, которые могут быть важны для ее решения. Поэтому образное мышление может быть полезным дополнением к другим способам мышления, но не единственным способом. Гегель утверждал, что образ "...являет нашему взору не абстрактную сущность, а конкретную ее действительность" [1, 104].

Логическое мышление

Логическое мышление - это способ мышления, при котором мы используем логику, чтобы анализировать и оценивать информацию, делать выводы и решать проблемы. Оно основывается на законах логики, которые определяют правильные методы рассуждения и вывода заключений.

Логическое мышление может помочь нам лучше понимать информацию, выявлять связи между идеями, анализировать доказательства и формулировать рациональные выводы. Оно может использоваться в таких областях, как наука, математика, философия, юриспруденция и многих других.

Логическое мышление может иметь множество преимуществ. Например, оно может помочь нам избегать ошибок и нелогичных выводов, а также увеличить нашу способность к критическому мышлению. Оно также может помочь нам развивать наши интеллектуальные способности, увеличивать нашу эффективность в решении проблем и повышать нашу уверенность в принимаемых решениях.

Однако логическое мышление также может иметь и некоторые ограничения. Например, оно может ограничивать нашу способность к творческому мышлению и поиску новых идей. Кроме того, логическое мышление может быть затруднительным при работе с абстрактными или сложными концепциями, которые трудно свести к формальной логике. Поэтому логическое мышление может быть полезным инструментом, но необходимо использовать его с учетом контекста и других методов мышления.

Мифологическое мышление

Мифологическое мышление - это способ мышления, основанный на мифах и легендах, которые передаются из поколения в поколение и используются для объяснения мира, окружающей среды и человеческого опыта. Оно отличается от логического мышления и научного мышления тем, что не использует формальную логику или научный метод для объяснения явлений, а основывается на вере и силе образности.

Мифологическое мышление было распространено в различных культурах в течение длительного времени и до сих пор является важной частью некоторых традиционных культур. Мифы и легенды передавались из поколения в поколение устным путем, изображались на рисунках, скульптурах, а также в литературе и кино.

Мифы часто используют символы и аллегории для представления идеи или концепции. Они могут быть богатыми источниками вдохновения, они могут помочь людям понимать самих себя и мир, а также помогать им ориентироваться в жизни и решать проблемы. Однако, в то же время, мифологическое мышление может ограничивать идеи и мышление в рамках устаревших верований и представлений о мире.

Современное общество предпочитает научное и логическое мышление для объяснения явлений, но мифологическое мышление до сих пор является важным аспектом некоторых культур и исторических традиций. «Не существует двух форм мышления у человечества, одной пралогической, другой логической, отделенных одна от другой глу-

хой стеной, а есть различные мыслительные структуры, которые существуют в одном и том же обществе и часто, быть может, всегда – в одном и том же сознании» [6, 131].

Религиозное мышление

Религиозное мышление - это способ мышления, основанный на вере и религиозной традиции. Оно отличается от логического мышления и научного мышления тем, что не использует формальную логику или научный метод для объяснения явлений, а основывается на вере и духовном опыте. «Религия - это облеченная в доктрину вера, которая учит, как спасти душу, повинувшись мудрому и вечному Создателю мира» [с. 11]. [Буайе П. Объясняя религию. Природа религиозного мышления. Пер. с фр.]. Религиозное мышление может проявляться в различных формах, в зависимости от конкретной религии и верований. Например, в христианстве религиозное мышление может проявляться в принятии Библии, как священного писания, вере в Бога и воплощении Сына Божьего, а также в молитвах и обрядах. В исламе религиозное мышление может проявляться в вере в Аллаха, принятии Корана, как священного писания, выполнении пяти основных религиозных обязанностей (шахада, салаат, закаат, саум и хадж) и других религиозных обрядах.

Религиозное мышление может помочь людям находить смысл жизни, находить утешение и силу в трудные времена, а также помогать им принимать сложные решения и действовать согласно своим убеждениям. Однако, в то же время, религиозное мышление может иногда противоречить научному знанию и современным общественным нормам, что может приводить к конфликтам и спорам.

Современное общество стремится к толерантности и уважению к разным религиозным традициям и верованиям и поэтому религиозное мышление может быть важным аспектом культурного и духовного наследия различных народов и групп.

Мусульманское религиозное мышление

Мусульманское религиозное мышление - это способ мышления, основанный на учении ислама и его священных писаниях - Коране и Сунне (примере жизни Пророка Мухаммада).

Одной из основных идей мусульманского религиозного мышления является единобожие - вера в одного Бога (Аллаха), который является творцом всего сущего. Верующие также верят в посланников Бога, которые были назначены для распространения учения Бога на земле. В мусульманском религиозном мышлении большое внимание уделяется практическим вопросам, связанным с исполнением религиозных обязанностей и следованию принципам морали и этики, установленным в исламе.

Мусульманское религиозное мышление может проявляться в различных формах, в зависимости от конкретной школы исламской юриспруденции и культурных традиций. Например, суфийский ислам уделяет большое внимание мистическим аспектам религии и развитию духовности, в то время как в исламской юриспруденции (фикх) акцент делается на практических аспектах исполнения религиозных обязанностей.

Мусульманское религиозное мышление может помочь верующим находить утешение и направление в жизни, а также понимать истинные ценности, которые определяют правильный путь для человека. Однако, как и в любой другой религии, существует разнообразие мнений и интерпретаций внутри исламского сообщества и некоторые из этих мнений могут привести к конфликтам и спорам. Важно понимать, что мусульманское религиозное мышление, как и любое другое мышление, может проявляться в разных формах и не следует сводить его к одной конкретной интерпретации или практике

Калам и суфизм как религиозное мышление

Калам и суфизм - это две основные школы мышления в исламе, которые являются формами религиозного мышления.

Калам (изначально означал «разговор» или «беседа») - это школа мышления, которая развивалась с VIII века и преимущественно занимается различными вопросами теологии, философии и логики в исламе. Калам уделяет большое внимание разъяснению и защите веры в единого Бога и других основных доктрин ислама. Эта школа мышления также занимается рассуждениями о Боге, природе веры, свободе воли и других философских и теологических вопросах.

Суфизм - это школа мышления, которая уделяет большое внимание духовной стороне ислама и поиску близости к Богу через мистические практики. Основные ценности суфизма - это любовь к Богу, духовное очищение и отрешение от материального мира. Суфизм также занимается изучением и применением различных мистических практик, таких как медитация, контемпляция, пост, покаяние и другие духовные упражнения.

Калам и суфизм являются разными формами религиозного мышления в исламе. Калам скорее логическое мышление, которое уделяет большое внимание рассуждениям и аргументам на основе рационального мышления, в то время как суфизм скорее образное и интуитивное мышление, которое основывается на личном опыте и духовной практике.

Обе школы мышления существуют в рамках исламской традиции и представляют собой важный элемент религиозной культуры исламского мира. Они могут помочь верующим понять истинные ценности и цели в жизни, а также достичь близости к Богу через различные способы. [см. 5]

Диалектическое мышление

“Диалектика... есть учение о развитии, наука о всеобщих формах и закономерностях развертывания любого процесса — естественно — природного, общественно — исторического или духовного — безразлично, есть наука о законах развития, общих и природе, и обществу, и мышлению”. [см. 4]

Диалектика, согласно Гегелю, и есть форма (или метод, схема) мышления, вклю-

чающая в себя как процесс выяснения противоречий, так и процесс их конкретного разрешения в составе более высокой и глубокой стадии рационального познания того же самого предмета, на пути дальнейшего исследования существа дела, т.е. на пути развития науки, техники и «нравственности», всей той сферы, которая у него называется «объективным духом» [см. 3].

Диалектическое мышление - это форма мышления, которая возникла в философии истории и политической теории, но применяется в различных научных областях, а также в повседневной жизни. Оно основывается на идее, что все явления в мире изменчивы и противоречивы, их развитие происходит благодаря борьбе противоположностей.

В диалектическом мышлении используется понятие диалектики, которая определяется как процесс взаимодействия и борьбы противоположностей. Диалектика состоит из трех фаз: тезиса, антитезиса и синтеза. Тезис - это утверждение о чем-то, антитезис - его противоположность, синтез - это компромиссное решение, которое учитывает обе противоположности и приводит к новому уровню развития.

Диалектическое мышление помогает увидеть не только противоречия в явлениях, но и их взаимосвязь и единство. Это способствует более глубокому пониманию сути вещей и явлений, а также помогает найти решение для противоречий и конфликтов.

Диалектическое мышление широко используется в различных научных областях, таких как философия, экономика, социология, политика, психология, история и другие. В повседневной жизни диалектическое мышление может помочь разобраться в сложных ситуациях и принимать обоснованные решения, учитывая разные точки зрения и интересы.

Философское мышление

Философское мышление - это способ мышления, при котором мы занимаемся рассуждением о фундаментальных вопросах о жизни, мире и человеческом существова-

нии. Оно использует критическое мышление, чтобы анализировать и оценивать различные идеи, концепции и теории, а также формулировать свои собственные выводы и аргументы.

Философия, важнейшим разделом которой выступает теория познания, исследует мышление в целом. Она решает фундаментальный философский вопрос, связанный с отношением человека, а следовательно, и его мышления к окружающему миру: как соотносится наше мышление с самим миром, можем ли мы в наших знаниях иметь верную мысленную картину о нем [см. 2].

Философское мышление может помочь нам лучше понять мир, нашу роль в нем и нашу связь с другими людьми. Оно также может помочь нам развивать нашу моральную и этическую осведомленность и нашу способность к рассуждению и дебатам. Философское мышление может применяться во многих областях, таких как наука, политика, религия, искусство и др.

Философское мышление может иметь множество преимуществ. Например, оно может помочь нам развивать более глубокое понимание себя и мира, а также формировать более осознанные ценности и мировоззрение. Оно также может помочь нам улучшить нашу способность к анализу и критическому мышлению.

Однако философское мышление также может иметь и некоторые ограничения. Например, оно может быть более теоретическим, чем практическим, и не всегда помогать в решении конкретных проблем. Кроме того, философское мышление может быть сложным и абстрактным, что может отталкивать людей, которые не занимаются им постоянно. Также философское мышление может не всегда давать однозначные ответы на фундаментальные вопросы, оставляя место для разных мнений и интерпретаций [см. 7].

Художественное мышление как образное мышление

Художественное мышление - это способ мышления, при котором мы используем во-

ображение и образы для выражения своих идей, чувств и эмоций. Оно связано с образным мышлением, так как в обоих случаях мы используем образы и метафоры для передачи информации.

Художественное мышление может проявляться в различных формах искусства, таких как литература, живопись, скульптура, кино и др. Часто оно используется для выражения эстетических и культурных ценностей, а также для того, чтобы заставить зрителя или читателя задуматься над конкретными проблемами и идеями.

Образное мышление включает в себя способность воспринимать, анализировать и использовать образы и метафоры. Оно позволяет нам представлять в уме объекты, события и идеи, а также использовать их для решения проблем и создания новых идей. Образное мышление может быть важным инструментом для творческих людей, таких как художники, писатели и музыканты, которые используют его для создания новых и оригинальных произведений.

Художественное мышление и образное мышление могут помочь нам лучше понять мир, проявить креативность и улучшить нашу способность к анализу и критическому мышлению. Они могут помочь нам увидеть вещи с разных сторон и рассмотреть различные точки зрения. Они также могут помочь нам развивать нашу эмпатию и способность к пониманию других людей.

Философское мышление как логическое мышление

Философское мышление и логическое мышление связаны между собой тесно, так как философия, как наука, использует логику для анализа, оценки и решения философских проблем.

Логическое мышление - это способность анализировать информацию и использовать правильную логику, чтобы делать выводы и решать проблемы. Оно основывается на формальной логике, которая использует различные методы и правила для построения аргументов, доказательств и выводов.

Философское мышление также использует логику, но в философии логика используется для анализа и оценки философских проблем и идей. Философское мышление также может использовать интуицию, этику, метафизику, эстетику и другие области для анализа и оценки проблем.

Важной частью философского мышления является постановка вопросов и поиск ответов на них. Это помогает философам лучше понимать мир, а также развивать новые идеи и концепции. Философы также используют логику, чтобы анализировать и оценивать аргументы, представленные другими философами, и для выработки собственных аргументов.

Таким образом, философское мышление может быть рассмотрено как форма логического мышления, которая используется для анализа и оценки философских проблем и идей, а также для формирования новых идей и концепций. Философское мышление по сути есть диалектическая логика теории познания. Мышление для логики и диалектики, по утверждению известного Э.Ильенкова: “это ЗНАНИЕ (понимание) в его развитии, это — ИСТИНА в процессе ее становления (и реализации, т. е. воплощения посредством человеческой деятельности в действительность), а «логические» формы и закономерности — это всеобщие формы и закономерности развития реального знания (понятия) человека об окружающем его мире, о естественно — природных и общественно — исторических явлениях. Это — те идеальные схемы, которые постепенно прорисовываются в движении сменяющих друг друга представлений, теорий, понятий, гипотез и взглядов, — в реальном развитии науки и техники, в эволюции действительного мышления. Поэтому — то «логические» определения мышления и можно извлечь — в их «чистом» виде (и отличии от «нелогичных» форм), — единственно из исследования ВСЕЙ ИСТОРИИ НАУКИ И ТЕХНИКИ, мышления вообще. И ни в коем случае — не из исследования мозга или психики индивида и даже очень большого кол-

лектива таких индивидов. Дело в том, что и индивидуальная, и коллективная психика могут находиться в вопиющем разногласии с Логикой” (См. Ильенков Э.В. О так называемой «специфике мышления» (к вопросу о предмете диалектической логики) <https://fil.wikireading.ru/8120>).

Диалектическое мышление

Диалектическое мышление - это философская концепция, которая утверждает, что мир и все явления в нем состоят из противоречий и взаимодействия противоположностей. Эта концепция была разработана Георгом Вильгельмом Фридрихом Гегелем и затем дополнена и развита Карлом Марксом. Согласно диалектическому мышлению, все явления в мире находятся в постоянном движении и развитии. Противоречия возникают при столкновении различных сторон вещей и явлений, и это противоречие вынуждает их взаимодействовать и двигаться вперед.

Диалектическое мышление предлагает использовать так называемый диалектический метод, который представляет собой постоянное взаимодействие и борьбу противоположностей, а затем синтез этих противоположностей в новое целое. Этот процесс включает в себя: тезис - первоначальная идея или позиция; антитезис - противоположная идея или позиция, возникающая при столкновении с тезисом; синтез - новое понимание, которое возникает при совмещении тезиса и антитезиса.

Диалектическое мышление может быть применено в различных областях жизни, таких как наука, политика, философия, искусство и т.д. Это может помочь улучшить нашу способность анализировать сложные ситуации и решать проблемы, основываясь на понимании противоречий и их взаимодействия. Однако диалектическое мышление может быть сложным и абстрактным для понимания и его применение требует определенных знаний и навыков.

В данном случае целесообразно привести несколько известных цитат о природе

диалектическом мышлении: «...диалектика есть наука о всеобщих законах движения и развития природы, общества и мышления» (Ф. Энгельс); «...диалектика - это наука о законах движения материи, как вообще существующей, так и особенной ее формы, жизни» (В. Ленин); «...диалектическое мышление не просто понимает мир, как он есть, но и пытается изменить его к лучшему» (К. Маркс); «...диалектика - это способ мышле-

ния, который позволяет нам понимать, что все явления в мире не статичны, а находятся в постоянном движении и развитии» (Гегель). Данные цитаты отображают различные аспекты и понимание диалектического мышления со стороны известных философов и политических деятелей.

Таким образом, диалектическое мышление по природе своей является высшей формой человеческой познавательной деятельности.

Литература

1. Гегель Г. Лекции по эстетике. М., 2001.
2. Иванов Е.А. Логика. Раздел первый. Понятие <https://azbyka.ru/-otechnik/Spravochniki/logika-ivanov/1>).
3. Ильенков Э.В. «Диалектическая логика» // https://www.4italka.ru/-nauka_obrazovanie/filosofiya/408024/fulltext.htm).
4. Ильенков Э.В. О так называемой «специфике мышления» (к вопросу о предмете диалектической логики) <https://fil.wikireading.ru/8120>).
5. Классическая арабо-мусульманская философия. https://studbooks.-net/919913/filosofiya/klassicheskaya_arabo-musulmanskaya_filosofiya.
6. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. Психология мышления. Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер и В.В. Петухова. М: Изд-во МГУ, 1980. С. 131.).
7. Философское и научное мышление. Аналитический обзор <https://-cyberleninka.ru/article/n/filosofskoe-i-nauchnoe-myshlenie-analiticheskiy-obzor>.

УДК:101.1:2 (575.2) (04)

Саралаев Нур Керимкулович, филос. илимдеринин доктору, профессор,
КР УИАнын академик А. Алтмышбаев ат. философия,
укук жана социалдык-саясий изилдөөлөр институту
Саралаев Нур Керимкулович, докт. филос. наук, профессор,
Института философии, права и социально-политических исследований
им. академика А. Алтмышбаева НАН КР
Saralaev Nur Kerimkulovich, doctor of philosophy, professor,
Institute of philosophy, law and socio-political studies
named after academician A. Altmyshbaev of the National Academy of Sciences KR

Салморбекова Рита Бобуевна, ага илимий кызматкер,
КР УИАнын академик А. Алтмышбаев ат. философия,
укук жана социалдык-саясий изилдөөлөр институту
Салморбекова Рита Бобуевна, старший научный сотрудник,
Института философии, права и социально-политических исследований
им. академика А. Алтмышбаева НАН КР
Salmorbekova Rita Bobuevna, senior researcher,
Institute of philosophy, law and socio-political studies
named after academician A. Altmyshbaev of the National Academy of Sciences KR

Ибраев Мирлан Эрмекович, илимий кызматкер,
КР УИАнын академик А. Алтмышбаев ат. философия,
укук жана социалдык-саясий изилдөөлөр институту
Ибраев Мирлан Эрмекович, научный сотрудник,
Института философии, права и социально-политических исследований
им. академика А. Алтмышбаева НАН КР
Ibraev Mirlan Ermekovich, researcher
Institute of philosophy, law and socio-political studies
named after academician A. Altmyshbaev of the National Academy of Sciences KR

ИБН ХАЛДУНДУН СОЦИО-ФИЛОСОФИЯЛЫК КӨЗ КАРАШЫ

Аннотация. Бул макалада Ибн Халдундун социо-философиялык көз карашы, анын эмгектеринин негизинде талдоого алынды. Ойчулдун ар кандай башкаруучуларга кызмат өтөгөнү анын ошол мезгилдеги саясий турмушка жигердүү катышкандыгынан кабар берет жана Ибн Халдундун тарыхый – социологиялык ой жүгүртүүсүнө түздөн-түз байланышта экендигин көрсөтөт.

Негизги сөздөр: философия, социология, цивилизация, тарых, дин, ислам, куран, халифат, цикл, мамлекет, өкмөт, экономика.

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ ВЗГЛЯД ИБН ХАЛДУНА

Аннотация. В данной статье анализируется социально-философский взгляд Ибн Халдуна на основе его произведений. Тот факт, что мыслитель служил разным правителям, свидетельствует о его активном участии в политической жизни того времени и показывает, что он имеет непосредственное отношение к историко-социологическому мышлению Ибн Халдуна.

Ключевые слова: философия, социология, цивилизация, история, религия, ислам, Коран, халифат, цикл, государство, правительство, экономика.

SOCIO-PHILOSOPHICAL VIEW OF IBN KHALDUN

Abstract. This article analyzes the socio-philosophical view of Ibn Khaldun on the basis of his works. The fact that the thinker served various rulers testifies to his active participation in the political life of that time and shows that he is directly related to the historical and sociological thinking of Ibn Khaldun.

Key words: philosophy, sociology, civilization, history, religion, Islam, Koran, caliphate, cycle, state, government, economy.

Ибн Халдундун социо-философиялык көз карашы

Абдуррахман Ибн Халдун (1332-1406) тарыхый цивилизациянын жана социологиялык концепциянын биринчи теоретиктеринин бири. Улуу философ Арнольд Тойнби, Ибн Халдунду ислам окумуштуусу «философиянын тарыхын ойлогон жана түзгөн, кандай гана мезгил жана эл болбосун, анын эмгектери ал гана эмес адам акыл-эсинен жаралгандардан эң жогорку деңгээлде турат», - деп белгилеп кеткен.

Ибн Халдун 1332-жылы Тунистеги белгилүү уруу башчысынын үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Анын чоң атасы Хафсид династиясынын учурунда финансы министри болгон. 16 жашында жетим калып, Тунис султанынын сарайында кызмат өтөөдөн баштап, кийин Фес султанынын катчысы болгон. Гранада эмиринин Кастилия падышачылыгындагы элчиси болуп иштеген, Бужи султандын кеңешчиси болгон. Өмүрүнүн акырына чейин Каирде жашап, жогорку соттун (кады) милдетин аткарган жана Аль-Азхар университетинде мусулман укугу боюн-

ча сабак берген. Окумуштуу өлөөр алдында Тимурга (Темирлан) кызмат өтөп, анын тапшырмасы аркылуу мекени Магриб (Тунис, Алжир, Марокко) жана шаарлары (Танжер, Сеута, Фес, Сиджильмаса) жөнүндө жазып чыккан. Ойчулдун ар кандай башкаруучуларга кызмат өтөгөнү анын ошол мезгилдеги саясий турмушка жигердүү катышкандыгынан кабар берет жана Ибн Халдундун тарыхый-социологиялык ой жүргүртүүсүнө түздөн-түз байланыштуу.

Ибн Халдундун биографиялык өмүр жолун үч топко бөлүп кароого болот:

1. Анын саясий ишмердүүлүгү Магриба (Марокко) шаарында 20 жылга созулган;

2. Илимий эмгек менен алектенген 4 жылы Ибн Саламдын сарайында өткөн. Бул жылдары ал саясий чөйрөдөн алыстап кенен илимий ой жүргүртүүгө мүмкүнчүлүк алган. Ибн Саламдын сарайынан кеткенден кийин саясатка аралашкан эмес, ал китеп жазуу, сабак берүү иштери менен алектенген.

3. Балдарга билим берүү жана соттук ишмердүүлүк мезгили 18 жылга созулган.

Ибн Халдундун кеңири талкууга алынган эмгеги «Чоң тарых» чыгармасы, же «арабдардын, аджамдардын, берберлердин жана алардын бийликке ээ болгон замандаштарынын күндөлүгү жөнүндө жана мисалдар менен окуткан китеби» эсептелет. Өзгөчө чыгарманын кириш сөзү «Мукаддима» деген ат менен белгилүү чыгармада, ошол доордогу социалдык-экономикалык жана саясий процесстер чагылдырылган.

«Мукаддима» фрагментинде ойчулдун адамдын социалдык табиятына жана дүйнө таанымына, мамлекеттик өнүгүүнүн эволюцияларынын мыйзам ченемдүүлүгүнө, ийгиликтүү башкаруу маселелерине көңүл бурулган. Анда династиялардын циклдык алмашуусу, илимий деңгээлде социодинамикалык көз карашта түшүндүрүлгөн, маңызында саясий, аскердик, психологиялык, экономикалык, географиялык, климаттык жана башка факторлордун татаал карым-катнашын талдаган.¹

Новосибирдик профессор Николай Розов «Ибн Халдундун мыйзамдары» деген эмгегинде азыркы россиянын саясий жашоосунда Ибн Халдундун изилдөөсүнүн актуалдуулугу жөнүндө белгилеп келип мындай дейт: «Ясно, что аспекты и факторы средневекового египетского общества радикально отличаются от современных российских. Однако сам взгляд средневекового египтянина оказывается весьма пронципальным, а подход к учету множественных причинных связей и циклических закономерностей - вполне современным и поучительным. Неудивительно, что идеи Ибн Халдуна сейчас развиваются и уточняются в математическом моделировании зарубежных и отечественными авторами»².

Жогоруда белгиленип кеткендей, анын чыгармасын толугу менен түшүнүү үчүн ошол мезгилдеги руханий баалуулуктардын

чөйрөсүн толугу менен кабылдашыбыз керек.

Ибн Халдундун жашоосу, чыгармачылыгы ислам баалуулуктарынын негизинде, маданиятта жана этикада, коомдук турмушта, экономикалык жана саясий түзүлүштө, Кудайдын жазмышында жана жаратылыштын мыйзам ченемдүүлүгүндө камтылган.

Исламда айтылгандай, «Адам баласы күнөөсү жок төрөлгөн жана Аллахтын алдында улутуна, жынысына, расасына карабастан бирдей» (Куран, 49:13).

Социолог Ибн Халдун цивилизациянын кыйрашынын себептерин талкуулап, цивилизациянын гүлдөшү жана кыйрашынын себептерин талдоого алган. Ибн Халдун элди жана мамлекетти кризистен жана кыйроодон сактап калуунун жолдорун, коомдук – экономикалык стабилдүүлүктү сактоо боюнча сунуштарды иштеп чыккан. Алар төмөндө кеңири берилген:

1. Менчиктин жана ишкерлердин укуктарын коргоо жана тартипке келтирүү;
2. Мыйзамдын басымдуулугу жана акыйкаттыкты орнотуудагы сот системасынын туруктуулугу;
3. Коомдук коопсуздук жана соода коммуникациясынын коопсуздугу;
4. Иш менен камсыз кылуу, өндүрүмдүүлүктү жана кирешени жогорулатуу үчүн салыктын өлчөмүн төмөндөтүү;
5. Бюрократиялык аппаратты жана жалданган армиянын санын кыскартуу менен бирге алардын эффективдүүлүгүн кыскартуу;
6. Соода тармагына, өндүрүшкө жана коммерциялык иштерге мамлекеттин кийгилишүүсүн чектөө;

¹Историко-социологический трактат Ибн Халдуна «Мукаддима». М., 1965; Игнатенко А.А. Ибн-Хальдун. М., 1980.

²Отец социологии - Ибн Халдун. Наука, вдохновленная Кораном. Мухамед Саляхетдинов, председатель Ассоциации общественных объединений «Собрание» – 2006.

7. Мамлекеттик баа коюуга жол бербөө;
8. Мамлекеттин колдоосу менен базарды монополизация кылууга жол бербөө;
9. Мамлекеттин чегинен тышкары монеталык саясатты жүргүзүүгө, акча менен спекуляция жасоого тыюу салынсын;
10. Калктын өсүшү жана базардын ийри-лештиришинин өсүшү;
11. Чыгармачыл билим берүү системасы көз карандысыз ой жүгүртүүчү жана иштөөчүлөрдү кызыктыруу;
12. Жамааттык жоопкерчилик жана акыйкат коомду түзүүдө акыйкатты ички дүйнө менен сезүү³.

Жогоруда көрсөтүлгөндөй, Ибн Халдун адамдын экономикалык жигердүүлүгүн акыйкатсыз кийлигишүүлөрдөн, уятсыз конкуренттерден, монополистерден, мамлекеттен коргоого аракет жасаган.

Кудайдан корккон жана ага ишенген мусулман катары Ибн Халдун коомдун бейпилчилигине, акыйкаттык суроолоруна өзгөчө көңүл бурган. Коомдук акыйкат боюнча, айрыкча экономикалык чөйрөдө, бирден-бир улуттун өнүгүшүнө, гүлдөшүнө жана калыптанышына «акыйкат аркылуу гана жетүүгө болот». Ибн Халдундун коомдук акыйкат түшүндүрмөсүндө «акыйкат – адамдар арасындагы баланс» - деп, Курандын табыгый принциптеринин негизинде чечмелеген.

Курандын аяттарында жана хадистеринде адамдардын укуктарын тебелегендер, акыйкатсыздыкты жаратат дегендей, Ибн Халдун экономикалык чөйрөдө акыйкаттыктын принциптерин чечмелеп кетет:

«Ким, менчиктин укуктарын бузса, ал акыйкатсыздыкты жаратат... Ким, бирөөнүн менчигин күч менен тартып алса, ал акыйкатсыздыкты жаратат... Ким, акыйкатсыз салык жыйнаса, ал акыйкатсыздыкты жаратат...»⁴.

Ибн Халдун коомду экиге бөлөт: цивилизациялуу эмес жана цивилизациялуу. Адамдардын социалдык жашоосундагы биринчи баскыч өзүнө сиңип калган өзгөчөлүктөрү менен цивилизациялуу. Мындай коомдо, жашоо-тиричиликтин бирден-бир булагы болуп айыл чарбачылыгы жана мал чарбачылыгын өнүктүрүү адамдардын минималдуу талаптарын канааттандырат.

Чөлдө жашагандар (цивилизациялуу эмес коомдо жашоочулар) каардуулугу, согушчандыгы, катуулугу менен айырмаланат. Алардын арасында уруулар арасындагы никелешүүлөр көп. Уруулардын улууларына баш ийүү алардын негизги мүнөзүндө жатат.

Ал эми шаардыктарда жашоо башкачараак. Шаардыктар шаардын мыйзамдары менен жашоо-тиричилик өткөзүп, өздөрүнүн күчтүүлүгүн жоготуп салышкан. Эркин үй-бүлө куруу басымдуулук кылгандыктан, тууганчылык мамилесинин маанисин жоготуп койгон. Шаардык башкаруу абсолютизм мүнөзүнө ээ⁵.

Ибн Халдундун айтканы боюнча, шаардык жашоо цивилизациянын кыйрашына жол ачат, анын себеби катарында адамдардын бири-бирине болгон мамилесинин жоголушу. Шаардык жашоо талаптардын жогорулашын жогорулатат жана көпкөнчүлүккө түрткү берет, коллективке байлануусун азайтат. Андыктан, бири-бирин колдоо маселеси өзүнүн маанисин акырындык

³Историко-социологический трактат Ибн Халдуна «Мукаддима». М., 1965; Игнатенко А.А. Ибн-Хальдун. М., 1980.

⁴Коранические сказания. М., 1991. С. 44.

⁵Социум и разум. Рационалистические течения в арабо-исламской общественно-политической мысли Средневековья // Рационалистическая традиция и современность: Ближний и Средний Восток. М., 1990. С. 160–164.

менен жогото баштайт. Жыйынтыгында, бул коллективдин мүчөлөрүнүн түйүндөрү чечилип, башка улуттарга бат эле багынып берет жана алардын жоголушуна коркунучтар жаралат.

Адамдардын бири-бирине болгон мамилесин мүнөздөп келип, анын түпкү максаты, өлкөнү башкарууга жетишүү деген. Ойчул айткандай адам бул өзүнүн жаратылышында агрессивдүү жандык, социалдык жашоодо башкалардын укугун тебелөөгө жөндөмдүү, ошондуктан, агрессияны токтотуу үчүн күч-кубатты колдонууга туура келет. Бул жерде Ибн Халдун дагы бир жолу башкаруунун керектигин баса белгилеп кетет. Башкаруунун керектиги коомдогу укук бузууларга каршы туруу максатында, ал эми күч колдонуу жана куугунтуктоо – бул башкаруунун табигый муктаждыгы.

Ибн Халдун белгилегендей, өкмөт бул кандайдыр бир территориянын биримдүүлүгүндө өзүнүн бийлигин орнотот жана кандайдыр бир мөөнөттө бийлик жүргүзө алат.

Адамдар сыяктуу эле, өкмөттө жана цивилизацияда дагы табигый кубулуштар бар: төрөлүү, өнүгүү, ийгиликтерге жетишүү, картайуу жана кыйроого учуроо. Ибн Халдундун бул цикл теориясын кийин батыш окумуштуусу В. Парето иштеп чыккан.

Өкмөттүн экономикага жана базар мамилесине кийлигишүүсү банкроттука алып келет, ал гана эмес сооданы талкалайт, акыры өкмөт жана коом кыйроого дуушар болот.

Эгерде өкмөт элге жакшы мамиле кылса, бул адамдарга үмүттү жана коом үчүн кызмат кылууга күч-кубат берет. Коомдун өнүгүүсү менен калктын саны жана экономика өнүгөт. Өндүрүштө эмгектенгендердин саны көбөйүү менен коомдук жүрүш өркүндөйт.

Коомдун өнүгүүсү үчүн илимди өнүктүрүү чоң күч берет. Ибн Халдундун айтуусу боюнча, дүйнө тааным адамды өзгөртөт жана ага кошумчалап мындай дейт: «Эгерде, шаардык менен чөлдө жашагандарды салыштырсак, шаардыктар түз көз карашы, баа берүүчүлүгү жана шашмалыгы менен айырмаланат. Илимдин өнүгүшү шаардын жана мамлекеттин өнүгүшү менен диалектикалык байланышта. Адам башка талаптарга муктаж боло баштаганда билим деңгээли кеңейтиле баштайт. Экономикалык жашоо төмөндөгөн сайын билимге болгон суроо-талап дагы төмөндөйт».

Баардык билимдердин ичинен Ибн Халдунду география илими да абдан кызыктырган. Географиялык жайгашуу жана климаттык шарт адам баласынын коомдук түзүлүшүндө эң жогорку ролду ойнойт, ал гана эмес анын психикасына жана жан дүйнөсүнө, диний ишенимдүүлүгүнө да таасирин тийгизет ⁶.

Ибн Халдун жер шаарын жети бөлүккө бөлөт жана ар бир бөлүктө жашаган элдердин менталитеттик өзгөчөлүктөрүн санап чыккан. Мисалга алсак, борбор бөлүктөгүлөр, башкача айтканда Орто Азия зонасында жайгашкандар, ээн-эркин жүрүшөт. Ошондуктан, алардын жашоосунун баардыгы билими, чыгармачылыгы, кийим-кечеси, тамак-ашынын баардыгы ушуга негизделген.

Климаттык шарттын чөлдө жашагандардын жүрүм-турумуна да таасирин тийгизерин аныктаган: «Физикалык жана нравалык жактан чөлдө жашагандар шаардыктардан түп-тамыры менен айырмаланышат. Алар шаардыктарга караганда жашоого шайыр мамиле кылышат, бекем дене түзүлүшү, бет түзүлүшүнүн тууралыгы, жашоого сергек мамиле жасоо жана билимди бат кабылдоосу менен айырмаланат». Окумуштуу

⁶Средневековые «поучения владыкам» и проблематика власти // Социально-политические представления в исламе: История и современность. М., 1987. С. 34–36.

XIV кылымдагы түндүк Африкалыктардын турмушун анализдеп чыгып, социологияга так түшүнүктөрдү берген.

Кеңири карап келгенде, Азияда жана Африкада ислам динин жайылтуу кең мейкиндикти жараткан, эки полюстун татаал карым-катнашы жана тиричилиги. Алар шаардык цивилизация жана көчмөндөрдүн коомдук мамилеси. Көчмөндүк коомго табигый ич ара мүчөлөрүнүн арасындагы теңдүүлүк жана шамдагайлык таандык. Цивилизациялык коомдо кошумча тамак катары бийлик менен башкаруунун мамилеси басымдуулук кылат.

Мындай спецификалык мамлекет башка факторлордун таасири менен экономикалык жашоого тийишүүгө мажбур болот. Ошону менен катар «державандагы адамдар» барган сайын жөнөкөй жашоодон алыстай баштайт. Андай жашоо өзүнүн кол алдындагылардан алыстата баштайт да, мамлекеттик аппараты күчөтүүгө жана армияны чыңдоого мажбур болот, ага байланыштуу экономикалык чөйрөдөгү жаңы талап-тоноолор башталат. Экономика деградацияга учурайт, салыктар түздөн-түз талап-тоноого айланат.

Мамлекеттин жашоосу оордой баштайт. Ал өзүн өзү жоготууга алып келет же алдуурак кошуналар тарабынан басылып алынат. Алар көпчүлүк көчмөндөрдүн колуна дуушар болушат жана алар ал жерде жаңы нерселерди орнотууга аракет жасай башташат. Бирок, бул жаңы «державандагы адамдар» да жөнөкөйлүгүнөн баштап сонунуна чейин кайталоого дуушар болушат – бул болсо «циклдүүлүк» деп аталат. Бул циклды Ибн Халдун династиялык ксенократиялык мамлекетке, 120 жылга үч тукумдун (атасы-баласы-небереси) жашоосуна созулаарын аныктаган.

Ал гана эмес, Ибн Халдун өзүнүн окутуучусу Аль-Макризинин окуулары-

на таянып мамлекеттик аппараттагы коррупция суроолоруна токтолуп кеткен, мамлюктардын бийлиги алдындагы Египеттеги инфляциялык жүрүштөргө да маани бербей койгон эмес⁷. Ибн Халдундун бул концепциясынын негизги парадигмасынын мааниси циклдүүлүк жана ал менталитетти эске алуу менен бирге жакшы парадигманы келтирүүгө жетишип калган.

Куран китебинде жазылгандардын негизинде, орто кылымдагы окумуштуулар ойчулдун эмгектеринин жалпы маңызына токтолушкан. «Аллахтын ыраазычылыгы үчүн кандай болсо дагы Кудайга ыраазычылык билдириши керек. Текеберчилик ишенимди жоготкон. Адамдарга акыркы жолу кемчиликтерин оңдоого мүмкүнчүлүктөр берилген. Айрымдары гана Аллахтын элчисинин жолун жолдобосо, көпчүлүгү шылдындашкан, анын шакирттерин куугунтукка алышкан. Анда Аллах аларды жазалоо иретинде аябагандай табигый кырсыктарды жиберген (суу каптоо, жер титирөө, шамал ж.б.), анда Кудайга ишенгендердин айрымдары гана калбаса, баардыгы өлүмгө дуушар болгон»⁸.

Ибн Халдун мамлекеттин өнүгүшүн теориялык жактан гана карабастан, аны ар кандай мезгилдеги халифаттарга байкоо салып, тажрыйба жасоого жетишкен. Мындай кадамга баруусуна ошол замандагы социалдык-саясий кризис, мусулмандарды бириктирүүнүн ордуна «ишенимди кылычка алмаштырып» калган заман түрткү болгон. Ибн Халдундун түшүнүгүндө мусулмандык мамлекет өсүп-өнүгүүдө төрт баскычты басып өтөт.

- толук (таза) халифаттар тарабынан башкарылган халифат;
- халифаттын атрибуттарынын калдыктарын сактоо менен монархияга өтүү;

⁷Социум и разум. Рационалистические течения в арабо-исламской общественно-политической мысли Средневековья // Рационалистическая традиция и современность: Ближний и Средний Восток. М., 1990. С. 160–164.

⁸Коранические сказания. М., 1991. С. 44. См. также: Там же. С. 40.

- халифат деген аты гана калбаса, монархиялык мамлекетке айлануу;

- бир мусулмандык мамлекеттин урашы.

Мындан сырткары, Ибн Халдун башкарууну үч түрдүү формага бөлгөн – «табигый» монархия, «саясий» монархия жана «монархия жана халифат».

Жыйынтыктап айтканда, социологиянын улуу ойчулу Ибн Халдундун айткандары бүгүнкү заманда башкача өзгөрүүлөргө дуушар болсо да, өзүнүн баа жеткис маанисин жоготпой келет. Мисалы, Ибн Халдундун бир эле циклдик теориясын алсак, Батыштын да окумуштууларынан алда канча алдыга кеткендигине күбө болобуз.

Адабияттар

1. Историко-социологический трактат Ибн Халдуна «Мукаддима». М., 1965; *Игнатенко А.А.* Ибн-Хальдун. М., 1980.

2. Отец социологии - Ибн Халдун. Наука, вдохновленная Кораном. Мухамед Саляхетдинов, председатель Ассоциации общественных объединений «Собрание» – 2006.

3. Историко-социологический трактат Ибн Халдуна «Мукаддима». М., 1965; *Игнатенко А.А.* Ибн-Хальдун. М., 1980.

4. Коранические сказания. М., 1991. С. 44.

5. Социум и разум. Рационалистические течения в арабо-исламской общественно-политической мысли Средневековья // Рационалистическая традиция и современность: Ближний и Средний Восток. М., 1990. С. 160–164.

6. Средневековые «поучения владыкам» и проблематика власти // Социально-политические представления в Исламе: История и современность. М., 1987. С. 34–36.

7. Социум и разум. Рационалистические течения в арабо-исламской общественно-политической мысли Средневековья // Рационалистическая традиция и современность: Ближний и Средний Восток. М., 1990. С. 160–164.

8. Коранические сказания. М., 1991. С. 44. См. также: Там же. С. 40.

УДК:177.63:398.22(575.2) (04)

Жумагулов Токтоке, философия илимдеринин кандидаты,
улук илимий кызматкер

*А. А. Алтмышбаев атындагы Философия, укук
жана социалдык-саясий изилдөө институту*

Жумагулов Токтоке, кандидат философских наук, с.н.с.

Института философии им. академика А.А. Алтмышбаева НАН КР
Zhumagulov Toktoke, candidate of philosophical sciences, senior researcher
institute of philosophy academician A.A. Altmyshbaeva NAS KR

Табылды кызы Нурмира, аспирант,

А. А. Алтмышбаев атындагы

Философия, укук жана социалдык-саясий изилдөө институту

Табылды кызы Нурмира, аспирант,

Института философии им. академика А.А. Алтмышбаева НАН КР

Tabyldy kuzu Nurmira, graduate student,

institute of philosophy. academician A.A. Altmyshbaeva NAS KR

НАЗИДАТЕЛЬНЫЕ СТРОКИ ЭПОСА «МАНАС»

Аннотация. В эпических творениях народа содержатся героические повествования о прошлом, воспроизводящие в образах живые картины народной жизни в ее многогранных эстетико-философских, историко-этнографических, социально-экономических аспектах.

Ключивые слова: фольклор, эпос, кыргызы, народ, дружба, взаимопонимания.

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ САНАТ САПТАРЫ

Аннотация. Элдин эпикалык чыгармаларында элдин турмушунун жандуу сүрөттөрүн анын көп кырдуу эстетикалык-философиялык, тарыхый-этнографиялык, социалдык-экономикалык аспектилерин образдарда чагылдырып, өткөндү чагылдырган баатырдык баяндар камтылган.

Негизги сөздөр: фольклор, эпос, кыргыз, эл, достук, өз ара түшүнүшүү.

INSTRUCTIVE LINES OF THE EPIC “MANAS”

Abstract. The epic creations of the people contain heroic narratives about the past, reproducing in images vivid pictures of people’s life in its multifaceted aesthetic-philosophical, historical-ethnographic, socio-economic aspects.

Keywords: folklore, epic, Kyrgyz, people, friendship, mutual understanding.

На протяжении длительного пути фольклор формировался как цельная поэтическая система. Устное поэтическое творчество кыргызов корнями уходит в седую древность, о чем говорят сохранившиеся до наших дней уникальные мифы, песни, поговорки и поговорки и т. д. В них нашли свое глубокое отражение общественная жизнь людей, живших в давние времена: их трудовая деятельность, бытовой уклад и эстетико-художественные особенности образного мышления. Помимо того, кыргызы отразили свое историческое прошлое в монументальной эпической трилогии «Манас» и в малых эпосах «Эр Тоштук», «Кожожаш», «Эр Табылды» и т. д.

В эпических творениях народа содержатся героические повествования о прошлом, воспроизводящие в образах живые картины народной жизни в ее многогранных эстетико-философских, историко-этнографических, социально-экономических аспектах. Однако истоки эпического жанра следует искать в мифологии, так как эпос содержит в себе довольно существенное количество мифических пластов, особенно ярко представленных в структуре таких сказаний, как «Эр Тоштук», «Кожожаш», которые позволяют сказать нам о начале эпического периода для кыргызов.

Отношения между мифом и эпосом вызывают спорные моменты, например, по мнению В.Я. Проппа: «Эпос рождается из мифа не путем эволюции, а из отрицания его по всей его идеологии», так как человек создал такие виды производства, как скотоводство и земледелие, но и человек уже не растворяет себя в природе, он выделяет и осознает себя. Эпос в начале своего существования выполняет важные функции в обществе как свод знаний, дающий новому поколению представление об истории своего народа, о его борьбе с иноземными захват-

чиками - вот путь сплочения и осознания себя, который проходит кыргызский народ.

Героический эпос «Манас» - отражение самосознания, формирующего составной элемент кыргызской народности. Он является произведением мировой эпикой не только в плане охвата жизненных знаний, дающим важную информацию об истории и о культуре, но и огромный арсенал сведений, опыта, накопленных кыргызским народом на протяжении многих веков. Конечно же, героический эпос «Манас» - гордость кыргызского народа, он является выразителем его гуманистических идеалов, сокровищницей философских и общественных воззрений. Профессор Ш. Акмолдоева в статье «Манас» - источник изучения этикета кыргызов», подробно анализируя гуманистические качества героя, пишет: «Манас», являясь духовной сокровищницей кыргызов, охватывает все стороны жизни народа, начиная с его истории и заканчивая обычаями, ритуалами, правилами поведения. В течение многих веков идеалы народа были связаны с «Манасом», понятия о добре и зле объяснялись на примерах поступков героев эпоса ¹[8, с. 187].

С древнейших времен вопрос нравственного воспитания подрастающего поколения является главным у кыргызов, одними из действенных путей которого являлись народные обычаи и традиции. В основе нравственного воспитания лежало практическое привлечение детей к посильному труду. Труд в понимании древнего человека предстает одной из высших ценностей. Так, бай Жакып отдает своего малолетнего Манаса на воспитание Ошпуру, чтобы воспитанник узнал цену добра. Выделяя гуманистическую сущность эпоса, О. Козубаев отмечает, что «в «Манасе» необычайно богато представлены этические воззрения народа, которые, не имея сложившейся те-

¹Алтымышбаев, А.А. *Некоторые пережитки прошлого в сознании людей в Средней Азии и роль социалистической культуры в борьбе с ними (Текст)/ А.А. Алтымышбаев. – Фрунзе: Изд-во АН Кирг. ССР, 1958.-92с.*

оретической системы социальных взглядов выражают свои думы и чаяния в форме этических идей, моральных ценностей, нравственных оценок, одобрения или порицания поступков и т. д. Социальные идеалы народа в эпосе выражаются через мысли о борьбе добра и зла, справедливости и несправедливости [105, с. 18]. О значении, об объеме этого сказания писали многие, может быть, достаточно привести высказывание в диалогах М. Шаханова с великим писателем современности Ч. Айтматовым: «В фольклоре разных народов есть множество удивительных эпосов, лирико-эпических сказаний, новелл и историй. Однако нет ни одного творения, близкого по масштабности эпосу «Манас» [6, с. 63]:

Мандайы жазы, башы кууш,
Жалаяк ооз, ээги узун,
Эрди калың, көзү чункур,
Эр мүнөздүү көрүнөт,
Жолборс моюн, жоон билек,
Жооруну калың таш жүрөк ² [126, с. 71].
*Длинноголов, широколоб,
Широкоскул и горбонос,
Грудь большого холма откос,
Как крутогорья - плечи его,
Львиным его затылок был,
Сердцем тверже, чем кремень.*

(перев. Л. Пеньковского).

Вокруг описанного образа развиваются последующие события эпоса, строго подчиняясь главной идее, - объединению разрозненных кыргызских племен. «Тели куш таптап куш кылдым, Тентиген элди журт кылдым». («Воспитывая малого сокола, сделал из него хваткую птицу, Собрав разноплеменных людей, сделал из них единый народ»). Как видно, в эпосе главное место занимает человек с вышеуказанными физи-

ческими данными и обладающий высокими качествами - человечностью, но и характерными человеку недостатками.

Преданность своему народу, любовь к людям и справедливость - главные условия, без которых человек не может совершать полезное, проявлять гуманное, т. е. свою истинную сущность. В эпосе «Манас» один-единственный герой остается подлинно народным богатырем. Во всех столкновениях с врагом победа обеспечивается личным участием Манаса в качестве рядового бойца-баатыра:

Ат байгесин тарттырып,
Алдырганча өлөйүн!
Байгени берди дегенче
Манасты өлдү дегиле [126, с. 278].

*Чем отдать призы просто так,
Лучше мне умереть!
Чем отдать призы на скачках,
Просто скажите, что умер Манас.*

В эпосе «Манас» идеи добра тесно связаны с идеями справедливости. Он, как добродетельный человек, следует законам справедливости потому, что они сами по себе благо, не нуждаются в дополнительном вознаграждении.

Величие Манаса выделяется образами легендарных друзей, составляющих его регулярную дружину. Самые прославленные из них - Бакай, Кошой, Алманбет, Чубак, Сыргак и т. д.

Эпос был пронизан гуманистической идеей дружбы, достаточно привести пример, когда приходит Алманбет, и его воссоединение всех радует, его встречают как родного человека:

Байбиченин эмчеги,
Жаш төрөгөн келиндей.

²Манас (Текст) : 4-китеп / Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. – Фрунзе : Кыргызстан, 1978.-1-китеп. 296 б.

Алманбетти көргөндө,
 Ат үстүнөн ийиптир³ [126, с. 336].
*Грудь у байбиче,
 Как у молодой снохи.
 Как увидела Алманбета,
 Грудь наполнились, и потекло оно.*

Представление кыргызов о связи человека с родом, Родиной и невозможностью полнокровного существования вне своего народа воплощены в образе Алманбета - молочного брата Манаса. Хотя он родом из Китая, но беззаветно предан кыргызам. Его высокие моральные качества: справедливость, честность, преданность и верность вызывают глубокое уважение и не позволяют к нему относиться как к чужому. Но тем не менее, трагизм судьбы Алманбета заключается в том, что его не покидает чувство одиночества и тоски.

Стремление к дружбе, которое является одним из существенных признаков развития этико-гуманистических идей, занимает важное место в эпосе. По мнению народа, дружба - высшая добродетель, могучая сила, скрепляющая основы бескорыстной совместной жизни. Она проявляется в красоте духовного мира, нравственной целостности человека, в благородных, достойных похвалы, поступках.

В эпосе наравне с другими темами особое место уделяется роли женщин. Например, Каныкей не только мать и хранительница домашнего очага, но и реальный советчик, оставаясь в тени, подсказывающий в трудные моменты жизни нужные советы. В этом плане самой интересной и образцовой героиней является образ совершенной женщины - Каныкей. Чтобы убедиться в этом, проследим, как формировались у нее гуманные черты характера в юные годы. Кыргызские пословицы подтверждают важность примера родителей: «Ата көргөн ок жонот,

эне көргөн тон бычат» («Тот, кто видел отца, пули льет, та, которая видела мать, шьет шубу»). Воспитанию трудолюбия и привитию девочкам мастерства уделялось большое внимание, ибо жена в семье являлась хранительницей домашнего очага.

Судя по варианту великого сказителя Сагымбая-манасчи, у кыргызов, по традиции, издревле женитьбу организовывал отец мальчика: искал подходящую невесту для сына, причем, происхождение невесты должно было соответствовать статусу жениха. Изучалось поведение матери девушки: «Энесин көрүп кызын ал» - гласит народная мудрость. Так, Жакып-бай, следуя традиции, в поисках невесты для Манаса побывал в Ташкенте и в Бухаре:

Кыйба тажик журтуна
 Кылчайбастан жетиптир [126, с. 350].
*На родину таджикской Кыйбы
 Добрался бесповоротно.*

У предполагаемой невестки родители были довольно образцовыми, занимали почетное место среди людей:

Атасынын аты Атемир
 Отуз калаа болгон хан [126, с. 351].
*Ее отца звали Атемир,
 Ханом был тридцати городов.*

Тут созвучно с мнением Жусупа Бала-сагынского о том, что знатные люди благородны и воспитанны. Говоря о воспитании, мы имеем в виду: оно является процессом становления, формирования, развития и совершенствования субъективно-личностного и духовного мира человека:

Сан сулуунун өзү экен,
 Жыла сүйлөп шыңк этип,
 Акыл толгон кези экен.
 Он алты жарым жашы бар,
 Олоңдой кара чачы бар [126, с. 351].

³Манас (Текст) : 4-китеп / Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. – Фрунзе : Кыргызстан, 1978.-1-китеп.336 б.

*Она красавица идеальной мечты,
Голос звенит с нежностью,
Это говорит о том, что она умна,
В возрасте шестнадцати лет,
У нее густые черные волосы.*

Далее в эпосе описываются ее внутренние человеческие качества:

*Болжолу жок боорукер
Эзилтип адам көңүлүн ⁴[126, с. 351].
Так она милосердна.
Что радуется душа человека.
Или:
Жетишпедим дегенге
Жеңин кесип бергендей
Берендик жайы бар экен [126, с. 351].
Если кому-то чего-то недостает,
Она готова всегда все отдать.
Украшает ее высокая щедрость.*

В одной из глав эпоса повествуется, как супруга баатыра Манаса занималась изготовлением спецодежды для борьбы из специально выделанной кожи (кандагай):

*Ашка келбей койсоң да (про Кошой),
Катгоочудан байлатып,
Жибермек экен өзүңө [126, с. 214].
Если бы даже не прибыл на тризну,
Через кого-то тебе*

Отправила бы все равно.

Теперь рассмотрим, как отзывается о ней великий аба Кошой:

*Ушу балам Каныкей
Күйүп турган чок экен,
Дегеле ак жоолукта жок экен ⁵[126, с. 214].
Это наша сноха Каныкей
Великолепный человек.
Единичная особа среди людей.*

В образе Каныкей воплощен идеал кыргызской женщины, представляющий собой воплощение трудолюбия, скромности, целомудрия и вызывающий уважение богатыря Манаса.

В эпосе воспеваётся главным образом не физическая красота, а те критерии, которые сложились в быту кочевников, т. е. женская красота отождествляется со смелостью, смекалкой, с мастерством и только потом с внешней привлекательностью.

Историко-культурное значение эпоса заключается в том, что он в течение многих веков оказывал существенное влияние на формирование гуманистических взглядов и этнического характера кыргызского народа, воспеваёт общечеловеческие нормы во взаимоотношениях людей, поэтому и в наши дни он не потерял своего воспитательного значения.

Адабияттар

1. Манас. Сагымбай Орозбак уулунун варианты.
2. Алтмышбаев, А.А. Некоторые пережитки прошлого в сознании людей в Средней Азии и роль социалистической культуры в борьбе с ними (Текст)/ А.А. Алтмышбаев. – Фрунзе: Изд-во АН Кирг. ССР, 1958.-92с.
3. Козубаев, О. Из истории социально-философской мысли киргизов (Текст) О.Козубаев // Из истории социольно-философской мысли народов.

⁴Манас (Текст) : 4-китеп / Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. – Фрунзе : Кыргызстан, 1978.-1-китеп. 351 б.

⁵Манас (Текст) : 4-китеп / Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. – Фрунзе : Кыргызстан, 1978.-1-китеп. 214 б.

УДК 17.022:502.12

Карабукаев Кадыркул Шаршеевич, доктор философских наук,
ведущий научный сотрудник,
Института философии, права и
социально-политических
исследований им. А.А. Алтмышбаева НАН КР
Карабукаев Кадыркул Шаршеевич, философия илимдеринин доктору,
КР УИАнын А.А. Алтмышбаев атындагы
Философия, укук жана социалдык-саясий
изилдөөлөр институтунун жетектөөчү илимий кызматкери
Karabukaev Kadyrkul Sharsheevich, doctor of philosophical science,
leading researcher, institute of philosophy,
law and socio-political research named after A.A. Altmyshbaeva
of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

Акматова Назгуль Сапарбековна, кандидат философских наук, доцент
Кыргызская государственная медицинская академия им. И. К. Ахунбаева
Акматова Назгуль Сапарбековна, философия илимдеринин кандидаты,
И.К. Ахунбаев атындагы Кыргыз мамлекеттик
медициналык академиясынын доценти
Akmatova Nazgul Saparbekovna, candidate of philosophical science,
Kyrgyz state medical academy named after I.K. Akhunbaeva

ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ – ПРИОРИТЕТНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос о необходимости формирования и развития экологической культуры, которая отражает отношение человека к окружающей природной среде. Отмечается, что в решении экологических проблем современности вопрос, связанный с экологической культурой, является, несомненно, актуальным и требует глубокого осмысления для обеспечения устойчивого развития общества.

Ключевые слова: экологическая культура, экологическая проблема, социоприродная среда, духовно-нравственные ценности, устойчивое развитие.

ЭКОЛОГИЯЛЫК МАДАНИЯТТЫ ТУЗУУ КООМДУН ТУРУКТУУ ӨНҮГҮҮСҮНҮН АРТЫКЧЫЛЫКТУУ БАГЫТЫ

Аннотация. Бул макалада адамдын айлана-чөйрөгө болгон мамилесин чагылдырган экологиялык маданиятты калыптандыруу жана өнүктүрүүнүн зарылдыгы жөнүндө маселе каралат. Азыркы мезгилдеги экологиялык көйгөйлөрдү чечүүдө экологиялык маданиятка байланыштуу маселе калетсиз түрдө актуалдуу жана албетте, коомдун туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылуу үчүн терең ой жүгүртүүнү талап кылат деп белгиленет.

Негизги сөздөр: экологиялык маданият, экологиялык көйгөйлөр, социалдык-табигый чөйрө, руханий, адеп-ахлактык баалуулуктар, туруктуу өнүгүү.

FORMATION OF ECOLOGICAL CULTURE IS A PRIORITY DIRECTION OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF SOCIETY

Abstract. This article discusses the issue of the need to form and develop an ecological culture, which reflects the attitude of a person to the natural environment. It is noted that in solving the environmental problems of our time, the issue of eco-culture is undoubtedly relevant and requires deep reflection to ensure the sustainable development of society.

Keywords: *ecological culture, ecological problem, socio-natural environment, spiritual and moral values, sustainable development.*

Экологическая проблема, являясь одной из глобальных проблем современной цивилизации, рассматривается как результат антропогенного отрицательного воздействия на окружающую природную среду, тем самым определенные негативные процессы нарушения, преобразования и изменения в экосистеме усугубляет экологический кризис. При этом антропогенное воздействие на природную среду детерминировано социокультурными факторами, в частности, духовной культурой. Поэтому рассмотрение данной проблемы требует адекватного осмысления и в духовной культуре, т.к. возникшие экологические проблемы, в первую очередь, являются показателем низкой степени развития духовной культуры человека и общества в целом. Очевидно, что она, являясь адекватным выражением системы художественно-образного, духовно-нравственного отношения людей, социумов к природной, социоприродной, социальной определенности, представляет собой неотъемлемые общественно-значимые ценности и включают в себя экологическую культуру человека, людей и общества в целом [1, С.5]. В этом аспекте философское осмысление взаимоотношений общества и природы является весьма важным, в частности, это касается формирования и развития экологической культуры, как части духовной культуры человечества. Между тем можно отметить, что являясь механизмом социокультурного фактора в обеспечении устойчивого развития общества, экологическая культура основывается на духовно-нравственных, экологических ценностях, приобретая гуманистические установки и ориентиры для

сохранения и развития социоприродной системы. Духовно-нравственные ценности общества – сложная этическая категория. Именно они призваны способствовать развитию мировоззренческих установок, формированию творческой человеческой личности, позволяющие раскрыть особенности закономерностей развития системы «общество–природа», тем самым указывая на ценность природы, место и роль, значение действий человека [2]. Поэтому в системе парадигмы экологической культуры предпочтение отдается не традиционным для общества потребительским ценностям, а природным, социоприродным факторам, составляющим условия жизни и развития людей.

Экологическая культура, по мнению Э.В. Гирусова, – это «совокупность материальных и духовных ценностей общества, а также способов деятельности, направленных на обеспечение сохранения природной среды» [3]. При этом такая совокупность ценностей должна рассматриваться как ориентир и источник действий, основу которых составляет ценностное отношение к окружающей природной среде, сформированное в процессе эволюционного развития человека как его экологоориентированная деятельность, способствующая оцениванию реальных экологических проблем и нахождению оптимальных путей взаимодействия в системе «общество–природа» [4]. В этом смысле осмысление экологической проблемы через ценностные ориентации в духовной, в частности, экологической культуре определяет смысл и цель взаимосвязи в системе «общество–природа». Это обу-

словливает то, что они могут стать необходимым компонентом, обеспечивающим сбалансированное, динамическое развитие социоприродной системы, которая даёт импульс к постижению и пониманию ценности природной среды. Нет сомнений, что ценности, в частности, духовно-нравственные, экологические, занимают важное место при определении отношений в социоприродной системе для её сбалансированного развития, т. е. их приоритеты должны определять стратегические цели создания устойчивого развития общества. Как утверждает: «ценность служит основой и фундаментом всякой культуры» [5]. Опираясь на подобные утверждения, считаем, что ценности являются основой формирования экологической культуры, способствуя обеспечению гармоничного отношения людей с окружающей природной средой, регулируя своими механизмами процесс взаимодействия системы «общество–природа», в целом биосферы. Поэтому прежде всего необходимо духовное осмысление процессов взаимоотношений субъекта (человека, социума) и объекта (природы), предоставив обществу возможность осознать ценность природы, сущность бытия человека как источника духовного развития.

Следовательно, для решения этих вопросов необходима новая стратегия развития общества, основанная на высоком уровне развития духовной культуры и освоение новых ценностных ориентиров в социоприродных отношениях, позволяющих преодолеть противоречие человека, общества и природы, соблюдая динамическое равновесие социоприродной системы. Именно духовные процессы, в частности, формирование и развитие экологической культуры человека, общества, т.е. имеющие высокий духовно-нравственный потенциал с экологически ориентированной культурой, экологическим императивом взаимодействия общества и природы способствуют решить экологические проблемы, создавая условия для устойчивости экосистемы. В этом процессе экологическая культура, эффективно влияя на оптимизации взаимодействия в

системе «общество–природа» и регулируя ее динамическое изменение, позволяет обеспечивать сохранение окружающей среды и рациональное эффективное использование природных ресурсов.

В связи с вышеизложенным, считаем, что роль экологической культуры, отражающей отношение людей к окружающей природной среде в решении экологических проблем, несомненно актуальна и требует глубокого осмысления, как один из путей и способов раскрытия противоречий в системе «общество–природа» и выяснения сущности, характера и масштаба процессов, происходящих в социоприродной системе мира в целом [2]. Именно экологическая культура как социокультурный, духовный аспект решения экологических проблем характеризует общечеловеческое развитие, которое позволяет организовывать свою деятельность, не противопоставляя её результаты природе и не сокращая жизненное пространство людей, установив гармоничные отношения в системе «общество–природа», способствуя предотвращению экологических катастроф.

Далее отметим, что экологическая культура, опираясь на духовно-экологические ценности, выявляя закономерные процессы, происходящие в природной среде, взаимосвязи и взаимодействие всех компонентов целостной экосистемы, должна способствовать достижению устойчивого развития общества. Следует подчеркнуть, что устойчивое развитие общества является критерием экологического благополучия жизненной среды с соблюдением благоприятных условий. Экологическая культура, имея характерные существенные признаки (черты), которые показывают место данного явления в системе духовной культуры, может расширять сферы распространения своих функций, которая приводит к активизации, гуманизации и экологизации всех сторон жизнедеятельности общества: экономики, культуры и образования, способствует личностно-значимому восприятию, логическому воспроизведению экологической проблемы. Отсюда формирование и развитие экологической культуры, адекватно отражая

отношения между людьми и природной средой, должны стать приоритетным направлением, которые способствуют решению экологических проблем и устойчивого развития общества. Решение экологических проблем является одним из важных условий устойчивого развития общества. Это особенно важно, когда экологическая составляющая культуры, развивая духовность, нравственность людей по отношению к реальному окружающему миру, инициирует процесс коэволюционного развития общества и природы. Как известно, под устойчивым развитием понимается управляемое, безопасное во всех смыслах развитие общества, не разрушающее своей природной основы, также в глобальном масштабе соединит в единую социоприродную систему обеспечение безопасности и дальнейшее динамическое цивилизационное развитие.

Таким образом, формирование новой экологической культуры общества – способ создания условий для гармоничного отношения общества с природной средой, направленного на создание благоприятной обстановки для существования человечества и в целом сохранения биосферы. Ориентируясь на духовно-нравственные, экологические ценности, она должна соответствовать принципам и требованиям поддержания состояния устойчивой экосистемы и стать мощным фактором к достижению стабильного равновесного состояния и сохранения природной среды. Вместе с тем приоритет духовно-нравственных, экологических ценностей, должен отвечать принципам устойчивого развития общества, способствуя развитию социоприродных и социокультурных процессов и совместной адаптации друг к другу.

Динамика социоприродного развития показывает, что экологическая культура общества, как средство реализующее духовно-нравственные и гуманистические идеалы общества, должна способствовать регулированию отношений между людьми и природной средой. Поэтому формирование высокого уровня экологической культу-

ры должны базироваться на духовно-экологических ценностях, которые соответствует адекватному пониманию важности устойчивости экологической системы для человечества. Духовно-экологические ценности, как компонент экологической культуры, представляют собой сложное образование, систематизированное из взаимосвязанных общечеловеческих, духовно-нравственных, эколого-этических качеств и мотивов, которые признают целостность природного мира, единство человека и природы. Признание человека как части природы также является одним из важнейших условий устойчивого развития общества.

Вышесказанное в целом должно свидетельствовать о необходимости повышения уровня экологической культуры и наличия положительной динамики в эмоционально-ценностном отношении к природе. Как отмечается некоторыми исследователями [6], уровень понимания важности проблемы по формированию экологической культуры – это лишь один из многих факторов, как объективных, так и субъективных, от которых зависит приобщение людей к новому диалогу (формату) взаимодействия с окружающей средой. Глубокое понимание человеком сущности и значения экологической культуры является необходимой предпосылкой и ориентиром, направленными на этот диалог (формат). Поэтому для поддержания баланса в системе «общество–природа» нужно сформировать модель ценностей экологической культуры с учётом развития современного общества, которая обеспечивает воспроизводство духовной жизни людей. Именно эти ценности определяют взаимоотношения людей и природной среды, как способ действий установления их гармонии в социоприродной системе, чувства ответственности сохранения окружающей природной среды. Их можно рассматривать как важный фактор устойчивости экосистемы через целенаправленно преобразующий природный внутренний мир человека, обладающего экологическим сознанием, являющимся одним из компонентов экологической культуры.

На основании вышеизложенного можно отметить, что формирование и становление современной экологической культуры, как духовного феномена будет способствовать повышению качественно-количественного уровня взаимосвязи людей и природной среды в современной динамично развивающейся социоприродной системе, которая должна стать приоритетным направлением устойчивого развития общества. Тем самым она способствует сохранению ценностей компонентов природы (живой и неживой) как системы, созданию условий благополучия и адаптации к жизни, устойчивому развитию общества. Отсюда следует, что экологическое благополучие во многом зависит от обеспечения ценности, самоценности природной среды, ценностно-гуманистической ориентации отношения людей, социумов к объектам, явлениям, процессам биосферы. Субъекты экологической деятельности должны соблюдать баланс в системе «общество–природа», сохранить естественность и ценность окружающей среды в контексте устойчивого развития общества.

В современное время в формировании экологической культуры существенную роль играют политические решения, ориентированные на сохранение, бережное, раци-

ональное отношение к экологической сфере с целью обеспечения устойчивого развития и будущего общества. При этом необходимо учитывать, что решение экологических вопросов связано с уровнем развития экономики государства. В связи с вышеупомянутым Н.А. Абдуллаев, например, выделяет типы регионов – регионы ускоренного развития, догоняющего развития, социального выживания – и подчёркивает, что «экологический аспект наряду с экономическим становится приоритетным направлением в достижении потребных обществом конечных результатов» [7, с. 308–309]. Необходимо отметить, что какие бы регионы не выделялись, формирование и развитие экокультуры должно оставаться приоритетной задачей не только государств, а в целом человечества, что, в свою очередь, приведёт к решению политических, экономических проблем, при этом не забывая уделять особое внимание экологическим вопросам современности. Поэтому формирование и становление новой экологической культуры и выявление динамики её процессов, рассмотрение ценностных аспектов, в котором отражается духовная сторона сознания, мышления в системе «общество–природа», задача, требующая своего решения современным обществом.

Литература

1. Жумагулов М. Экологические ценности в культуре кыргызов - Бишкек.: Maxprint, 2015.-182с.
2. Карабукаев К.Ш. Экологические проблемы как отражения уровня духовной культуры / «Actual problems of modern science and practice» // Abstracts of XXXII International Scientific and Practical Conference. Boston, 2021. Pp. 247-250
3. Гирусов Э.В. Природные основы экологической культуры / Э.В. Гирусов // Экология, культура, образование. М., 1989. С. 17.
4. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин. М.: Политиздат, 1992. С. 429.
5. Вагнер И.В. Экологическая этика как гуманитарный компонент экологического образования / И.В. Вагнер // Вестник МГГУ им. М.А. Шолохова. Сер. Педагогика и психология. № 2. 2008. 121 с.
6. Ожегов Ю.П. Экологический импульс: Проблемы формирования экологической культуры молодёжи / Ю.П. Ожегов, Е.В. Никанорова. М.: Мол. Гвардия, 1990. 271 с.
7. Абдуллаев Н.А. Экологическая парадигма современного экономического развития в сфере окружающей среды. Синергетический подход / Н.А. Абдуллаев. М.: Перо, 2020. 406 с.

ПЕДАГОГИКА PEDAGOGY

УДК: 372.8:81.25 (575.2) (04)

Араев Чынгыз Абдыжапарович, окутуучу,

Азия медицина институту

Араев Чынгыз Абдыжапарович, преподаватель,

Азиатский медицинский институт

Araev Chyngyz Abdyjaparovich

lecturer at the Asian medical institute

ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ ПЕРЕВОДА НА ЯЗЫКОВЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЯХ

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы: особенности современной общественной жизни, новые направления международных контактов. Развитие сферы межкультурной коммуникации требует отказа от многих традиционных стереотипов, сложившихся в переводоведении и методике обучения переводу. Для достижения этих целей преподавателю необходимо во время тренинговых занятий ввести строгие правила игры, формирующие переводческое поведение и переводческую технику, а именно: запрещение пауз и подсказок, готовность студента работать в любую минуту. Современные представления об основных компонентах, единицах и правилах естественного языка, а также о методах их изучения. Идеологии и технике формализации, приобретшей самостоятельную значимость благодаря достижениям структурной лингвистики.

Важность рассмотрения вопросов, связанных с методикой преподавания перевода, особенно стала актуальной после введения в образовательные программы многих вузов специальности «Перевод и переводоведение».

Ключевые слова: особенности перевода, информатизация, произношение, примеры перевода, грамматика, онлайн-переводчик.

ТИЛ АДСТИКТЕРИ БОЮНЧА КТОРМОЛОРДУ ОКУТУУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Аннотация. Макалада төмөнкүдөй маселелер каралат: азыркы коомдук турмуштун өзгөчөлүктөрү, эл аралык байланыштардын жаңы багыттары, маданияттар аралык коммуникация чөйрөсүнүн өнүгүшү котормо таанууда жана котормону окутуунун методологиясында калыптанып калган көптөгөн салттуу стереотиптерден баш тартууну талап кылат. Табигый тилдин негизги компоненттери, бирдиктери жана эрежелери, ошондой эле аларды изилдөө ыкмалары жөнүндө заманбап идеялар. Структуралык тил илиминин жетишкендиктери менен өз алдынча мааниге ээ болгон формалдаштыруунун идеологиясы жана техникасы.

Котормочулукту окутуунун методологиясына байланышкан маселелерди кароонун маанилүүлүгү көптөгөн университеттердин билим берүү программаларына «Котормо жана котормо таануу» адистиги киргизилгенден кийин өзгөчө актуалдуу болуп калды.

Негизги сөздөр: котормо өзгөчөлүктөрү, маалыматташтыруу, айтылыш, котормо мисалдары, грамматика, онлайн котормочу.

FEATURES OF TEACHING TRANSLATION IN LANGUAGE SPECIALTIES

Abstract. The article deals with the following issues: the features of modern social life, new areas of international contacts, the development of the sphere of intercultural communication requires the rejection of many traditional stereotypes that have developed in translation studies and the methodology of teaching translation. Modern ideas about the main components, units and rules of natural language, as well as methods for studying them. Ideology and technique of formalization, which acquired an independent significance due to the achievements of structural linguistics. The importance of considering issues related to the methodology of teaching translation became especially relevant after the introduction of the specialty “Translation and Translation Studies” into the educational programs of many universities.

Keywords: *translation features, informatization, pronunciation, translation examples, grammar, online translator.*

Котормочулук кесипти тандаган адам анын бүт өмүрү окууга айланып кетерин билиши керек. Маал-маалы менен үзгүлтүктөр менен ар бир адис өз тармагында жаңы нерселерди сиңирип, дайыма өркүндөп турат. Ошентип, котормочуларды даярдоо — коомдун жаңы керектөөлөрүнө жооп берген маанилүү социалдык милдет.

Котормочу жаңыны өзүнүн ишинин материалы болгон тармакта – эне жана чет тилдер тармагында сиңирүү аздык кылат. Ал бул материалдардын бардыгын активдүү кармап турууга тийиш. Ал күн сайын гезит окуп, радио угуп, ушул эки тилде баарлашып, сөз байлыгын топтоп, кеңейтип, жаңылоосу керек. Котормочу чече турган лексикалык катмарлардын диапозону чоң. Баарын билүү мүмкүн эмес, бирок котормочу сабатсыздык коркунучун азайтуу үчүн аракет кылышы керек.

Тилчи-котормочунун функциялары кенири жана ар түрдүү жана ал иштеген жерине: илимий институтта же мугалимдик кызматта иштегенине жараша болот. Аларды жалпы түрдө төмөнкүчө аныктоого болот: сөздүктөрдү түзүү, тилдин грамматикасын, ар түрдүү маалымдама китептерин жазуу, бир тилден экинчи тилге которуу, илимий-техникалык жана атайын терминологияны иштеп чыгуу, алфавитти жана орфографияны өркүндөтүү; фонетика, морфология, синтаксис жаатындагы илимий

изилдөөлөр, диалектилерди жана адабий тилдин оозеки вариантын изилдөө, байыркы маданияттарды алардын тилинин фактылары аркылуу чечмелөө, тилди окутуу.

Болочок котормочу котормочунун моралдык кодексин жана профессионалдык чөйрөдө калыптанган профессионалдык котормо этикасын жакшы билиши керек. Ошондой эле котормочунун практикалык ишмердүүлүгүнүн негизи теориялык билимге негизделиши керек. Ийгиликтин жолунда котормочунун эрудициясы күчтүү болушу керек.

Котормочунун окутуу стратегиясы көбүнчө ырааттуу түрдө тез оозеки тил аралык котормо жөндөмүн өнүктүрүүгө багытталган. Бул жерде бир компонент катары синхрондук котормо тренинги киргизилиши мүмкүн; ал окууда кошумча окуу куралы катары да катыша алат, анткени ультра тез котормонун бул түрү эстутумду үйрөтүүнү жана ырааттуу котормо үчүн зарыл болгон кээ бир башка көндүмдөрдү талап кылбайт.

Адатта, котормочунун тренинги негизги этаптарга бөлүнөт. Даярдоо этабы - котормочу кайсы тилге которууну үйрөнө турган чет тилин интенсивдүү изилдөө. Эне тилиндеги оозеки речтин жанрлары активдүү өздөштүрүлөт. Студенттер ар кандай темада баяндама жасоону, интервью берүүнү жана башкаларды үйрөнүшөт. Студенттер

оратордук өнөрдү үйрөнүшөт. Келечектеги котормочу үчүн өтө зарыл болгон чет тилин окутууда угуу кеңири колдонулат. Даярдоо этабында студенттер жөнөкөй оозеки жана жазма тексттерди бир тилден башка тилге которо башташат.

Котормочулукка активдүү комплекстүү окутуу негизги этапта башталат. Котормонун ар кандай мектептеринде колдонулган көнүгүүлөрдүн ичинен эң кеңири тарагандары: эс тутумга үйрөтүү, тилден тилге өтүүнү үйрөтүү, темпти үйрөтүү («көмүскө кайталоо»), лексика менен иштөө, кысуу жана кеңейтүү, котормо нотасынын техникасын өздөштүрүү, көп тилдүү конференция.

Бул этапта негизги убакыт ырааттуу тексттерди бир жана эки тараптуу которуу практикасына арналат. Бул жерде бардык тапшырмалар комплекстүү чечилет, ал эми көнүгүүлөрдүн башка түрлөрү туруктуу коштоо мүнөзүндө болот: сабактын башында - «инклюзивдик», мобилизациялоочу тренинг катары, сабак учурунда - чыңалуудан арылуу.

Сабактарды чакан топтордо (4-6 адамдан) жана баштапкы этапта - эч кандай жазуу каражаттарысыз өткөрүү максатка ылайыктуу. Ошол эле учурда сабактардын интенсивдүүлүгү маанилүү: оптималдуу түрдө жумасына 1,5 сааттан 4 жолу (бул, тилекке каршы, биздин ЖОЖдордо дисциплинага бөлүнгөн сааттардын саны толук мүмкүнчүлүк бербейт). Биринчи сабакта так психологиялык мамилелер берилет, алардан көп нерсе көз каранды.

1) Класстагы иштин интенсивдүүлүгүнө орнотуу.

2) Атаандаштыкка жөндөмдүүлүк боюнча орнотуу.

3) Котормонун жүрүм-туруму боюнча өз алдынча иштөөнү орнотуу.

4) Сабактан тышкары иштердин интенсивдүүлүгү боюнча орнотуу.

5) Орус тилинин маданияты боюнча өз алдынча иштөөгө коюлган.

6) түпкү максаттарга орнотуу.

7) Аутогендик окутуу (жеке жана топ менен).

Кесипкөй котормочуларды ийгиликтүү даярдоо үчүн мугалим белгилүү бир көрсөтмөлөрдү аткарышы керек.

– Биринчи параметр ар кандай билим берүүнүн методологиясынын заманбап тенденциясына туура келет: ар бир студенттин «толук комплексине» таянуу: ар бир студент өзүнүн абдан жөндөмдүү экенине жана бардыгын оңой үйрөнө аларына ишениши керек. Бул методикалык ыкма менен көнүгүүлөр аткарууга оңой көрүнгөндөй түзүлүшү керек. Мындай окутуунун фонунда студент көнүгүүлөр даярдалган жана мугалим өзү таандык болгон орточо деңгээлден жогору экендигине ишенимди калыптандыруу керек. Жана бул нормалдуу - бул максималдуу эффект берет.

- Төмөнкү орнотуу контекстен тышкары жана контексттик көнүгүүлөрдү, тематикалык жактан байланышкан жана тематикалык байланышы жок айкалыштыруунун жалпы принцибине багытталган. Мындан тышкары, бул жөндөө чет тилин үйрөтүүдө колдонулган параметрден бир аз айырмаланат.

Котормочу тренингде тил системасынын элементи катары ар бир кеп актына реакция (бул сөз кантип жана эмне үчүн колдонулат) эмес, котормочунун жүрүм-турумунун профессионалдык реакциясы (кез келген нерсени кантип которуу керек) үстөмдүк кылышы керек. Бир нече сабактар үчүн кайчылаш темалардын оптималдуу айкалышы.

- Үчүнчү параметр окууга жекече мамиле кылуу үчүн. Ар бир көнүгүүдө ар бир окуучуга тапшырма болушу керек, ал эми эң татаал сүйлөмдөр, тексттин фрагменттери күчтүүрөөк окуучуларга өтүшү керек.

- Эч кандай учурда сабактын жумушчу жана аналитикалык элементтерин аралаштыруу сунушталбайт. Котормо учурунда студент комментарийлер жана оңдоолор менен үзгүлтүккө учурабашы керек. Котормочунун эмгегин имитациялоо толук болушу керек. Студент котормо иштеринин бардык комплексин өз алдынча чече алышы керек. Ал эми тапшырманы аткаргандан кийин, каталарды жамааттык талкуулоо, башкача айтканда, котормонун натыйжаларын талдоо милдеттүү болуп саналат.

- Сабакты уюштурууда сабакта ар кандай иштин түрлөрүн айкалыштыруу маанилүү. Бул максималдуу эффект берет. Алгачкы этапта мугалим каталарды оңдоо үчүн өзүнүн системасын иштеп чыгуусу керек, андан кийин окуучулардын көңүлүн аларга буруу. Көнүгүүлөр ар бир студент жеке тапшырма ала тургандай түзүлүшү керек. Ал эми мнемотехника сыяктуу стресстен арылууга багытталган көңүл ачуучу көнүгүүлөр гана 1-2 адамга сыноо боло алат.

- Эфирдин багыты. Эне тилине которуу сапаты боюнча ар дайым жогору, бирок бул котормону жасоо оңой эмес, бирок канчалык парадоксалдуу угулбасын, андан да кыйыныраак. Бул адамда калыптанып калган чет тилдин системасы, ал аны абдан жакшы билсе да, анын эне тилинин системасына караганда жөнөкөй жана жардыраак экендиги менен түшүндүрүлөт. Дал келүүчүлөрдү табуу анчалык деле кыйын эмес; чындыгында чет тилине котормочу түпнуска тексттин абдан жөнөкөйлөштүрүлгөн вариантын кайра жаратат. Бирок ушундан маанилүү методологиялык тыянак чыгат: котормо көнүгүүлөрүн чет тилине которуу менен баштоо жөндүү. Болочок котормочу котормонун милдети катары тексттин биримдиги менен тааныша баштаганда эле чет тилинен которууга өтөт.

Студенттерди которууга, денени чыңдоого жана которууга үйрөтүү үчүн ар кандай материалдар жана жабдуулар керек. Ийгиликтүү котормонун негизи - бул кеңири

активдүү лексика. Бул ММКнын тексттери менен дайыма таанышууну талап кылат - гезит окуу, радиоберүүлөрдү угуу жана жаттап алуу менен телевизор көрүү жана жыштык лексикасынын активдүү фондуна киргизүү. Материалдар дайыма жаңыланып турушу керек. Бул абдан маанилүү, анткени азыркы тил өтө мобилдүү. Ага күн сайын жаңы сөздөр жана сөз айкаштары кирет. Сабактарды өткөрүү үчүн материалдар аудио жана видео тасмаларга жазылат, журналдар менен гезиттердеги макалалар ксерокөчүрмө аппаратка кайра тартылат. Жаңы аудио, видео жана басма материалдарды ар дайым жаңылыктардан жана билим берүү сайттарынан тапса болот. Материалдын көлөмү тиешелүү гана эмес, ошондой эле мүмкүн болушунча кенен болушу керек. Бизге тексттерди чечмелөөнүн бардык жанрлары керек: жаңылыктар, интервьюлар, баяндамалар, репортаждар.

Топ менен иштөө үчүн сизге окуу жабдуулары бар класс керек, андан да жакшысы - окуу конференц-зал. Алдын ала шарттар микрофону бар кулакчындар же топтун ар бир мүчөсү үчүн микрофону бар обочолонгон кабина. Ар бир студент сабакта алган нерселердин бардыгын жеке кассетага жазып, кийинчерээк алар өз каталарын үйдөн анализдей алышы абзел. Ошондой эле студенттер үчүн үй тапшырмасы үчүн аудио материалды жеке аудио медиага жаздыруу ыңгайлуу.

Оозеки котормо боюнча окутуу системасынан айырмаланып, котормочулукка даярдоо системасы өтө узак убакыттан бери жашап келет. Чет тилдин ар кандай окутуусу жазуу жүзүндөгү котормолорду камтыйт. Тил үйрөнүүнү жана котормочулукту бөлүү, демаркациялоо жакында эле башталды. 20-кылымда адистештирилген котормо институттары жана мектептери пайда болуп, «Жазма котормо» предмети жана «Жазма тексттердин котормочусу» адистиги пайда болгон. Бирок жазуу жүзүндөгү котормо ар кандай жолдор менен жана ар кандай эффективдүүлүк менен окутулат.

Кеңири таралган метод - тар адистиктин алкагында тексттерди которууну үйрөтүү. Мына ушундай предметтер пайда болгон: техникалык котормо, аскердик котормо, юридикалык котормо ж.б. Бул жол котормочу өмүр бою бир адистик боюнча тексттерди гана которууга туура келсе гана жемиштүү болот.

Кеңири таралган экинчи ыкма – текстти филологиялык талдоо жана анын аягында котормо. Бул ыкма байыркы салттарга ээ. Филологиялык текстти талдоо («аналитикалык окуу» деп аталат) салттуу түрдө тил факультеттеринде тил үйрөнүүнүн маанилүү аспектилеринин бири болуп саналат. Филологиялык талдоо тилдин кептин аткарылышы менен анын ар түрдүү көрүнүштөрүндө: тарыхый, фонетикалык, стилистикалык ж.б.у.с. текст ачылат. Филологиялык анализ текстти терең түшүнүүгө жардам берет, бирок, тилекке каршы, котормодо инвариантка кирген белгилерди аныктоого жардам бербейт.

Ушундай эле натыйжага котормолорду окутуунун Батыштын заманбап системаларында кеңири таралган ыкма менен жетишилет, аны вариативдүүлүк диапазонун издөө деп атоого болот.

Дагы бир ыкма, ал өз алдынча колдонулган же биринчи жана экинчи жогоруда сүрөттөлгөн жана ар дайым окутууда жакшы натыйжа берет. Мына ушунун баары жаш котормочуларды тажрыйбалуу, таланттуу устаттан даярдаган учурлар. Ал которууну тандай алат, сабактарды, бир типтеги тексттерди же башка мүнөздөгү тексттерди өткөрөт. Эң негизгиси, семинардын катышуучуларынын котормо варианттарын сындаганда, ал дайыма эң жакшысын тандап алат же өзүнүн вариантын сунуштайт, көбүнчө анын варианты эмне үчүн жакшыраак экенин түшүндүрбөйт; ошону менен бирге ал өзүнүн бийлигине ишенимдуу таянат. Бул ыкманы авторитардык-чыгармачыл деп атоого болот.

Жазуу котормосун окутууда эң толук натыйжага жетүү үчүн салттуу методдордун компоненттерин камтыган, бирок принципалдуу жаңы пункттарды камтыган комплекстүү методология сунушталат. Жазуу жүзүндөгү котормо боюнча тренинг 3 этаптан турушу керек:

Биринчи даярдоо этабы:

– Котормо тилиндеги тексттердин ар кандай түрлөрүн активдүү өздөштүрүү – бул учурда орус тили. Даяр тексттерди талдоо жана өз алдынча түзө билүү (илимдер: «аналитикалык окуу» же «филологиялык анализ»; «жазуу практикасы»).

– Оригиналдуу тилде тексттердин ар кандай түрлөрүн активдүү өздөштүрүү – англис, немис, француз ж.б.).

Экинчи этап негизги болуп саналат:

– Котормого чейинки талдоо.

– Аналитикалык өзгөрмөлөрдү издөө.

– Котормонун натыйжаларын талдоо (негизги этаптын үч пункту тең дисциплинанын алкагында өздөштүрүлөт: «котормо текстин талдоо», же «жазуу котормо»).

Үчүнчү этап – окутуу: Бир түрдөгү жана/же бир темадагы (юридикалык техникалык, философиялык, биологиялык ж.б.) тексттердин материалы боюнча жазуу жүзүндөгү котормо окутуу же “жазуу котормо”.

Окутуучу комплексти пландаштырып жаткан мугалимдер үчүн котормону үйрөтүү үчүн төмөнкү негизги көрсөтмөлөр маанилүү:

– Котормолорду окутууда текстти талдоо илимий-филологиялык, изилдөө эмес, колдонмо болуп саналат, бул котормо практикасынын зарыл баскычы. Демек, таза аналитикалык изилдөөлөр болбошу керек. Ар биринин негизги мазмуну дагы эле котормо болушу керек.

- Жазуу түрүндөгү котормо жазуусу керек. Жазма текстти оозеки которуу «көзгө көрүнгөн жерден» котормо чеберчилигин бере тургандыктан, бир гана текстти түзүүгө жана редакциялоо мүмкүнчүлүгүн бербегендиктен, бул учурда эч кандай ондоолор болбойт. Андыктан окуучулар сабактын алдында текстти үйдөн которуп, жазып алышы керек.

- Сабакты өткөрүүнүн тактикасы ар кандай болушу мүмкүн. Көп нерсе, албетте, мугалимдин инсандыгынан көз каранды. Ар кандай заманбап билим берүүнүн негизги орнотууларынын кол тийбестиги менен, коюлган максаттарга ар кандай жолдор менен жетүүгө болот. Биринчи сабактарда окуучуларга үй шартында жаңы текстти андагы эч нерсени алдын ала талдабастан которууну, андан кийин кийинки сабакта даяр котормолордун материалдарын колдонуу менен анализдин жүрүшүн жана анын зарылдыгын көрсөтүүнү сунуштоого болот. Мындай учурда, албетте, тажрыйбасы жок студенттердин котормолору чабал болуп, аларда көптөгөн абсурддар бар экени ачыкка чыгат. Бирок мындай котормолорду талдоодо мугалим сылыктык болушу керек. Сиз, ал-

бетте, студенттер тарабынан сунушталган котормолордун ийгиликтүү варианттарын табууга аракет кылышыңыз керек жана анын экинчи жана үчүнчү баскычтарында талдоодо аларга таянышыңыз керек (өзгөрмө издөө жана натыйжаларды талдоо). Анализдин эң биринчи этабында, котормого чейинки этапта окуучулардын каталарын кеңири колдонууга туура келет. Кээде тексттин үстүнөн иштөө үчүн эң жакшы жер - бул окшош текстти эне тилиңизде моделдөө. Бул студенттер тексттин бул түрүн өздөрү оңой түзө алган, ал каалаган адамга тааныш (мисалы, жарнама) же ар бир адам аны көбүнчө жазууга туура келген учурларга тиешелүү (мисалы, арыз).

- Класста баштапкы текстти талдап, котормонун мүмкүн болгон варианттарын талкуулоо жетишсиз. Текст сабакта толугу менен кайра түзүлүшү керек, башкача айтканда, ар бир сөз айкашынын котормосунун ар бир адамга ылайыктуу “идеалдуу” вариантын түзүү жана жазуу. Эң жемиштүү жол – бул жалпы версияны иштеп чыгууда студенттердин сунуштарына гана таянуу, эң экстремалдуу учур үчүн өз версияңызды сактап калуу.

Адабияттар

1. *Алексеева И.С.* Котормочунун кесиптик окуусу. Котормочулар жана мугалимдер үчүн котормо жана котормо боюнча окуу китеби. - Санкт-Петербург: Чет тилдер институту, 2000-ж.
2. *Брандес М.П., Провоторов В.И.* Тексттин котормо алдындагы анализи. - Курск, РОССИ басмаканасы, 1999-ж.
3. *Breus E. V.* Орус тилинен англис тилине котормонун теориясынын жана практикасынын негиздери. - М., УРАО, 1998.
4. *Латышев Л.К., Провоторов В.И.* Тил университетинде котормочуларды даярдоонун структурасы жана мазмуну. - Курск, РОССИ, 1999.
5. *Чужакин А., Палажченко П.* Котормо дүйнөсү же өз ара түшүнүшүүнүн түбөлүктүү издөөсү. - М., Валент, 1999

ПРАВО LAW

УДК: 004.8:347 (575.2.) (04)

Албанов Нуржан Тологонович
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын
Мамлекет жана укук институтунун 4-курсунун аспиранты

Албанов Нуржан Тологонович
аспирант 4-го курса Института государства и права
Национальной академии наук Кыргызской Республики

Albanov Nurzhan Tologonovich
4th year post-graduate student at the Institute of State and Law of the
national academy of sciences of the Kyrgyz Republic

**БЕЙТАРАП ТЕРИШТИРҮҮНҮН НАТЫЙЖАЛУУЛУГУН
ЖОГОРУЛАТУУДА ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫН
МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮН КОЛДОНУУ**

Аннотация. Бул эмгекте акыркы бир катар жыл аралыгында эл аралык практикада активдүү колдонулуп келе жаткан жасалма интеллект технологияларын бейтарап (арбитраждык) териштирүүдө колдонууну мүмкүнчүлүктөрү жана анын артыкчылыктары кыскача каралып чыкты. Аталган технологиялар (программалар) талаш тараптарына иштерин караштырууда арбитрлерди натыйжалуу тандоого жол берип, соттук териштирүүнүн бир катар процедураларын жеңилдетип, териштирүүнүн жыйынтыгы боюнча кабыл алына турган чечимдер туурасында алдын ала сөз кылууга да мүмкүнчүлүк берет.

Негизги сөздөр: жасалма интеллект, бейтарап (арбитраждык) териштирүү, Эл аралык бейтарап соту.

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ТЕХНОЛОГИЙ
ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ
ЭФФЕКТИВНОСТИ ТРЕТЕЙСКОГО РАЗБИРАТЕЛЬСТВА**

Аннотация. В данной работе кратко рассматриваются возможности и преимущества применения технологий искусственного интеллекта в третейском (арбитражном) разбирательстве, которые уже активно используются в международной юридической практике в течение последних нескольких лет. Эти технологии (программы) позволяют сторонам спора эффективно подбирать арбитров для рассмотрения их дела, упрощают ряд процедур судебных разбирательств и даже могут предсказывать решения, которые могут быть приняты по итогам разбирательства.

Ключевые слова: искусственный интеллект, третейское (арбитражное) разбирательство, Международный Третейский суд.

**USING THE POWER OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES
TO IMPROVE THE EFFICIENCY OF ARBITRATION PROCEEDINGS**

Abstract. This paper briefly discusses the possibilities and advantages of using artificial intelligence technologies in arbitration proceedings, which have already been actively used in

international legal practice over the past few years. These technologies allow the parties to the dispute to effectively select arbitrators to consider their case, simplify a number of arbitration procedures, and can even predict decisions that may be taken as a result of the proceedings.

Keywords: *artificial intelligence, arbitration proceedings, International Court of Arbitration.*

Киришүү

Бейтарап (арбитраждык) териштирүү бүгүнкү күнү заманбап экономикалык жа-шообуздун ажырагыс бөлүгү болуп сана-лат. Эреже катары, мындай териштирүүлөр тараптар ортосунда келишимдерди түзүү жана аны аткаруу учурунда пайда боло тур-ган күтүүсүз кырдаалдар менен байланыш-кан. Бул жаатта жүргүзүлүп жаткан болгон жакшыртууларга карабастан, бейтарап про-цедуралары процесс катышуучулары үчүн дагы деле узак жана чыгымдуу бойдон ка-лууда.

Бул контексте жасалма интеллект (ан-дан ары текст боюнча – “ЖИ”) бейтарап териштерүүлөр алкагында чечимдердин ка-был алынуусунун натыйжалуулугун жана тактыгын жогорулатууда инновациялык чечим катары чыгышы мүмкүн. ЖИ – бул компьютер тутумдарына адатта адамдын акыл-эс процесстерине байланыштырылган интеллектуалдык жөндөмдөрдү талап кыл-ган маселелерди аткарууга жол берген тех-нология. Бул макалада биз ЖИни бул жаатта колдонуу мүмкүнчүлүктөрү туурасында сөз кылмакчыбыз.

Кыргызстанда бейтарап териштирүүнү өнүктүрүү тенденциясы

Кыргызстанда бейтарап териштирүү ту-туму 1991-жылдан бери, Кыргызстан эге-мендүүлүгүн алган учурдан тартып өнүгүп келет. Бул бейтарап судья же бейтарап сот сыяктуу көз карандысыз үчүнчү жактын ка-тышуусунда, тараптар ортосунда талаштар-ды мамлекеттик сот системасынан тышкары чечүү процедурасы. Башка өлкөлөрдө бей-тарап териштирүүсү арбитраж деген ата-лыш менен белгилүү.

Кыргыз Республикасындагы бейтарап соттордун ишмердүүлүгү өлкөдөгү бейта-рап процедураларды жүргүзүү эрежелерин жана процедураларын аныктаган 2002-жыл-

дагы “Бейтарап соттор жөнүндө” Мыйзамы менен жөнгө салынат. Аталган мыйзамда бейтарап процессине эл аралык стандарт-тарды киргизүү мүмкүнчүлүгү да каралган.

Жалпысынан, Кыргызстанда бейтарап өндүрүшү өнүгүп, түрдүү талаштарды че-чүүдө активдүү колдонулуп келет. “Бейта-рап соттор жөнүндө” Мыйзамга ылайык жа-рандык укук мамилелеринен келип чыккан, анын ичинде мамлекеттик соттордун кара-магындагы инвестициялык талаштарды, ошондой эле айрым салык талаштарды бей-тарап соттордун кароосуна берүү мүмкүн. 2022-жылдын январь айында КРнын мый-замдарына өзгөртүүлөр киргизилгенден кийин [1] гана бир катар салык талаштарын бейтарап сотторунун кароосуна калтыруу мүмкүнчүлүгү пайда болуп, бул мамлекет-тин жана ишкердүүлүк субъектилеринин бейтарап сотуна карата жогорку ишенимин тастыктап келет.

Кыргызстанда Кыргыз Республикасы-нын Соода-өнөр жай палатасына караштуу Эл аралык бейтарап соту аракеттенип ке-лет, ал өзүнүн 20 жылдык тажрыйбасында 1400дөн ашуун ишти караштырууга же-тишти. Алардын ичинен 90 иш эл аралык арбитрлердин катышуусунда каралды [2]. Учурдагы тенденцияга ылайык айтылган Эл аралык бейтарап сотуна болгон жүктөм убакыт өткөн сайын күч ала бермекчи. Бул тенденцияны эске алып Эл аралык бейта-рап соту үчүн жасалма интеллектти кол-донуучу технологияларды болжогон жаңы мүмкүнчүлүктөрдү караштыруу кызыктуу. Ошондой эле Кыргыз Республикасынын Соода-өнөр-жай палатасына караштуу Эл аралык бейтарап сотунун регламенти “*элек-трондук бейтарап өндүрүш*” механизмде-рин эске алат, алар өз иретинде бейтарап териштирүүнү оптималдаштырууну жана натыйжалуулугун камсыз кылуучу заман-бап маалымат технология каражаттарынын колдонулушун болжошот [3].

Бейтарап териштирүүдө ЖИни колдонуу артыкчылыктары

Айрым изилдөөчүлөр ЖИ технологияларынын мүмкүнчүлүктөрү ушунчалык зор боло турганын белгилешип, ЖИ теориялык жактан алганда арбитрлердин өздөрүн алмаштырып калышы да толук мүмкүн деп божомолдошот [4]. Бирок башка изилдөөчүлөр адамдын бул жааттагы кайсы бир негизги – тараптар өкүлү, арбитр жана андан да мыйзам чыгаруучу ролдорунда технология менен толук түрдө алмаштырылышы туурасында сөз кылууга болбойт деп ишенишет [5]. Бүгүнкү күнү арбитрлердин ЖИ технологиялары менен алмаштырылышы көпчүлүк адам үчүн укмуш нерсе катары көрүнүшү мүмкүн. Бул себептен биз төмөндө ЖИнин бейтарап сот өндүрүш жаатында сунуштап келе жаткан көп сандыгы мүмкүнчүлүктөрүн жана артыкчылыктарын карап чыгалы.

ЖИнин бул багыттагы башкы мүмкүнчүлүктөрүнүн бири болуп талаштарды чечүү процессин тездетүүсү саналат. ЖИ далилдер менен фактыларды автоматтык түрдө талдап, иштин маанилүү аспектилерин бөлүп чыгарып, буга чейинки соттук чечимдерден аналогияларды издеп, колдо бар факторлорго жараша мүмкүндүү ийгиликтүү жолун табууга жөндөмдүү. Бул өз кезегинде арбитрлердин тезирээк жана натыйжалуураак чечим кабыл алуусуна жол бермекчи.

ЖИнин бейтарап териштирүүдө колдонулушунун дагы бир мүмкүнчүлүгү болуп кабыл алынган чечимдердин сапатын жакшыртуусу саналат. ЖИ арбитрлерге далилдерди баалоодо жана берилген маалыматты талдоодо көмөктөшүүгө жөндөмдүү, бул өз иретинде туура эмес чечимдерди кабыл алуу мүмкүнчүлүгүн кыскартууга жол бермекчи. Мындан тышкары, ЖИ арбитрлерге кабыл алынган чечимдердин кесепеттерин алдын ала көрүүдө жана тобокелдиктерин аныктоодо жардам бере алат.

ЖИни колдонуунун дагы бир артыкчылыгы болуп бейтарап териштирүүгө кеткен чыгымдарды кыскартуу мүмкүнчүлүгү

саналат. Процесстерди автоматташтырып, ЖИнин жардамында ишти караштырууга кеткен убакытты жана ресурстарды кыскартууга мүмкүн, ошондой эле ката жана туура эмес чечимдердин санын азайтууга да болот.

Мындан тышкары ЖИ бейтарап териштирүү процессинин айкындыгын жана калыстыгын жогорулатууда көмөктөшө алат. ЖИни колдонууда субъективдүү баа берүү жана ката кетирүү мүмкүнчүлүктөрү кыскарып, бул бейтарап өндүрүшүнө карата ишенимди арттырууга жол бермекчи.

Бейтарап териштирүүдө ЖИни колдонуу мисалдарына сереп

ЖИ дүйнө жүзү боюнча арбитраждык процедураларда активдүү колдонулуп келет. Бул программаларды бир нече категориялар боюнча топтоого болот:

- (i) Тараптарга жана иш үстүндөгү юристтерге белгилүү бир ишине эң эле ылайык келген арбитрлерди, адвокаттарды, эксперттерди же керек болсо күбөлөрдү тандап, табууга жардам берген ЖИ программалары. Машинанын ылайыктуу талапкерди сунуштоосунда тезирээк чечим кабыл алынып, бул куралдардын жардамында адамдардын убакыты жана каражаты үнөмдөлмөкчү.
- (ii) ЖИ программаларынын башка категориясы процедураларды белгилүү бир баскычтарында жеңилдетүүгө жол берет, мисалга арбитраждык сот отурумдарында жазууларды жүргүзүү үчүн стенограмманы түзүүдө катчыларды колдонуунун ордуна үн таануу түзүлүштөрүн колдонуу, далилдерди издөөдө жана аларды жалпылаштырууда, которууда же керек болсо арбитраж чечимдеринин өзүнчө бөлүктөрүн же башка юридикалык документтерди түзүүдө программаларды колдонуу.
- (iii) Жыйынтыгында, чечимдерди чыгаруу баскычында колдонулган жана арбитраждык чечимдерди болжолдоо үчүн программалык камсыздоону камтыган ЖИ программалары.

Талаштарды караштырууда колдонулган ЖИ технологияларынын бир нече конкреттүү мисалдарын карап чыгалы:

- (i) Solomonic — көптөгөн сыйлыктарга татыган соттук талдоо платформасы [6]. Соттук чечимдердин ири көлөмүн талдап, аны менен катар териштирүүнүн жыйынтыгы боюнча кайсы соттук чечим кабыл алынышы керектигин болжолдоодо жардам берет. Бул платформаны бир катар беделдүү эл аралык юридикалык фирмалар, анын ичинде Herbert Smith Freehills жана Linklaters колдонуп келишет.
- (ii) SmartSettle – талашкан тараптардын оптималдуу макулдашуусуна жетүүсү үчүн алардын сүйлөшүү тактикасын курууга жөндөмдүү жасалма интеллектти бар тутум [7]. Ал талаштын тааалдыгына карабай, талашты чечүү максатында тараптар ортосундагы келишүү чекитин издейт. 2019-жылы Улуу Британияда жарандык сот өндүрүшүнүн тарыхында алгачкы жолу тараптар ортосундагы талаш робот – SmartSettle платформасынын ортомчусу тарабынан сотко чейинки тартипте жөнгө салынган [8].
- (iii) Kira Systems – бул юридикалык документтерден маалыматты табуу жана чыгаруу үчүн колдонулган ЖИ платформасы [9]. Платформа негизги сөздөрдү жана сөз айкаштарын таанып, ошондой эле ири көлөмдөгү документтерден маалыматтарды алып чыгып, аларды классификациялай алат. Kira Systems юридикалык документтердин талдоо процессин тездетүү үчүн арбитраждык процесстерде кеңири колдонулуп келет.

Адабияттар

1. Кыргыз Республикасынын 2022-жылдын 18-январындагы № 4 «Кыргыз Республикасынын Салык кодексин ишке киргизүү жөнүндө» Мыйзамы.
2. «Арбитраж на рубеже перемен: традиции, технологии, тренды» / Ежегодный сборник статей Международного Третейского суда при Торгово-промышленной палате КР 5/2022, - Б.: Турар, 2022. – С. 8-9.

- (iv) eBrevia – бул юридикалык документтерден маалыматты чыгарууда жана аны талдоодо колдонулган ЖИ платформасы [10]. Ал компаниялардын аталыштары, күндөр, суммалар ж. б. сыяктуу маалыматты аныктап билип, буга кошумча аларды укуктук документтерге ылайык классификациялай алат. eBrevia арбитраждык процедура-ларда юридикалык документтерди талдоо жана категорияларга бөлүштүрүү процессин тездетүү максатында колдонулат.

Корутунду

Жасалма интеллект бейтарап процедураларда колдонула турган инновациялык жана келечеги кең курал катары чыгат. Анын мүмкүнчүлүктөрүнүн жардамында бейтарап териштирүүлөр алкагында чечим кабыл алуу процесси кыйла тездеп, жакшырмакчы, бул жалпысынан бейтарап сот системасынын сапатын жана натыйжалуулугун кыйла жогорулатууга жол бермекчи. Бирок бейтарап териштирүүлөрүндө ЖИни колдонууда бул макалада сөз кылынбаган юридикалык, этикалык жана техникалык аспектилер менен байланышкан чектөөлөрдү да эске алуу керек. Андыктан, ЖИ этияттык менен юриспруденция жана компьютердик технологиялар жаатындагы кесипкөй адамдардын олуттуу көзөмөлү астында колдонулушу зарыл. ЖИнин бейтарап териштирүү өндүрүшүндө колдонулушу жалпысынан пайдалуу келип, өлкөбүздөгү юриспруденциянын бул тармагын мындан ары жакшыртууда маанилүү кадам катары чыгышы мүмкүн.

3. 2019-жылдын 22-ноябрында Байкоочу кеңештин Чечими менен бекитилген жана 2020-жылдын 3-февралында ишке киргизилген Кыргыз Республикасынын Соода-өнөр жай палатасына караштуу Эл аралык Бейтарап сотунун Регламенти. Электрондук түрү кийинки дарек боюнча жеткиликтүү: http://www.arbitr.kg/web/index.php?act=view_material&id=226.

4. Сим К. «Жасалма интеллект арбитражды басып алабы?» / Азиялык эл аралык арбитраж журналы. – Гаага, 2018. – 14 чыгышы, № 1. С. 1–13. (оригиналдуу тилде: Sim Ch. Will artificial intelligence take over arbitration? // Asian International Arbitration Journal. – The Hague, 2018. – Vol. 14, N 1. – P. 1–13).

5. Шерер М. «Эл аралык арбитраж 3.0 – Жасалма интеллект талаштарды чечүүнү кантип өзгөртөт» / Эл аралык арбитраж боюнча Австриянын жылдык китеби. – Вена, 2019. – С. 507–513 (оригиналдуу тилде: Scherer M. International arbitration 3.0 – how artificial intelligence will change dispute resolution // Austrian Yearbook on International Arbitration. – Wien, 2019. – P. 507–513). Электрондук түрү кийинки шилтеме акылуу жеткиликтүү: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3377234.

6. Вебсайт: <https://www.solomonic.co.uk>.

7. Вебсайт: <https://www.smartsettle.com>.

8. Хилборн Н. Арачы робот биринчи жолу сот ишин чечти. 19-февраль, 2019-жыл. URL: <https://www.legalfutures.co.uk/latest-news/robot-mediator-settles-first-ever-court-case>.

9. Вебсайт: <https://kirasystems.com>.

10. Вебсайт: <https://www.dfinsolutions.com/products/ebrevia>.

УДК:347.61 (575.2) (04)

*Токоева АйсулууТурсунбековна, КР УИАнын аспиранты,
Кыргыз Республикасынын Конституциялык сотунун аппаратынын
персоналдык башкаруу жана документтештирүүнү
камсыздоо бөлүмүнүн жетектөөчү адиси*

*Токоева АйсулууТурсунбековна, аспирант НАН КР,
ведущий специалист Отдела управления персоналом
и документационного обеспечения
Аппарата Конституционного суда Кыргызской Республики
Tokoeva Aisuluu Tursunbekovna,
second-year postgraduate student of the NAS KR,
leading specialist of the Department of personnel management
and documentation support*

ҮЙ –БҮЛӨ ЖАНА НИКЕ ИНСТИТУТУНУН ТҮШҮНҮГҮ

Аннотация. Макалада кыргыз коомундагы үй-бүлө түзүлүшү жана никеге байланыштуу түшүнүктөр юридикалак анализдин негизинде жазылды. Ушундан улам кыргыз үй-бүлөсүндө пайда болгон салттык жана жаңычыл өнүгүүлөр менен катар өзгөрүүлөр чагылдырылган. Атап айтканда, үй-бүлө жөнүндө пикирлер, анын авторитети, милдеттерди бөлүштүрүү, баланы тарбиялоо жана саны, экономикалык абал, турмуш куруудагы күткөн үмүт жана тилектери, өмүрлүк жар тандоо өзгөчөлүктөрү, никеге тиешелүү жалпы ой-пикир жана бул жаатта жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн жыйынтыктары жазылды.

Негизги сөздөр: үй - бүлө, нике, коом, мыйзам, мыйзам актылары, укук.

ПОНЯТИЕ ИНСТИТУТА СЕМЬИ И БРАКА

Аннотация. В статье исследованы понятия на основе правового анализа, связанные с устройством семьи и браком в кыргызском обществе. Благодаря этому отражаются изменения наряду с традиционными и инновационными наработками в кыргызской семье. В частности, были изучены мнения о семье, ее авторитете, распределении обязанностей, воспитании и количестве детей, экономическом положении, надеждах и желаниях на брак, особенностях выбора спутника жизни, общем мнении о браке и результатах исследований, проведенных в этой области.

Ключевые слова: семья, брак, подзаконный акты, право.

THE INSTITUTIONALIZATION OF MARRIAGE AND FAMILY

Abstract. The article explores the concepts based on legal analysis related to family organization and marriage in the Kyrgyz society. It reflects changes along with the traditional and innovative developments in the Kyrgyz family. In particular, opinions about the family, its authority, distribution of responsibilities, upbringing and number of children, economic situation, hope and desires for marriage, features of choosing a life partner, general opinion about marriage and the results of research conducted in this area were studied.

Keywords: family, marriage, by-law, law.

Бардыгыбыз билгендей ар бир инсан өзүнүн үй - бүлөсүн курганга укугу бар. Ар бир мамлекетте үй-бүлө институту коомдун өнүгүшүнө чоң салым кошо турган негизги институт болуп саналат. Ал эми үй - бүлө куруу –ар бир жарандын мыйзамдын негизинде өз ыктыяры менен түзүлгөн келишим. Нике мыйзамдын негизинде ишке ашкандан кийин ошол убактан тартып эки жарандын алдында укуктар жана милдеттер пайда болот.

Кыргыз Республикасында үй - бүлөдөгү ар бир жарандын милдеттери жана укуктары үй-бүлө кодексинде төмөнкү шарттар аныкталган:

1. Жубайлар ар бир маселени чечүүдө тең укуктуу болуп саналат;

2. Жубайлар өз алдынча кесип тандоого укуктуу;

3. Жубайлардын алдындагы негизги милдеттер болуп балдарга тарбия берүү болуп саналат.

Үй-бүлө социалдык институт катарында юридика илиминде өзгөчө маани берилген. Себеби үй-бүлө институт жаны коомдун түзүлүшүндө жана анын өнүгүшүнө түз салым кошо турган институт болуп саналат. Ар бир коом үй-бүлөгө институционалдык баа берүү максаты, аны өзүнө мүнөздүү ар түрдүү нормалар менен аныкталган. Бул ар бир коомдун нормалары жана каада-салттарына байланыштуу болот. Мындайча айтканда өз ара аныкталган позициялар түзүлөт. Кандай гана кырдаал түзүлбөсүн никелешкен үй-бүлө милдеттерди жана кызматтарды өзүнө алат. Кыргыз коомунда үй-бүлө институтуна “Жалпы коом үй-бүлөлөрдөн турат” деп аныктама берип келишкен [1.44-56 б].

Үй-бүлө куруу эрежелери коомдук түзүлүштүн жаңыланышы үчүн пайда болгон деген ойдобуз. Ар кыл коомдо ар ким каалаганы менен эле үйлөнө албайт. Эгер буга жол берилгенде, коомдо тартип жок болмок. Коом деп айтканда, баш аламандыктан мурун тартип көз алдыбызга келет. Бул эрежелер башчылардын, падышалардын, буржуазиянын, ак сөөк-

төрдүн, кулдардын, жумушчулардын өз табындагылар менен баш кошуусун талап кылат. Байкалгандай эле алгачкы коомдордон азыркы коомдорго чейин, ар бир стадияда, үйлөнүү эрежелери кээ бир учурда каада-салт, кээде мыйзам катары кимдин ким менен баш кошорун жөнгө салышат.

Салынган тыюулардын биологиялык негизи көрүнгөнү менен, көбүнчө коомдук маңызы болгону түшүнүктүү. Эрте жашта үйлөнүү адабияттарда хронологиялык жаш факторуна жараша колго алынган, жашы кичүү болгондорго экономикалык жана социалдык эрежеге жете элек деген баа берилет. Бирок, демографиялык түзүлүштө эрте жашта үйлөнүүлөр өнүгүп жаткан өлкөлөрдө, өзгөчө айыл жерлеринде жана начар өнүккөн аймактарда этек кири келип баштагандан тартып, кыз бойго жеткен деп эсептелет [2.-72-88.б.]. Көбүнчө кыз окуусун таштайт да, эрте турмушка чыгат. Балалыктан эрежеге жетүү өтө тез болуп, ар түрдүү өзгөрүү жана өрчүүлөрдү камтыган өспүрүм бала чак өткөрүлбөйт. Өнүккөн өлкөлөрдө, же өнүгүп жаткан өлкөлөрдүн өнүккөн аймактарында, шаарларда жаштар окууга барышат, кеч баш кошушат. Балдар бойго узак мөөнөттө жетишет. Үйлөнүү мезгили аймактарга, социалдык экономикалык абалга, психологиялык жана маданий өзгөчөлүктөргө жараша өзгөрөт. Экономикалык көрсөткүчтөр коомдун экономикалык уюштурулушу менен үйлөнүү жашы ортосунда мамиле болгонуна, антропологдор өзгөчө токтолушкан. Алгачкы коомдордун көбүндө ата - энелер керектөөчү болгондуктан, балдарын эрте бөлүү үчүн же байлыгын көбөйтүү үчүн мал жана жерин кеңейтүүнү каалаган үй - бүлөлөр балдар эрте жашта үйлөндүргөнү айтылган. Үй-бүлөнүн өмүр баяны, экономикалык абалы жана үй-бүлө ичиндеги мамилелер жаш адамдын канча жашында үйлөнөөрүнө таасирин тийгизет. Жаш адам, үй - бүлөсүнөн колдоо таппаганда, үй - бүлөдө дагы бир топко жашоо мүмкүнчүлүгүнөн ажырайт,

үйлөнүп, балалуу болуу альтернатива катары каралат. Иштелип чыккан модель боюнча үй-бүлөнүн өмүр баянындагы кээ бир өзгөчөлүктөр жаштарды эрте жашта үйлөнүүгө мажбурлайт [3.-90-96.б]. Үй-бүлө мамилелериндеги нааразылык булардын башында турат. Бир туугандардын көптүгү экономикалык, социалдык жактан үй-бүлө ичинде нааразылыкты күчөтөт. Бул жагдай бойдок жүрүүнүн артыкчылыктарын жарым жартылай жоюп, жаштарды эрте жашта үйлөнүүгө түртөт. Башкача айтканда, жаштарды эрте үйлөнүүгө түрткөн себептердин бири, балким эң маанилүүсү үй - бүлөдөгү түртүүчү факторлор болуп саналат. Билим деңгээли төмөн же өгөй ата-эне менен жашаган жаштар эрте үйлөнгөнү аныкталган.

Биздин мамлекетибиз эгемендүүлүктү алгандыгына 30 жыл болду. Албетте, 30 жыл тарых үчүн абдан аз убакыт. Бирок, ушул убакыттын ичинде дүйнө жүзүндө бир топ өзгөрүүлөр болду. Биздин мамлекет дагы ааламдашуучулук процесстерге аралашып келе жатат. Азыркы мезгилде дүйнөдөгү бардык мамлекеттердин башчылары, өз мамлекеттеринин эгемендүүлүгүн, эркиндигин бекемдөө максатында иш алып барышып, заманга жооп берүүчү коомдук-саясий системанын үстүндө иштеп жатышат.

Ушундан улам, ар бир кыргыз жаранын мамлекетибиздин ичинде өз үй-бүлөсү менен кандай жол менен, эмненин негизинде бекемдесек болот деген суроо түйшөлтпөй койбойт. Биздин мамлекетибиздин эгемендүүлүгүн бекемдөө үчүн коом ар бир кыргыз жараны мамлекетинин жана өзүнүн алдында чоң жоопкерчиликти алышы керек. Ал кандай жоопкерчилик ар бир жаран өзүнүн жумушунда так жана мыкты иштеп, жаштарга үлгү болуп, новаторлук жол менен ийгиликке жетүү үчүн үй-бүлөсүн бекемдеп, мамлекетибизде болуп жаткан ар бир процесстерге ак дили менен катышса жакшы болмок. Анткени, илимий жактан так аныкталган мамлекеттин ресурсу үй-бүлө жана коом болуп эсептелет. Эгерде ар бир жаран убакыт өткөн сайын алган

билимин жогорулатып, кесибин мыкты билсе күчтүү үй-бүлө жана коом түзүлүп, мамлекеттин эгемендүүлүгүн бекемдөөнүн бирден-бир факторлоруна айланат.

Үй-бүлө институту адамдардын туруктуу жыйындысы катары көп түрдүү жана татаал социалдык феномен болуп эсептелет, ал эми үй-бүлө теориясын калыптандыруу уланууда. Бирок, так аныктама деп кароого шарт түзгөн социалдык жалпылыктарга мүнөздүү болгон базалык белгилер иштелип чыга элек, руханий-материалдык маданияттардын (тил дагы), этникалык психологиянын туруктуу спецификалык белгилеринин, тарыхый эс-тутум менен элестөөлөрдүн, жалпы аймактын, өзүнүн биримдигин окшоштуруу сезими жана башка бардык ушул сыяктуу структуралардын айырмачылыктарынын салыштырмалуу жалпы туруктуу спецификалык белгилеринин болуусу аталган жамааттык иш-аракеттерде: ата мекен, мамлекеттик институттар, белгилүү бир аймак менен ассоциациялануу мүмкүнчүлүгү туурасындагы үй-бүлө шарты куруу шарты деп аныкталат.

Жыйынтыктап айтканда, никесиз бирге жашоо, үйлөнбөстөн бирге жашоону же расмий никесиз бирге жашоону билдирет. Эркек жана аял үйлөнбөстөн бир үйдө жашашат. Никесиз бирге жашагандардын көпчүлүгү жаштардан, эч үйлөнбөгөндөрдөн жана ажырашкандардан түзүлөт. Бирге жашоо катышы аялдарда жогорураак. Негизинен, бир улуттан, бирдей билим жана жашоо топторунан пайда болот. Никесиз мамилелердин көбү кыска мөөнөттүү. Бир жылдан узак мөөнөттө бул биримдиктер же никеге, же кош айтышууга алып барат. Батыш коомдорунда жайылган бул жашоо образы боюнча жүргүзүлгөн акыркы изилдөөлөр боюнча, булардын жарымынан көбү нике менен аяктайт. Бирге жашоо көпчүлүк учурда никеге чейинки мезгилди камтыйт. Бирге жашоочулук адамдарга нике берген никелик мамилелерден алыс болууну үйрөтөт. Бирге жашаган үй-бүлө экономикалык жактан бири-бирне көз каранды бойдон

калышууда. Эмоциялык биримдиктер жана үмүт тилектер болушу мүмкүн. Мунун кемчиликтери да бар. Эмоциялык көйгөйлөр, айрым достор менен ар түрдүү иш - чараларга катыша албай калуу, үй - бүлө жана чөйрө бул ой-пикирди четке кагышынан пайда болгон коркунуч, өздөрүнүн жашоо тартибин жашырганы мисал боло алат.

Үй-бүлөнүн бөлүнүп-жарылуу жана өзгөрүү процесстери өзгөчө батыш коомдорунда ар түрдүү альтернативалык бирге жашоо калыптарын алып келүүдө.

Кыргыз коому заманбап, ошол эле учурда салттуу өзгөчөлүктөрү менен кыргыз үй-бүлөсүн сактоого аракет көрүп келе жатат. Ынтымак, жардамдашуу, никенин эң негизги мыйзамдуу система катары иштеши, аялдын энелик ролунун мааниси - бул өзгөчөлүктөр ортосунда орун ала алган.

Кыргыз үй -бүлөсү салттуу өзгөчөлүктөрү менен ислам жана батыш модернизминин кээ бир өзгөчөлүктөрүнүн таасири менен бөтөнчөлүккө жетишкенин айтууга болот.

Колдонулган адабияттар жана булактардын тизмеси:

1. *Алимбеков, А.* Кыргыз этнопедагогикасы [Текст] / А.Алимбеков. // I Бөлүк. – Бишкек: Алтын Тамга, 1996-ж 66 б.
2. *Андреева Т. В.* Семейная психология [Текст]учеб. Пособие СПб.: Речь, 2004-244 б.
3. *Антонов А.И.* Микросоциология семьи (Методология исследования структур и процессов) [Текст] / А.И.Антонов. –М.: Изд. Дом Nota Bene,1998 – ж. 360 б.
4. *Аргынбаев Х.А.* Семья и брак у казахов [Текст] /Х.А. Аргынбаев //Автореф. дис. докт. ист. Алма-Ата 1975-ж.
5. *Асанов Ү.* Кыргыз педагогикасы: энциклопедиялык окуу куралы [Текст] /Башкы редактор Ү.Асанов, жооптуу редактор И.Бекбоев. – Бишкек Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору 2004-ж.

ПОЛИТОЛОГИЯ POLITICAL SCIENCE

УДК 32:324(575.2) (04).

*Барпиев Шерибек Аманович, главный специалист,
Отдел международного сотрудничества и связи с общественностью
Национальной академии наук Кыргызской Республики
Барпиев Шерибек Аманович, башкы адис,
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын
Эл аралык кызматташуу жана коом менен байланыш бөлүмү*

*Barpiev Sheribek Amanovich, chief specialist of
department of international cooperation and public relations
of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic*

**USE OF FAKE INFORMATION IN SOCIAL NETWORKS AS
A MECHANISM OF MANIPULATING VOTER CONSCIOUSNESS
IN CONDITIONS OF DIGITALIZATION**

Abstract. This article considers the use of false fake information and their placement on social networks for the benefit or harm of candidates for deputies to the Jogorku Kenesh of the Kyrgyz Republic. The specifics of the perception of Internet users and voters in social networks, and the probable or possible risks of using such Internet technologies during election campaigns in the Kyrgyz Republic revealed.

The influence of Internet resources on the Kyrgyz society, including our citizens abroad, and possible ways to solve them have analyzed. It also analyzes the effectiveness of influence on the election campaign of Internet bloggers and media representatives.

Keywords: electoral system, Jogorku Kenesh, internet, social media, elections, participations in elections, electoral technologies.

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ФЕЙКОВЫХ ИНФОРМАЦИЙ
В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ КАК МЕХАНИЗМ МАНИПУЛИРОВАНИЯ
СОЗНАНИЕМ ИЗБИРАТЕЛЕЙ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ**

Аннотация. В данной статье рассматривается использование ложных фейковых информации и размещение их в социальных сетях в пользу или во вред тем или иным кандидатам в депутаты в Жогорку Кенеш Кыргызской Республики. Раскрывается специфика восприятия интернет пользователей и избирателей в социальных сетях и вероятные или возможные риски применения подобных интернет-технологий во время избирательных кампаний в Кыргызской Республике.

Анализируется влияние интернет-ресурсов на кыргызское общество включая наших граждан за рубежом, и возможные пути их решения. Также анализируется эффективность влияния на избирательную кампанию интернет блогеров и представителей средств массовой информации.

Ключевые слова: избирательная система, Жогорку Кенеш, интернет, социальные сети, выборы, участие на выборах, избирательные технологии.

СОЦИАЛДЫК ТАРМАКТАРДА ЖАЛГАН МААЛЫМАТТАРДЫ ЦИФРАЛАШТЫРУУ ШАРТЫНДА ШАЙЛООЧУЛАРДЫН АҢ-СЕЗИМИН МАНИПУЛЯЦИЯЛООНУН МЕХАНИЗМИ КАТАРЫНДА КОЛДОНУУ

Аннотация. Бул макалада Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттыгына талапкерлердин пайдасына же зыянына карата жалган фейк маалыматтарды колдонуу жана аларды социалдык тармактарга жайгаштыруу тууралуу сөз болот. Социалдык тармактарда интернет колдонуучулардын жана шайлоочулардын кабыл алуусунун өзгөчөлүктөрү, ошондой эле Кыргыз Республикасындагы шайлоо өнөктүгүнүн жүрүшүндө мындай интернет-технологияларды колдонуунун ыктымалдуу же мүмкүн болуучу тобокелдиктери аныкталат. Интернет-ресурстардын Кыргыз коомчулугуна, анын ичинде чет өлкөдөгү жарандарыбызга тийгизген таасири жана аларды чечүүнүн мүмкүн болгон жолдору талдоого алынган. Ошондой эле интернет-блогерлердин жана ЖМК өкүлдөрүнүн шайлоо өнөктүгүнө тийгизген таасиринин натыйжалуулугу талданат.

Негизги сөздөр: шайлоо тутуму, Жогорку Кеңеш, интернет, социалдык тармактар, шайлоо, шайлоого катышуу, шайлоо технологиялары.

The number of Internet users in the world by the end of 2022 amounted to 5.3 billion people. According to the report dedicated to the 21st Conference of the International Telecommunication Union (ITU), which held in Romania, Bucharest, it was said that in 2019, 54% of the world's population used the Internet, and in 2022, this figure will reach 66% of the world's population, that is 5.3 billion people [1].

On the other hand, the growth in the number of Internet users is associated with the beginning of the COVID-19 pandemic, as broadband has become vital for remote work, online study and access to other services.

At the end of 2019, at the beginning of the pandemic, the number of Internet users immediately increased by as much as 10% and in countries with lower living standards by 15%.

Fake accounts are accounts that imitate a real person, as a rule there are hired individuals behind them. *For example*, one moderator can simultaneously maintain up to 10-15 fake accounts and leave hundreds of comments daily. At the same time, the moderators have a goal – to maintain the visibility of a live user of the social network, thereby liking their own posts, photos and comments from different fake profiles. They steal photos of real people, use neutral ones, or buy ready-made profiles. Such fake profiles attack specific people on social

networks, spread fake news, and discredit certain points of view.

Fakes do not spread just like that, but are usually created for a specific purpose. They are usually associated with resonant events in society. In addition, a vivid *example - the infodemic* that the whole world faced at the beginning of 2020. Fake news about Coronavirus, treatment methods, a vaccine, and so on are still relevant, and fake information published specifically in the media has a particularly negative impact on society, because people can make life-threatening decisions.

Everything depends on the current situation, on what is happening in the world or in Kyrgyzstan, because it is precisely such fakes that people fall for. Fakes proliferate, spread virally through various instant messengers: WhatsApp, Telegram, Facebook, etc.

In social networks, there is still exciting such a thing as *fake farms*.

Fake farms are a network of moderators with fake accounts that can act like a private company working with customers, or as a unit at the headquarters of a politician or political party.

Politicians create fake farms because they are intolerant of criticism, but at the same time, the hired bots do not pursue big goals, reacting only to news that is negative for their customers.

In Kyrgyzstan, fakes are usually associated with high-profile political cases, and they are especially actively spread during the pre-election period.

During the period of agitation in Kyrgyzstan, fake farms are most often created.

“It is not too difficult to create fake farms in Kyrgyzstan, i.e., probably, every politician has sinned with this to create a positive image. This can definitely be seen before the parliamentary, presidential elections or in the elections to local Council.”

In financial terms, a fake farm roughly depends on the number of people hired, resources attracted, and agreements. One fake moderator can be hired for as little as \$100, and to create a farm, it is enough to hire 10 employees.

As a result, for a thousand US dollars a month, it is possible regularly increase your positive visibility on social networks and manipulate other people’s opinions. However, bloggers and journalists are more expensive – from a thousand dollars and more. The cost depends on the quantity and quality of the audience they broadcast too. They mostly come to work on recommendations or through personal acquaintances – there are no open job advertisements.

People who maintain fake accounts may not even be provided with a job – most work is online, and keep in touch in general chats.

At the beginning of 2020, the President of the Kyrgyz Republic Sooronbai Jeenbekov sent for revision the scandalous bill on the manipulation of information, along the way praising the initiators and noting that such a law is necessary. Disputes immediately began in society, someone writes that this law is not needed, others give their arguments in favor of supporting the bill, but in a different format. Opponents were embarrassed, and not without reason, by the fact that after the approval of such a law, censorship would be officially established.

Indeed, in the form in which the parliament “dragged” the law, censorship is being introduced in the country, which will work one-sidedly, and most likely, the developers were striving for this. Although logic suggests that, this

law will then work against those who “drag” this law.

As history shows, in Kyrgyzstan you can very quickly find yourself in the role of “persecuted” and then the law will work against the initiators themselves, who are now in power. Bite your elbows, sprinkle ashes on your head and repent later, it will already look funny and sad at the same time.

However, there is a problem with the concept of fake. Now it is fashionable to call everything fake if something is not to your liking and when there are no arguments against criticism. At the same time, do not forget that everything previously recognized as a fake later becomes the truth.

As for Kyrgyzstan, by the end of 2022, 99% of our citizens have access to mobile Internet, of which 70% of the population have access to high quality 4G Internet. About 63% of Kyrgyz citizens aged 15 and over use the Internet. At the same time, the most active Internet users are young people aged between 15 to 28 years [2].

The dynamic growth of the use and influence of Internet resources in the election campaign in Kyrgyzstan is demonstrated by the Internet bloggers in social networks. This is due to the fact that it is in social networks that bloggers are attracting more and more attention from political forces and are actively used by them during election campaigns. A similar situation is currently applied on the territory of the Russian Federation [3, p. 157].

In general, Internet technologies are capable of performing a set of necessary functions, such as: forming the image of a particular candidate or political party; ensure communication between politicians and electorates; campaigning function and, of course, the function of mobilizing the electorate [4, p. 32].

In addition, with the support of Internet technologies, funds can be collected for the election campaign for a candidate or for political parties.

Such Internet influences can be confirmed by the past US presidential elections in 2017, when during the election campaign the Ameri-

can society was faced with the problem of posting fake news on social networks.

In the last three months leading up to the election, fake news received more engagement on Facebook than news from the world's 19 largest news outlets, according to Buzz Feed analytics [5].

The publication compares the resonant reactions caused by the publication on Facebook of the twenty most popular fake news from blogs and thematic groups and the twenty most popular materials from authoritative publications, such as: New York Times, Washington Post, Huffington Post, NBC News, etc. It turned out that in the last three months before Election Day, fake news garnered 8,711,000 responses on social media, while traditional media news garnered 7,367,000 responses.

According to another investigation, 38% of the news of all right-wing political communities on Facebook and 20% of the news of all left-wing political communities turned out to be fake [6].

The two most popular pieces of news turned out to be fakes with the following headlines: "The Rome Pope shocked the world by blessing Donald Trump" and "Hilary Clinton traded arms with ISIS" [7].

The danger lies in the fact that, for a number of reasons, the electoral preferences of ordinary Americans could be changed as a result, of exposure to deliberately false information.

First, now, the level of Americans' trust in traditional media is at an all-time in historical minimum. According to the Gallup respondents in 2016, only 32% of Americans trusted traditional media. It is important to note that 51% of this group are adherents of Democrats and only 14% are Republicans. Until recently, traditional media were the only authority that could refute deliberately false information on political figures, but due to the critically low confidence in them on the part of US citizens, the Media are no longer able to effectively cope with this role [8].

Secondly, Facebook's news feed algorithms work in such a way that users only see the news which they want to see. That is, for a

certain period of time, the program determines the interests of an individual user and those communities that he visits most often. In the future, the news of these communities will be shown in his news feed in the first place, and even if a user who is interested in resources that publish fake news subscribes to sources that provide alternative and more truthful information, in any case, he will have almost no chance to see the news, which he would not like to see. It is the existence of the "media bubble" that is due to the fact that users are not able to compare information from two alternative sources [9].

It is important to note that a similar situation may develop in Kyrgyzstan over time. The social network Facebook, YouTube, Instagram and Twitter, which is popular among the majority of the population of Kyrgyzstan. Moreover, in the Kyrgyz society, since 2015, there has been an increase in the number of citizens who do not trust the media, both state-owned and commercial.

For example, the problem of spreading fake news in the US presidential election turned out to be so significant that after Trump's victory, Facebook founder Mark Zuckerberg faced serious pressure from the liberal public and the journalistic community. As a result, at the end of 2016, Facebook made a statement according to which the social network is starting to work with groups of independent fact-checkers from around the world to combat the spread of fake news [10].

Now users can mark dubious news with a special icon, after which they get checked by trained people – fact checkers who analyze the news and then compile a report that is sent personally to the user.

In the Kyrgyz society, fake news began to gain momentum during the election campaign to the Jogorku Kenesh of the Kyrgyz Republic in 2015, during the Presidential election in October 2017, during the elections to the Jogorku Kenesh of the Kyrgyz Republic in October 2020 and in November 2021. None of the political parties officially recognizes the use of such political technologies.

In particular, on Facebook, individuals spread fake information about various politicians or candidates for the Jogorku Kenesh of Kyrgyzstan.

For example, in the group “Adamdar arasynda” a post was published allegedly of the material of the Kyrgyz-language edition of “Kloop.kg”. The post says that Ali Toktakunov, a candidate from the opposition political party Ata-Meken, allegedly confirmed that the leader of the party, Omurbek Tekebayev, committed indecent acts with a lawyer of the political association. According to this post, the editors of Kloop.kg stated that they did not publish such material.

Another example, a Post with the “Azattyk” logo dated November 22, 2021, stated that the leader of the opposition party, “Butun Kyrgyzstan” Adakhan Madumarov, allegedly left the country [13].

Other editorial offices also reported that on behalf of the publication messages are published that the media has nothing to do with. The publications in question are usually associated with statements by politicians participating in the election campaign. Users of the Facebook social network make fake publications on behalf of various publications.

On the eve of elections to the Jogorku Kenesh of the Kyrgyz Republic, fake accounts usually share campaign materials in favor of certain single-mandate candidates or in favor of a political party.

In 2015, during the regular parliamentary elections, the importance of the social networks grew up: then they accounted for about 10% of all electoral work, but still the volumes were still small - around eight people for all social networks, and in the 2016 parliamentary elections, social networks already accounted for 30% of work with voters on the Internet. As a result, there was a revolutionary breakthrough – social networks have become almost the main direction for PR of political parties.

As an example, at the end of 2016, Donald Trump won the presidential election in the United States and, based on the results of the elections it was believed that he won thanks to

social networks, which changed the attitude of Kyrgyz fake news to Facebook and Instagram [14].

Social networks turned out to be more accessible to society than the media.

Specialists who monitor public opinion in the Internet space of Kyrgyzstan note that with the aggravation of the political situation, various “fakes” and “trolls” in social networks are trying to change the mood and opinion of the people and influence domestic politics.

The elections in 2020 also demonstrated this, especially noticeable were the fake accounts from which messages were sent in support of the three pro-government political parties that had the greatest chance of entering the Jogorku Kenesh – there are “Birimdik”, “Mekenim Kyrgyzstan” and “Kyrgyzstan”.

Kloop journalists have collected a database of fake accounts of the pre-election period, consisting of 425 profiles.

The database included accounts that posted exactly the same comments, and used either mirrored photos or photos of real people.

On social networks, one part of the trolls of specially hired fake accounts consists of users registered under fictitious names and photographs, the other part is made up of active users close to political forces and supporting them.

Thus, how to deal with fakes in a country where more than half of the various government programs adopted and ongoing reforms are declarative in nature and are more aimed at manipulating public opinion and information.

Therefore, you can turn off all social networks and even the Internet, but the experience of the Arab Spring shows that this is also useless. A social network is not Facebook or Twitter, and instant messengers are not WhatsApp or Telegram. Information will always find channels to reach the addressee, as long as there is a person who seeks to learn, learn and reflect.

As written above, in Kyrgyzstan, by the end of 2022, 99% of our citizens have access to mobile Internet, of which 70% of the population have access to high quality 4G Internet. About 63% of Kyrgyz citizens aged 15 and over use the Internet. At the same time,

the most active Internet users are young people aged between 15 to 28.

The requirements of current day are to convey their thoughts and ideas to the entire Kyrgyz people through the Internet and social networks. The one who is known on the Internet breaks forward. Some politicians use it correctly, and those who do not know how, lose in the political struggle. Of course, fakes and trolls on the Internet should not be allowed to offend the honor and dignity of a person, provocative, hostile calls were made, and false information was disseminated. It is necessary to limit such negative phenomena.

Observing to political events in Kyrgyzstan, analyzing them, you can see how strong the influence of social networks on moods. *For example*, the phenomenon of Syimyk Zhapykeev, In addition, politicians with financial support and certain resources attract young people well versed in social networks. In addition, during the last election campaign, especially during debates, bots and trolls declared a real information war on their rivals. Their activity was also noticeable during the conduct of social polls by various media and Internet portals to determine the rating of political parties. In fact, reach the leading places, which no one expected, had a special influences on the choice of the people. All this shows that the Internet occupies a special and important place in political processes. If earlier it was said that public opinion is influenced by TV programs, radio,

newspapers, now they have receded into the background, the decrease in the influence of traditional journalism has become noticeable.

Describing the results of my own research,

I would like to highlight the placement of fake news in social networks that can seriously affect the mind of the voters and make his choice less meaningful and rational. According the information of the consulting company “Svetlana Margolis”, as of June 2020, 710 thousand people use “Facebook” and in the country, almost 2.5 million people are registered on “Instagram”. Kyrgyz journalists believe that the influence of fakes and trolls in the country will decrease when people improve media and information literacy and learn to distinguish between true, false, distorted news. This is called media literacy. As soon as people begin to check the information published on fake accounts, learn how to analyze it, only then will this lose its influence. But this is an easy way to play on people’s emotions, to denigrate others, to lift people up. This was shown by the events of recent days. Considering the US presidential race, we have no reason to believe that fake news was posted with the assistance of one of the opposing sides in the presidential race. However, it can be assumed that in countries with less developed electoral legislation and weaker civil society institutions, artificial stuffing of fake news into social networks is possible, which is likely to lead to a distortion of the voters’ understanding of the real political picture of the world.

Литература

1. Миростроительная война. Социальные сети. ИА Красная Весна. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <http://rossaprimavera.ru/news/9c9c18fe#>: (Дата обращения 25.01.2023).
2. День Интернета:99% кыргызстанцев охвачены мобильными сетями. Инфографика. – Режим доступа: URL: <http://stat.kg/ru/news> (Дата обращения 25.01.2023).
3. Свинин А.А., Использование социальных сетей как интернет-технологий в избирательных кампаниях: международный опыт// Вестник Российского Университета Дружбы Народов. Серия: политология. 2013. № 2. С. 157.
4. Быков И. А., Интернет-технологии в избирательной кампании Барака Обамы // Вестник Пермского университета. 2010. № 1. С. 32.
5. This Analysis Shows How Viral Fake Election News Stories Outperformed Real News On Facebook, November 17, 2016 // BuzzFeed News.URL:<https://www.buzzfeed.com/craig->

- [silverman/viral-fake-election-news-outperformed-real-news-on-facebook?utm_term=.nq9RMxln8#.yjNz0eaRx](https://www.buzzfeed.com/craig-silverman/viral-fake-election-news-outperformed-real-news-on-facebook?utm_term=.nq9RMxln8#.yjNz0eaRx) (Дата обращения: 26.01.2023).
6. Hyperpartisan Facebook Pages Are Publishing False and Misleading Information at an Alarming Rate, October 20, 2016//BuzzFeed News. URL:https://www.buzzfeed.com/craig-silverman/partisan-pages-analysis?utm_term=.mhbZJqre7#.yavq2ev0K (Дата обращения: 26.01.2023)
  7. This Analysis Shows How Viral Fake Election News Stories Outperformed Real News on Facebook, November 17, 2016//BuzzFeed News. URL:https://www.buzzfeed.com/craig-silverman/viral-fake-election-news-outperformed-real-news-on-facebook?utm_term=.nq9RMxln8#.yjNz0eaRx (Дата обращения: 26.01.2023)
  8. Americans' trust in Mass Media Sinks to new low, September 14, 2016//Gallup.com. URL:<http://www.gallup.com/poll/195542/americans-trust-mass-media-sinks-new-low.aspx> (Дата обращения: 26.01.2023).
  9. Blue feed. Red feed, See liberal Facebook and conservative Facebook, Side by side // The Wall Street Journal. URL: <http://graphics.wsj.com/blue-feed-red-feed/> (Дата обращения: 26.01.2023).
  10. Introducing: The Facebook Journalism Project // Facebook Media. URL: <https://media.fb.com/2017/01/11/facebook-journalism-project/> (Дата обращения: 26.01.2023).
  11. В соцсетях массово распространяют фейковую информацию от имени ряда СМИ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://kloop.kg/blog/2021/11/24/v>. – Загл. с экрана.
  12. Пожарная команда власти. Как легко создать фабрику фейков в Кыргызстане [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://kloop.kg/blog/2020/12/31/>. Загл. с экрана.

**ЮБИЛЯР
ANNIVERSARY**

**Заслуженному деятелю науки Кыргызстана,
Почетному Академику
и члену - корреспонденту НАН КР,
Почетному профессору
Международного Университета,
доктору экономических наук, профессору
АКМАТБЕКУ ИСМАНОВУ
исполнилось 90 лет**

Он принадлежит к поколению людей, чьи детские годы были омрачены тяготами Великой Отечественной войны, отягощены проблемами выживания в эти суровые годы. Как миллионы детей тех грозных военных лет он слишком рано приобщился и ощутил на себе груз и бремя физического труда, работая в 1941-1945 гг. разнорабочим фермы №1 совхоза «Шамшы», а позже совхоза «Кегеты», что в благодатной Чуйской долине. Стремительно опережая время и свой возраст, будучи еще «недоучем» сам, обучал школьников в Дон-Арыкской НСШ, некоторое время работал на номенклатурной должности ответственного секретаря Чуйского райисполкома, получив добро легендарного Государственного деятеля Кыргызстана Болота Мамбетова (1948-1949гг.). В 1950-1954 гг. учился в Ташкентском Государственном Юридическом Институте, после окончания которого начал свою служебную карьеру с самого низшего звена - следователя прокуратуры Сузакского района, а затем города Джалал-Абад (1954-1955 гг.). В 1956 г. был избран членом Джалал-Абадского областного суда, в 1957 г. в возрасте 25 лет, впервые в истории судебной системы Кыргызстана был избран Верховным Советом Киргизской ССР на должность судьи высшей судебной инстанции Кыргызстана-Верховного Суда Киргизской ССР (1957-1962гг.).

Неукротимая жажда и неудовлетворенная потребность к знаниям и самосовершенствованию привела юбиляра в Академическую науку. В 1962 г. он поступил в очную аспирантуру, известную в стране, так и далеко за ее пределами, Института Государства и Права Академии наук СССР в г. Москве, где под научным руководством всемирно известного ученого процессуалиста-члена-корреспондента АН СССР, заслуженного деятеля науки и Заслуженного юриста СССР, доктора юридических наук, профессора Строговича Михаила Соломоновича - помощника Государственного обвинителя от СССР в Международном военном трибунале на Нюрнбергском процессе начал разработку и написание кандидатской диссертации. Однако не суждено было завершиться написанию этой работы. Она была прервана в годы волонтаризма, так называемой хрущевской «оттепели». Только благодаря тому, что в эти трагические годы тоталитарного волонтаризма юбиляр проживал и состоял на партийном учете в г. Москва, принципиально - последовательной правовой позиции руководства и партийной организации этого института, а также известных правоведов - юристов СССР, таких как: академиков АН СССР Ромашкина П.С., Кудрявцева В.Ф., члена корреспондента АН СССР Строговича С. С., докторов юридических наук, профессоров Тадевосяна Г. Х., Савицкого В.М., и других, было отклонено представление Генерального прокурора СССР об исключении его из рядов КПСС и он оставался в ее рядах, не подвергаясь партийно-

му взысканию. Благодаря невероятной стойкости, мужеству, широкой эрудиции и высокой правовой квалификации, он, переборов все испытания судьбы, не только смог защитить свою честь, достоинство и восстановить доброе имя, но и ярко вписать его в историю науки республики. Он был первым среди подвергнутых репрессиям тех лет в СССР, оправдан Верховным Судом СССР и полностью реабилитирован. Данный оправдательный приговор высшей судебной инстанции страны в определенной мере послужил толчком к прекращению правового произвола в стране (СССР), пересмотра множества приговоров и даже реабилитации посмертно необоснованно осужденных лиц, приговоренных к исключительной мере наказания - расстрелу. После таких суровых испытаний юбиляру пришлось снова продолжить начатое исследование, но уже в другой области общественных наук — экономике.

Со дня окончания аспирантуры Института Экономики НАН Киргизской ССР вся творческая деятельность А. Исманова связана с экономической наукой республики, куда он пришел аспирантом и прошел все ступени, где в основном исследуются и разрабатываются научные проблемы: младший, старший, ведущий научный сотрудник, заведующий сектором, заведующий отделом, заместитель директора по науке и Советника директора Института общественных наук Академии. А. Исманов является крупным ученым экономистом, обладающим высокой научной эрудицией. Он внес большой вклад в развитие экономической науки, конкретно в области аграрной экономики, экономики труда, социального развития села, оценки и комплексного использования агресурсного потенциала Кыргызстана. Отличительной чертой творческого подхода А. Исманова является комплексно-системный подход и стремление довести научную разработку до практического применения. Почти все его научные труды пронизаны идеей о том, что любая научная разработка может быть успешно решена лишь при комплексном подходе и должна представлять научную ценность только при решении тех или иных теоретических и практических задач. Бесспорная заслуга А. Исманова и его новаторский научно-методологический подход заключается в том, что он впервые среди талантливых ученых - коллег, смог комплексно исследовать проблемы использования земельных ресурсов и их экономической оценки, эффективности инвестиций и основных фондов, НТП в сельском хозяйстве, формирования и использования трудовых ресурсов как единую цельную проблему. А. Исманов активно и весьма плодотворно участвовал в разработке крупных проблем, концепций и комплексных целевых программ, имеющих приоритетное, государственное значение, результаты которых в свое время были высоко оценены ГКН, Госпланом СССР и правительством Кыргызстана. Он автор более 250 научных трудов, в том числе 20 монографий.

Наиболее заметные из них получили положительные оценки ведущих ученых бывшего СССР и удостоены дипломами различной степени: «Использование трудовых ресурсов в сельском хозяйстве Киргизии» (востребована конгрессменами США и нашла постоянную прописку в книжном фонде библиотеки в Конгрессе, в одной из крупнейших библиотек мира по количеству, хранящихся редких и уникальных экземпляров мировой литературы); «Пути повышения эффективности использования трудовых ресурсов сельского хозяйства Киргизии»; «Экономическая эффективность использования ресурсов в сельском хозяйстве» и другие.

А. Исманов уделяет значительное внимание подготовке научных кадров. Под его научным руководством подготовлены: 3 доктора и 10 кандидатов экономических наук. Им проведена экспертиза более 220 докторских и кандидатских диссертаций. Он являлся членом научно - методических советов АН СССР, секций по проблемам экономики труда и

социального развития труда ВНИЭСХ СССР и по проблемам труда Госкомитета труда КР. А. Исманов активно участвовал в аттестации и оценке качества научных кадров, являясь членом 2 специализированных советов (по защите докторских и кандидатских диссертаций) по специальности «экономика» со дня их организации в республике в 1974., а с 2000 г. руководил экспертным Советом по экономическим наукам НАК КР. В настоящее время является членом Межведомственного специализированного Совета по защите докторских и кандидатских диссертаций по экономике.

А. Исманов - человек многогранного таланта. Он известен общественности республики как автор учебника по экономике для школьников и переводчик художественных произведений. В свободное время увлекается поэзией. Среди переведенных нескольких произведений роман известного датского писателя Мартина Андерсена Нексе «Жаннета» (1973г.), им написано и опубликовано два поэтических произведения: «Кыял чабыттары»(2013г); «Баскан жол» (2022г.). Его имя внесено в энциклопедию Кыргызской Республики и Чуйской области, в список видных научных деятелей КР: «Кыргызская наука в лицах» (2002г); «Кто есть кто в кыргызской науке» (1997г); «Экономическая мысль в лицах» (2001 г).

Начиная с 1999 г., наряду с разработкой научных проблем в системе НАН республики, активно участвует на педагогическом поприще по подготовке высококвалифицированных специалистов в Кыргызском экономическом университете, в КГНУ в качестве профессора и крупного экономиста, юриста с богатым опытом. Являясь мастером слова и обладая ораторской способностью, он умеет интересно выступать, притягивая внимание слушателей.

Заслуги А. Исманова высоко оценены государством. Он удостоен высокого звания “Заслуженный деятель науки КР», избран Почетным академиком, член- корреспондентом НАН КР, Почетным профессором международного университета.

В свои 90 лет А. Исманов полон сил и энергии, продолжает активную педагогическую работу и научно-исследовательскую деятельность.

Президиум Национальной академии наук Кыргызской Республики

Исполнилось 75 лет со дня рождения и 53 года научной, научно-организационной и общественной деятельности член-корреспондента НАН КР, доктора химических наук, профессора, лауреата Государственной премии КР в области науки и техники,

отличника образования Кыргызской Республики

**Сатывалдиева
Абдураима
Сатывалдиевича**

Сатывалдиев А.С. родился 1 апреля 1948 г. в с. Жийде Сузакского р-на Джалал-Абадской области. В 1965 г. окончил среднюю школу им. Н.Крупской Сузакского р-на. В тот же год поступил в Ленинградский технологический институт им. Ленсовета. Вышеназванный институт закончил в 1970 г.

С октября 1970 г. по ноябрь 1971 г. работал мастером на заводе им. Ленина (г. Фрунзе). С ноября 1971 г. по июль 1996 г. работал в КГНУ (КГУ) преподавателем, старшим преподавателем, доцентом на кафедре физколлоидной химии, а с июля 1994 г. по июль 1996 г. – зав. кафедрой химической технологии. С 1974 г. по 1978 г. обучался заочно в аспирантуре при Институте неорганической и физической химии Академии наук Киргизской ССР. В 1987 г. защитил кандидатскую, а в 1996 г – докторскую диссертации. В 1993 г. присвоено ученое звание доцента, а в 1998 г. - звание профессора.

В июле 1996 г. переведен на должность профессора кафедры химии и технологии Ошского технологического университета. В сентябре 1996 г. назначен деканом технологического факультета, а в феврале 2000 г. переведен на должность проректора по научной работе вышеназванного университета. С сентября 2001 г. по сентябрь 2002 г. работал в Международной академии управления, права, финансов и бизнеса заведующим кафедрой товароведения и экспертизы качества товаров. С сентября 2002 г. по настоящее время работает в Кыргызском государственном университете им. И. Арабаева заведующим кафедрой химии и технологии ее обучения. Учитывая крупный вклад профессора Сатывалдиева А.С. в области химической науки, а также большую научно-организационную работу, в апреле 2021 г. он был выдвинут коллективом КГУ им. И. Арабаева кандидатом в члены-корреспонденты Национальной академии наук Кыргызской Республики. В августе 2021 г. Сатывалдиев А.С. был избран член-корреспондентом Национальной академии наук Кыргызской Республики.

Сатывалдиев А.С. является одним из ведущих ученых-химиков Кыргызстана, научная деятельность которого связана с решением фундаментальных и прикладных задач в области неорганической химии и химической технологии неорганических соединений.

Сатывалдиевым А.С. разработаны научные основы синтеза широко применяемых в технике и в химической технологии карбидных, хлоридных и комплексных соединений тугоплавких переходных металлов, а также нанометаллов и нанокompозитов в условиях элек-

троискрового процесса. На основе систематических исследований условий химических реакций, протекающих при электроискровом диспергировании металлов и сплавов в жидких средах, автором установлены закономерности образования нанодисперсных индивидуальных, сложных карбидов, металлов и биметаллических композитов, которые трудно синтезировать традиционными методами.

Впервые проведено исследование условий электроискрового диспергирования промышленных отходов твердых сплавов на основе карбидов вольфрама и титана в среде жидких полихлоралкилов и разработана электроэрозионная технология переработки отходов твердых сплавов с количественным разделением компонентов, отличающаяся одностадийностью получения высокодисперсных порошков карбидных соединений, готовых для практического применения

Практически важными являются исследования Сатывалдиева А.С. по решению проблем переработки твердосплавных отходов, и переработки каменной соли и галитовых минералов месторождений Чон-Алай и Кетмен-Тюбе с получением йодированной пищевой и медицинской соли, каустической соды и хлора. А.С. Сатывалдиевым разработаны физико-химические основы электроэрозионной технологии переработки промышленных твердосплавных отходов и показана возможность использования синтезируемых при этом карбидных продуктов для получения твердых сплавов с соответствующими физико-химическими характеристиками, имеющих важное техническое применение.

Результаты научно-исследовательских работ опубликованы в ведущих научных журналах Кыргызской Республики, России и дальнего зарубежья, индексируемых системами РИНЦ и SCOPUS. Им опубликованы более 295 научных и учебно-методических работ, в том числе 2 монографии, 3 авторских свидетельства и 3 патента. Он автор 2 учебников и более 20 учебных пособий по химическим дисциплинам для студентов ВУЗов. Полученные научные данные обсуждались на международных научных конференциях и симпозиумах.

За крупный вклад в развитие перспективного научного направления – электроэрозионного синтеза неорганических материалов, а также как одному из авторов серии учебников по химическим дисциплинам для студентов ВУЗов на государственном языке Сатывалдиеву А.С. присуждена Госпремия премия КР в области науки и техники (2000г). За заслуги в области образования и многолетнюю педагогическую деятельность ему присвоено звание «Отличник образования Кыргызской Республики» (1998 г), а также награжден Почетной грамотой Кыргызской Республики (2007 г). За выдающиеся достижения в области естественных наук присуждена премия им. Жусупа Баласагына КГНУ (1998г) и премия им. И. Арабаева (2002г).

Профессор Сатывалдиев А.С. уделяет большое внимание подготовке и воспитанию научно-педагогических кадров. Под его руководством защищены 9 кандидатских диссертаций, идет подготовка 2-х докторантов и 3 соискателей кандидатских диссертаций. Профессор Сатывалдиев А.С. успешно сочетает научную работу с педагогической деятельностью. Он преподает курс лекций как по основным, так и по специальным химическим дисциплинам для студентов и магистрантов ВУЗа. За время работы в Кыргызском государственном университете им. И. Арабаева Сатывалдиевым А.С. проведена большая работа по организации учебного процесса, научных исследований и по укреплению материально-технической базы кафедры химии и технологии ее обучения. Он неоднократно становился номинантом звания “Жылдын мыкты профессору”.

Профессор Сатывалдиев А.С. является членом секции УМО “Химия и химическая технология” при МОиН КР, Межведомственного диссертационного совета Д 02.21.629 и Ученого совета факультета биологии и химии КГУ им. И. Арабаева. Профессор Сатывалдиев А.С. постоянно повышает свою профессиональную квалификацию, так в 2014 г. он прошел научную стажировку в университете Кумамото (Япония, г. Кумамото).

Сатывалдиев А.С. отличается ответственным отношением к своим обязанностям, доброжелательностью и профессионализмом. Пользуется заслуженным авторитетом среди профессорско-преподавательского состава и студентов.

Абдураим Сатывалдиевич хороший семьянин. Женат, имеет двух дочерей и внуков. Супруга – Гульай Наматовна Осмонканова, заслуженный работник Национальной академии наук КР, кандидат химических наук.

Уважаемый Абдураим Сатывалдиевич! Примите самые сердечные поздравления и пожелания новых научных свершений и дальнейших творческих успехов! Желаем Вам крепкого здоровья и благополучия!

***Президиум Национальной академии наук Кыргызской Республики,
Отделение химико-технологических, медико-биологических
и сельскохозяйственных наук Национальной академии наук Кыргызской Республики***

ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРАХ

Абасова Аида Абасовна, научный сотрудник, института языка и литературы им. Ч.Айтматова Национальной Академии наук Кыргызской Республики, E-mail: abasova.aida@inbox.ru, моб. тел.: 500 389 689.

Ажыбаев Артур Шарапидинович, старший научный сотрудник, Институт Языка и литературы им. Ч. Айтматова НАН КР. E-mail: ajybaev77@mail.ru.

Азанбекова Молдир Абдилдаевна, научный сотрудник.

Айдаралиев Асылбек Акматбекович, академик Национальной академии наук Кыргызской Республики, тел: 0(312)310471. E-mail: board-iuk@mail.ru

Акмырзаев Нурлан Жарылкасынулы, магистр ветеринарных наук, НИИПББ МЗ РК., 040809, +7 702 765 7001, E-mail: nurlan.90.92@inbox.ru.

Акматова Назгуль Сапарбековна, кандидат философских наук, доцент, Кыргызская государственная медицинская академия им. И. К. Ахунбаева, тел: 0777 217 243, E-mail: nazgul-akmatova@bk.ru.

Албанов Нуржан Тологонович, аспирант 4-го курса Института государства и права Национальной академии наук Кыргызской Республики, тел: 0559559187, E-mail: albanov@gmail.com.

Алымкулов Замир Аманбекович, декан КГУ им. И.Арабаева.

Араев Чынгыз Абдыжапарович, преподаватель, Азиатский медицинский институт.

Арзыбаев Тыныстан Кадырович, научный сотрудник, Институт истории и культурного наследия Национальной академии наук Кыргызской Республики.

Асанжанова Нурика Нарынбековна, кандидат медицинских наук, НИИПББ МЗ РК МРНТИ., 040809, +77014011539, E-mail: anurika@mail.ru.

Асанбеков Шамшыбек Керимбердиевич, инженер, Институт физики им. академика Ж.Жеенбаева Национальной академии наук Кыргызской Республики.

Барпиев Шерибек Аманович, главный специалист, Отдел международного сотрудничества и связи с общественностью Национальной академии наук Кыргызской Республики.

Бекбоев Аскар Абдыкадырович, доктор философских наук, проф., ведущий научный сотрудник, Институт философии, права и социально-политических исследований им. А.А. Алтмышбаева, Бишкек ш., Чүй проспектиси, 265 а, тел: 0500 581834., E-mail: baa140156@mail.ru.

Бопи Арай Құралбекқызы, магистр химических наук.

Джумагулов Чолпон Кувачиевич, специалист Apparата Попечительского Совета Академического консорциума «Международный университет Кыргызстана» моб.тел: 0550671717. E-mail: chora_bm@mail.ru

Джекебеков Куаныш Кайратович, магистр биологии.

Донбаев Нурбек Эркинбекович, инженер, Институт физики им. академика Ж.Жеенбаева Национальной академии наук Кыргызской Республики.

Жугунисов Куандык Даулетбаевич, PhD.

Жунушов Асанкадыр Темирбекович, д. в. н., профессор, член-корреспондент НАН КР.

Жумагулов Токтоке, кандидат философских наук, с.н.с., Института философии им. академика А.А. Алтмышбаева НАН КР.

Ибраев Мирлан Эрмекович, научный сотрудник, Института философии, права и социально-политических исследований им. академика А. Алтмышбаева НАН КР.

Исраилова Динара Аскаралиевна, к.ф.н., старший научный сотрудник института языка и литературы имени Ч. Айтматова НАН КР.

Калимолда Элина Жакытқызы, магистр биологии.

Касмамытов Нурбек Кыдырмышевич, док. физ.-мат. наук, профессор, E-mail: nurkas@mail.ru.

Карабукаев Кадыркул Шаршеевич, доктор философских наук, ведущий научный сотрудник, Институт философии, права и социально-политических исследований им. А.А. Алтмышбаева НАН КР, тел: 0554 888853, E-mail: kkarabukaev@gmail.com.

Козубаев Өскөн, профессор, зав.отделом Института философии и социально-политических исследований им. А.А. Алтмышбаева

Козубекова Гульназ Райымбековна, научный сотрудник, Институт Языка и литературы им.Ч.Айтматова НАН КР., E-mail: gul230582@mail.ru.

Кожомбердиев Жыргал, аспирант в Институте химии и биотехнологии Национальной Академии наук Кыргызской Республики. E-mail: jyrgalbeck@gmail.com, моб. тел.: 0 700 04-90-10.

Кутумбетов Леспек Бекболатович, д. в. н., профессор.

Кыдырбаев Жайлаубай, кандидат ветеринарных наук, профессор, НИИПББ МЗ РК., 040809, +77786962924, E-mail: kydyr2@mail.ru.

Наханов Азиз Куралбаевич, кандидат биологических наук.

Макаева Кенжегуль Тохтоходжаевна, ведущий инженер, Институт физики им. академика Ж.Жеенбаева Национальной академии наук Кыргызской Республики.

Мамбеталиев Муратбай, к. в. н., профессор.

Мамутова Замира Джумабековна, ст. преподаватель кафедры германистики и межкультурной коммуникации ФИЯ, КНУ им. Ж. Баласагына, E-mail: www@mail.ru. mamutova-zamira.

Мукасов Мураталы, кандидат филологических наук, Институт языка и литературы им. Ч. Айтматова НАН КР.

Мырзабаева Нурниса Дөөлөтбековна, Институт языка и литературы им. Ч.Айтматова НАН КР, научный сотрудник отдела современного кыргызского языка, тел: 0709 119 771, E-mail: dastan200508@mail.ru.

Мырзахметов Елдос Туребаевич, старший лаборант, НИИПББ МЗ РК., 040809, +77759939099, E-mail: eldos_001@inbox.ru.

Орынбаев Мухит Бармакулы, к. в. н., профессор, член-корреспондент НАН РК.

Рыскельдинова Шолпан Жанбырбаевна, магистр биологических наук, НИИПББ МЗ РК. 040809, +77029374664, E-mail: ryskeldinova1964@mail.ru

Саралаев Нур Керимкулович, докт, филос. наук, профессор, Института философии, права и социально-политических исследований им. академика А. Алтмышбаева НАН КР.

Салморбекова Рита Бобуевна, старший научный сотрудник, Института философии, права и социально-политических исследований им. академика А. Алтмышбаева НАН КР.

Султанкулова Куляйсан Турлыбаевна, к. б. н., профессор.

Табылды кызы Нурмира, аспирант, Института философии им. академика А.А. Алтмышбаева НАН КР.

Токоева Айсулуу Турсунбековна, аспирант 2-го курса Национальной академии наук Кыргызской Республики; ведущий специалист Отдела управления персоналом и документационного обеспечения Аппарата Конституционного суда Кыргызской Республики, E-mail: tokoeva15@gmail.com.

Туратбеков Кайырбек Туратбекович, младший научный сотрудник, Институт Языка и литературы им. Ч.Айтматова НАН КР. E-mail: turatbekov2020@list.ru.

Усупбаев Адилет Кыдыкбекович, доктор биологических наук, заведующий лаб. Геоботаники и ООПТ, Института биологии Национальной Академии наук Кыргызской Республики. E-mail: adilet.usurbaev@mail.ru, моб. тел.: 0 700 71-62-50.

Шыныбекова Гаухар орынбековна, магистр биологических наук.

Эсеналиева Сайкал Табышбековна, преподаватель кафедры социально-экономического образования педагогического факультета КНУ им. Ж. Баласагына., E-mail: saikal_e@mail.ru.

УТВЕРЖДЕНО
Постановлением Президиума НАН КР
от 25 мая 2016 года № 25
(В редакции постановлений от 28 октября 2020 года № 43)

ПАМЯТКА ДЛЯ АВТОРОВ И ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ МАТЕРИАЛОВ ДЛЯ ПУБЛИКАЦИИ

Редакция журнала «Известия НАН КР» убедительно просит авторов руководствоваться приводимыми ниже правилами и ознакомить с ними, прежде чем предоставят статьи в редакцию. Работы, оформленные без соблюдения этих правил, возвращаются без рассмотрения.

1. Журнал публикует сообщения об исследованиях в области технических, естественных и общественных наук, авторами которых являются академики, члены-корреспонденты, научные сотрудники, иностранные члены НАН КР и другие.

Статьи публикуются в электронных и бумажных вариантах. Электронная версия журнала будет размещаться на сайте www.ilim.nasr.kg.

2. Для опубликования статьи в журнале необходима рецензия, представленная док-тором наук по соответствующей специальности в печатном и электронном варианте.

3. Письмо в произвольной форме на имя главного редактора журнала «Известия НАН КР», Президента НАН КР Абдрахматова К.Е.

4. Авторы должны предоставить индекс по Универсальной десятичной классификации (УДК). К статье прилагаются фамилии авторов на трех языках (**русском, кыргызском, английском**), а также электронные версии текста статей и рисунков.

5. В начале статьи нужно указать полное название учреждения, в котором выполнено исследование, фамилии, имена, отчества, научные звания и регалии всех авторов. В конце статьи продублировать указанные данные, добавив почтовый индекс, **номера телефонов (служебный, домашний, мобильный), факс и электронную почту, место работы, адрес (страна, город), каждого автора на трех языках (кыргызский, русский и английский)**. Необходимо также указать лицо, с которым редакция будет вести переговоры и переписку.

6. Авторы в обязательном порядке прописывают названия темы статей, аннотации и ключевые слова на русском, кыргызском и английском языках. Носитель – Диск или флеш-карта.

7. Возвращение рукописи автору на доработку не означает, что она принята к печати. После получения доработанного текста рукопись вновь рассматривается редколлегией. Доработанный текст автор должен вернуть вместе с исходным экземпляром, а также с ответом на все замечания. Датой поступления считается день получения редакцией окончательного варианта.

8. Редакция журнала «Известия НАН КР» принимает сообщения объемом до **15 печатных листов, размер шрифта – 14-й через 2 интервала**. Рисунки должны быть выполнены четко, в формате, обеспечивающем ясность передачи всех деталей. Каждый рисунок должен сопровождаться подписью независимо от того, имеется ли в тексте его описание. Страницы должны быть пронумерованы. В тексте нельзя делать рукописные вставки и вклейки. Математические и химические формулы и символы в тексте должны быть набраны и вписаны крупно и четко. Следует избегать громоздких обозначений. Занумерованные формулы обязательно включаются в красную строку, номер формулы ставится у правого края. Желательно нумеровать лишь те формулы, на которые имеются ссылки.

9. Ссылки в тексте на цитированную литературу даются в квадратных скобках, например [1]. Список литературы приводится в конце статьи. **Для книг:** фамилия и инициалы автора, полное название книги, место издания, издательство, год издания, том или выпуск и общее количество страниц. **Для периодических изданий:** фамилия и инициалы автора, название журнала, год издания, том, номер, первая и последняя страницы статьи. Ссылки на книги, переведенные на русский язык, должны сопровождаться ссылками на оригинальные издания с указанием выходных данных.

10. Электронный вариант статей и предоставленных рецензий высылаются авторами на почту ilimbasma@mail.ru.

11. Не принятые к публикации работы авторам не высылаются.

12. Статьи и материалы, отклоненные редколлегией, повторно не рассматриваются.

13. Для покрытия расходов на публикацию материалов сумма оплаты за публикацию статьи составляет для авторов, не являющихся членами НАН КР – 1000 сомов; для авторов из стран СНГ – 50 долларов США; для авторов из стран дальнего зарубежья – 60 долларов США.

Издательская группа:
директор Байбосунов К. С.
Кочкорбаева Ж.И., Абдыкалыкова А.Ж., Табылды кызы Н.

Подписано в печать 25.04.2023 г. Формат 60×84 ¹/₈.
Печать офсетная. Тираж 100 экз.

Издательский центр «Илим» НАН КР
720071, г. Бишкек, пр. Чуй, 265а